

Українська

ІСТОРИЧНИЙ

ЖУРНАЛ

2

1963

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2
БЕРЕЗЕНЬ —
КВІТЕНЬ
1963

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

А. І. Горобей — В. І. Ленін про контроль і перевірку виконання	3
О. К. Касименко — За нові успіхи українських істориків	13
П. Т. Тронько — До написання історії міст і сіл Радянської України	24
І. К. Рибалка (<i>Харків</i>) — Поворот середнього селянства України на бік Радянської влади (кінець 1918 — початок 1919 р.)	31
Г. А. Любченко — Журнали «Мысль» і «Просвещение» та їх поширення на Україні	42
Л. В. Олійник — З історії російсько-українських і польських відносин (1660—1665 рр.)	52

ПОВІДОМЛЕННЯ

П. Л. Варгатюк (<i>Кривий Ріг</i>) — Боротьба соціал-демократичних організацій України за скликання I з'їзду РСДРП (До 65-річчя I з'їзду РСДРП)	66
В. С. Петренко — Зростання освітнього рівня колгоспного селянства України (1958—1961 рр.)	73
В. В. Косолапов — Факти та їх роль в історичному дослідженні	78
В. С. Тріщенко — З досвіду організації масового контролю місцевими органами ЦКК КП(б)У — РСІ УРСР (1926—1929 рр.)	85
П. Д. Гур'янов — Червоне козацтво в боротьбі за Радянську владу на Україні (січень 1918 — травень 1919 рр.)	91

До історії міст і сіл Радянської України

І. В. Гарнага (<i>Хмельницький</i>) — Питання організації і методики підготовки історії міст і сіл	98
О. Х. Денчик (<i>Суми</i>) — Підготовка історії міст і сіл Сумщини	101
К. А. Сакун — З історії села Драбова	102

ЗАМІТКИ

С. Т. Лукашенко, А. С. Барладян (<i>Львів</i>) — З історії колективізації на Україні (Спогади учасників)	105
Р. Д. Чайчук (<i>Одеса</i>) — Про роль сільських клубів у політичному вихованні селян	108
П. О. Новиков (<i>Новосибірськ</i>) — Розповсюдження творів В. І. Леніна на Поділлі (1905—1907 рр.)	110
Г. С. Жуйков (<i>Ленінград</i>) — Про невідоме видання книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»	112
А. Д. Ярошенко — З історії українсько-кубинських зв'язків	114

НАШ КАЛЕНДАР

А. А. Соловйова—К. В. Сухомлин—видатний партійний і радянсь . . . діяч	117
В. М. Русанівський—Відомий український філолог—історик (До 75-річчя з дня народження Л. А. Булаховського)	118
О. Г. Кравченко—Видатний радянський педагог (До 75-річчя з дня наро- дження А. С. Макаренка)	120
В. М. Плотников (Харків)—Дружба, скріплена кров'ю	121
О. В. Мойсеєв—Бойові операції радянських військ і партизанів проти німець- ко-фашистських загарбників (березень—квітень 1943 р.)	123

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

П. Л. Уховська, Г. О. Цвікальська—За високу ефективність викла- дання історії в школі	126
А. В. Стануліоніс (<i>Овідіополь, Одеської області</i>)—Виховувати школярів на подвигах героїв	130
Примірне планування уроків з суспільствознавства (Підготував І. М. Скрипкін)	130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

П. П. Бачинський, І. М. Іванов-Потьомкін, М. А. Коновалов, О. С. Кудлай—Славний шлях боротьби і перемог	136
В. Г. Івашин (<i>Мінськ</i>), В. І. Мелешко (<i>Мінськ</i>), М. Е. Стрельцов (<i>Мінськ</i>), О. С. Компан, А. В. Санцевич—«Історія Белорус- ської ССР, т. I и II»	139
І. Х. Ганжа, Л. М. Ганжа—Б. Ковалевський. Могутня сила побудови комунізму	144
Є. М. Галушко (<i>Львів</i>), В. І. Юрчук—М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР	146
Б. С. Ватуля (<i>Харків</i>)—«Полтавщина. Довідник—путівник»	148
В. О. Маркіна, О. І. Лугова—І. О. Гуржій. Розвиток товарного вироб- ництва і торгівлі на Україні	149
В. Т. Білан—«Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года»	151
Я. І. Дзира—Р. П. Дмитриева. Библиография русского летописания	153
К. Д. Петряєв (<i>Одеса</i>)—П. С. Сохань. Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова	155
Г. П. Пінгір'ян (<i>Єреван</i>)—Я. Р. Дашкевич. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX вв.	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М. К., Л. М.—Захист кандидатських дисертацій	158
Н. В. Плющ—Захист докторської дисертації	162

Наукові сесії, конференції, семінари

І. П. Кожукало, Є. П. Талан—Знаменна дата	163
А. П. Гриценко—Славна сторінка історії (45-річчя Жовтневого збройного повстання в Петрограді)	164
П. Д. Павленко—45-річчя Червоного козацтва	165
О. В. Маркевич (<i>Львів</i>)—Львівський екслібрис	166
<u>Леонід Костянтинович Полухін</u>	167

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній,
В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич,
П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора),
М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4, телефон 9-71-31

жався революційний вибух у Росії, коли господарська розруха показала нездатність буржуазії перешкодити руйнуванню виробничих сил, перед марксистами повстало питання про вироблення конкретних шляхів і методів перетворення капіталістичної системи господарства в соціалістичну. Першим кроком на цьому шляху і був контроль. В. І. Ленін писав: «Не чие б то не було нетерпіння, не чия б то не було пропаганда, а об'єктивні умови, небаченість цього краху культури, — ось що змушує переходити до контролю за виробництвом і розподілом, за банками, фабриками та ін.»². Це була вимога про втручання народу у ведення буржуазією господарства, це була форма боротьби народних мас з розрухою, і ця боротьба об'єктивно зливалася з боротьбою за соціалізм.

Після перемоги Жовтневої революції контроль набув нового, більш широкого значення. Облік і контроль з боку держави Ленін називав корінним питанням соціалістичної революції на другий день після повалення буржуазії. «Без всебічного, державного обліку і контролю за виробництвом і розподілом продуктів, — вказував Володимир Ілліч, — влада трудящих, свобода трудящих вдержатися не може, повернення під ярмо капіталізму *не минуче*»³. В. І. Ленін вчив, що облік і контроль повинен бути повсюдним, всебічним, універсальним. Важливо, підкреслював він, щоб облік і контроль, які необхідні для переходу до соціалізму, були тільки масовими. «Тільки добровільне й сумлінне, з революційним ентузіазмом проводжуване, співробітництво *маси* робітників і селян в обліку й контролі *за багатими, за шахраями, за дармоїдами, за хуліганями* може перемогти ці пережитки проклятого капіталістичного суспільства, ці покидьки людства, ці безнадійно гнилі і змертвілі члени, цю заразу, чуму, язву, залишену соціалізміві в спадщину від капіталізму»⁴. В правильній постановці контролю Ленін бачив і принцип діяльності партії і метод удосконалення партійного і державного керівництва життям країни, зв'язку партії з трудящими, залучення мас до управління державою, суспільством.

З перших днів існування Радянської влади питання контролю і перевірки виконання займали важливе місце в теоретичній і практичній діяльності В. І. Леніна. 16 листопада 1917 р. в «Известиях ЦИК» було опубліковано «Положення про робітничий контроль», а 27 листопада за ініціативи В. І. Леніна було прийнято декрет про робітничий контроль. На початок 1918 р. робітничий контроль було введено на всіх промислових підприємствах. З ініціативи Володимира Ілліча поряд з робітничим контролем поступово створювалися органи державного контролю. За постановою ВЦВК від 2 травня і постановою Раднаркому від 11 травня 1918 р. був створений Народний Комісаріат Державного контролю. Проте в діяльності Наркомату було багато недоліків. Сталін, який очолював цей Наркомат, неправильно оцінював роль і значення контролю, по суті протидіяв здійсненню ленінської ідеї залучення широких мас до участі в контролі. В зв'язку з цим у записці від 3 квітня 1919 р. В. І. Ленін знову вимагав, щоб у контрольних органах зверху до низу систематично брали участь широкі трудящі маси.

З ініціативи і за участю В. І. Леніна в січні 1920 р. розроблено проект реорганізації органів Держконтролю. 23 січня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) за пропозицією Володимира Ілліча прийняло рішення про Робітничо-Селянську Інспекцію (РСІ). Були розроблені з участю Сталіна три проекти директив про організацію контролю. Проте на них

² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 396.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 220.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 367.

лежав відбиток неправильних поглядів Сталіна на роль і значення контролю. Після ознайомлення з цими проектами В. І. Ленін 24 січня 1920 р. запропонував переробити їх. Він нагадав Сталіну головну мету організації контролю: «*Всю* трудящу масу, і чоловіків і *жінок особливо* провести через участь в Робітничо-селянській інспекції». В. І. Ленін запропонував залучати до участі в контролі всіх трудящих, «*по черзі* всіх проводити через участь в Робітничо-селянській інспекції»⁵.

У відповідності з декретом від 7 лютого 1920 р. державний контроль як в центрі, так і на місцях був реорганізований в єдиний орган соціалістичного контролю — Народний Комісаріат Робітничо-селянської інспекції. В основу роботи нового контрольного органу були покладені ленінські принципи. Робітники і селяни широко залучалися для роботи в РСІ без всяких обмежень. Вони обирались для роботи в контрольних органах на безпартійних конференціях і працювали там по кілька місяців. Так втілювалась в життя ленінська ідея — кожного робітника і селянина навчати управляти державою.

У період громадянської війни в завдання Робсельінспекції входила боротьба з відкритими ворогами і саботажниками, які маскувалися на державній службі. В умовах мирного господарського будівництва завдання органів контролю докорінно змінювались. На перший план висувалися питання контролю за розвитком промислового виробництва, допомоги господарським органам у виконанні планів, у піднесенні продуктивності праці і збільшенні кількості продукції. Крім того, завданням контролю було також перевірка виконання партійних директив і рішень Радянської влади, боротьба з бюрократизмом і тяганиною, зловживанням владою, дармоїдами і розкрадачами народного добра і т. д. А це вимагало об'єднання партійного і державного контролю з залученням до нього широкої громадськості. Необхідно було, щоб контроль був єдиним — і партійним, і державним, і громадським.

Виходячи з цього, В. І. Ленін запропонував XII з'їзду РКП(б) реорганізувати Робсельінспекцію, тобто об'єднати партійний контрольний орган — Центральну Контрольну Комісію (ЦКК), яка була створена X з'їздом РКП(б) у 1921 р., з радянським державним органом контролю — Робітничо-селянською інспекцією (РСІ). Це об'єднання, за думкою Володимира Ілліча, повинно було відбутись на таких умовах: обрати 75—100 нових членів ЦКК з робітників і селян, які користувалися б усіма правами членів ЦК, а РСІ значно скоротити і довести до 300—400 службовців, добре перевірених щодо сумлінності, відданості Радянській владі, знання роботи держапарату. Таке об'єднання ЦКК і РСІ повинно було посилити партійне керівництво державним апаратом, зміцнити партійну і державну дисципліну, всемірно поліпшити і удосконалити апарат управління, зміцнити зв'язок ЦКК з широкими масами трудящих і охороняти єдність партії. «Я зв'язую в своїх думках, — вказував Володимир Ілліч, — загальний план нашої роботи, нашої політики, нашої тактики, нашої стратегії із завданнями реорганізованої Робсельінспекції. Ось у чому для мене полягає виправдання того виняткового піклування, тієї виняткової уваги, яку ми повинні приділити Робсельінспекції, поставивши її на виняткову висоту...»⁶.

XII з'їзд РКП(б) прийняв пропозицію В. І. Леніна. У відповідності з рішеннями з'їзду президія ВЦВК і РНК СРСР затвердили у вересні 1923 р. постанову про створення об'єднаного контрольного органу — ЦКК — РСІ, на який покладались відповідальні завдання: охоро-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 271.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 443.

на єдності партії, зміцнення партійної і державної дисципліни, удосконалення роботи партійного і державного апарату. Першим головою ЦКК і наркомом РСІ був В. В. Куйбишев. На Україні об'єднаний контрольний орган очолювали відомі діячі Комуністичної партії і Радянської держави О. В. Медведєв (грудень 1923—травень 1924 р.), Д. З. Лебедь (травень 1924—грудень 1925 р.), М. Ф. Владимирський (грудень 1925—листопад 1926 р.), К. О. Кіркїж (листопад 1926—березень 1927 р.), В. П. Затонський (березень 1927—лютий 1933 р.), К. В. Сухомлин (лютий 1933—січень 1934 р.). Так, завдяки діяльності В. І. Леніна на основі партійної і радянської демократії було створено єдиний партійно-державний контрольний орган з широким залученням трудящих. Старий комуніст, який працював заступником голови ЦКК—РСІ України, Р. Я. Терехов згадує, що діяльність контрольних органів на місцях визначало «залучення до участі в них широких мас трудящих. Тоді нам допомагали боротися з недоліками, перекрученнями партійної лінії мільйони трудящих—комуністи, комсомольці, члени профспілок. Активно працювали групи сприяння, бригади «легкої кавалерії», робкорівські пункти. До перевірки ми залучали спеціалістів, влаштовували перевірку роботи одного підприємства представниками іншого. Це допомагало виявляти недоліки, причини їх, оперативно вживати заходи до ліквідації непорядків»⁷.

В. І. Ленін надавав контролю і перевірці виконання великого значення, як одному з найважливіших засобів, що забезпечували виконання директив партії і рішень уряду, зв'язок партії з трудящими масами, залучення їх до управління справами суспільства. Він сам практично брав участь у здійсненні контролю, організовував перевірку виконання. Перевірка виконання—найяскравіша риса стилю роботи Леніна, його методу керівництва. «Перевіряти людей і перевіряти фактичне виконання діла—в цьому, ще раз в цьому, тільки в цьому тепер суть всієї роботи, всієї політики»⁸,—говорив Володимир Ілліч. Постійних рецептів щодо організації контролю і перевірки виконання, придатних для всіх часів, В. І. Ленін, звичайно, не давав. Проте слід вказати на основні, постійно діючі і найбільш стійкі вимоги, які він ставив перед контролем і перевіркою виконання. Насамперед, В. І. Ленін вважав, що перевірка має бути систематичною, що не можна допускати розриву між рішеннями і перевіркою їх виконання. Контроль і перевірка виконання повинні не тільки ліквідувати негативні явища, а й вивчати і узагальнювати передовий досвід і впроваджувати його у виробництво.

В. І. Ленін не зводив партійно-державний контроль тільки до діяльності спеціальних органів, а вимагав, щоб кожний керівник сам контролював виконання директив партії і власних розпоряджень. У листі до О. Д. Цюрупи Володимир Ілліч писав: «Головне, на мою думку, перенести центр ваги з писання декретів і наказів (дурниць робимо ми тут до ідіотства) на добір людей і перевірку виконання. В цьому суть. В а м... треба $\frac{9}{10}$ часу приділити на це (від Робсельінспекції та керсправа смішно сподіватися більшого, ніж виконання простих доручень). Всі у нас потонули в паршивому, бюрократичному болоті «відомств». Великий авторитет, розум, рука потрібні для повсякденної боротьби з цим»⁹. Не заперечуючи звітів, зведень і офіціальних паперів, як засобу контролю і перевірки, Володимир Ілліч водночас вважав, що перевіряти потрібно, головним чином,

⁷ Газ. «Правда», 26 листопада 1962 р.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 191.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 512.

не в канцеляріях, не по формальних звітах, а, насамперед, на місці роботи, на виробництві. Головна мета контролю і перевірки виконання, вказував В. І. Ленін, повинна полягати не тільки і навіть не стільки в тому, щоб «ловити» і «викривати», а в тому, щоб вміти поправити. «Вміле виправлення вчасно — ось головне завдання Робсельінспекції»¹⁰. А для цього потрібно, щоб той, хто перевіряє, знав справу, виробництво і перспективи його розвитку, місцеві умови, якості людей. В. І. Ленін вказував, що перевіряти і контролювати потрібно не тільки поганих працівників, а й тих, хто працює добре.

Досвід партійного, радянського і господарського керівництва свідчить, що всякий, навіть найчесніший, найпрекрасніший працівник може зійти з правильного шляху, якщо, як говорив Володимир Ілліч, за ним «не стежити, не підганяти, не перевіряти»¹¹. Ефективним методом перевірки виконання, формою залучення трудящих до участі в контролі знизу Ленін вважав систематичні виступи керівних працівників перед масами трудящих, їх звіти про виконану роботу. Він вимагав «регулярно скликати не тільки загальні збори для маси р[обітн]иків і селян, а й ділові звіти всіх відповідальних службових осіб перед масами р[обітн]иків і селян. Такі звіти обов'язково влаштовувати не менше як раз в місяць з тим, щоб масі безпартійних р[обітн]иків і селян була надана можливість критики радустанов і їх роботи»¹². Одержуючи звіти з місць, Володимир Ілліч завжди цікавився фактичним станом справи, добивався, щоб вони були «найточніші, найповніші і найакуратніші»¹³. В. І. Ленін суворо карав за повідомлення невірних даних і вимагав цього від інших. В листі до заступника Наркомфіна РРФСР від 11 лютого 1922 р. він писав: «Чи продумані форми і способи відповідальності членів правління трестів за неправильну звітність і за *з б и т к о в е* ведення справи? Чи не спить у нас НКЮст? Тут потрібний ряд *зр а з к о в и*х процесів із застосуванням *найжорстокіших* заходів»¹⁴.

Слід відзначити, що в питаннях контролю, перевірки і організації виконання В. І. Ленін був прикладом для інших. Він практично показував, що між перевіркою виконання і організацією виконання повинна бути органічна єдність. Так, розробивши план ГОЕЛПРО, Володимир Ілліч підтримував перші практичні кроки по його здійсненню і регулярно цікавився будівництвом Волховської, Шатурської, Каширської та інших електростанцій. Напередодні пуску Каширської електростанції В. І. Ленін щоденно перевіряв хід передпускових робіт, а також допомагав їй будові. Ось лист у Наркомшлях: «Всі вантажі для Кашири просувати в найекстремнішому порядку»; записка в Наркомат праці: «Надіслати Каширі 200 теслярів і 100 мулярів»; телеграма в Тульський губпродком: «Відпустити 5000 пудів вівса»; телеграма в Сібірськ: «Відрядити на Каширу досвідчених електротехніків братів Зубанових» і т. д. За вимогою В. І. Леніна йому щоденно доповідали: «Прогріті котли...», «Поставлений на обсушку генератор...», «Змонтований розподільний щит...», «Каширський струм у Москві...».

В. Д. Бонч-Бруевич, Л. О. Фотієва та інші співробітники Раднаркому згадують, що Ленін завжди суворо перевіряв виконання прийнятих рішень. Особливо ретельно Володимир Ілліч контролював витрачання державних асигнувань¹⁵. Перевіряючи виконання і знаходячи

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 21.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 460.

¹² Ленинский сборник XX, стор. 329.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 354.

¹⁴ Ленинский сборник XXXIV, стор. 431.

¹⁵ Див. «Спогади про Володимира Ілліча Леніна», т. 2, К., 1958, стор. 640.

різні зловживання, В. І. Ленін був нещадним до всіх, а до комуністів особливо, ставив перед членами Комуністичної партії високі вимоги і рішуче наполягав на тому, щоб комуністи не відгороджувались від безпартійних, щоб комуністів карали сувороше за порушення радянських законів. У 1921 р. Оргбюро ЦК РКП(б) видало циркуляр, четвертий і п'ятий параграфи якого зобов'язували органи суду звільняти на поруки комуністів, які притягались до кримінальної відповідальності. Наркомат юстиції звернувся до Володимира Ілліча за роз'ясненням цього циркуляру. В. І. Ленін відгукнувся двома записками. В першій він писав: «§§ 4 і 5, на мою думку, *шкідливі*». Одержавши постанову Оргбюро ЦК, якою циркуляр був змінений, В. І. Ленін написав другу записку, в якій пропонував «*посилити судову відповідальність комуністів*»¹⁶. На листопадовому (1962 р.) Пленумі ЦК М. С. Хрущов з почуттям гніву і обурення говорив про деяких комуністів, які зловживають службовим становищем, чинять злочини. Він нагадав, що В. І. Ленін завжди був противником захисту правопорушників тільки на тих підставах, що вони є членами партії. Володимир Ілліч вимагав усунути будь-яку можливість використання становища правлячої партії для послаблення відповідальності комуністів за порушення законів Радянської влади.

В. І. Ленін завжди піклувався, щоб комуністи високо тримали звання члена Комуністичної партії, не допускали порушень партійної і державної дисципліни. В практиці Раднаркому і Політбюро були випадки, коли видатні партійні і державні діячі, наркоми одержували стягнення за неправильне виконання партійних і державних завдань. Так, 19 липня 1921 р. на засіданні РНК було прийняте рішення оголошити О. Є. Бадаєву догану за опублікуванням у пресі за несвоєчасне виконання одного з рішень уряду. Проте Володимир Ілліч, який добре знав і поважав старого комуніста Бадаєва, все ж визнав у даному випадку стягнення недостатнім і в своїй записці до Політбюро (23 липня 1923 р.) запропонував через Раду Праці і Оборони заарештувати Бадаєва та двох його помічників на один тиждень і попередити їх, що в наступний раз вони будуть заарештовані на місяць і звільнені з роботи¹⁷. Про непримиренність Леніна до комуністів, які допускали бюрократизм і тяганину, свідчить і такий факт. Відповідальні працівники ВРНГ проявили бюрократизм, безгосподарність і легковажність при виконанні завдань уряду, внаслідок чого був зрваний план виробництва пługів. Замість притягнення до відповідальності винних керівники ВРНГ і Наркомзему П. О. Богданов і Н. Осінський взяли під захист комуністів-волохитників і протидіяли віддачі їх під суд. Це обурило Володимира Ілліча. Він вимагав «...перед *усіма* розбити вшент, висміяти і зганьбити «богдановську» й «осінську» оборону бюрократичної тяганини...». Щодо безпосередніх винуватців цієї справи, то Ленін пропонував гласному суду постановити, що «*весь фабком цього заводу і весь склад правління профспілки (відповідної) і весь склад комосередку такого-то заводу чи таких-то заводів оголошуємо винними в тяганні, безрукості, в потуранні бюрократизмові і оголошуємо суворо догану та громадський осуд, з попередженням, що тільки на перший раз так м'яко караємо, а надалі будемо саджати за це профспілчанську й комуністичну наволоч (суд, певно, делікатніше висловиться) у тюрму нещадно*»¹⁸. Різкість і обурення В. І. Леніна завжди були продиктовані його гарячим бажанням, щоб робота партійного і державно-

¹⁶ Ленинский сборник XXXVI, стор. 362.

¹⁷ Див. Ленинский сборник XXXVI, стор. 292.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 507—508.

го апарату відповідала вимогам управління і керівництва в соціалістичній державі. Саме тому він так суворо і гнівно виступав проти бюрократизму, недисциплінованості, оковамилювання, безгосподарності та інших недоліків у роботі. Різко критикуючи недоліки, нещадно вимагаючи суворої дисципліни в роботі, Володимир Ілліч водночас учив, допомагав, радив, високо цінив, поважав особисту гідність людини, ніколи не ображав, завжди був ввічливим і товариським.

Найбільш могутнім джерелом дієвості контролю і перевірки виконання є зв'язок з трудящими масами. Керівник, який живе серед мас, знає їх настрої і думки, вміє підійти до мас, завжди може знати про дієвість виконання того чи іншого рішення. Найбільш яскравим прикладом постійного спілкування і нерозривного зв'язку з народом, є, насамперед, діяльність В. І. Леніна. Незважаючи на занятість великими партійними і державними справами, теоретичною діяльністю, він завжди знаходив час, щоб прийняти людей, відповідати на їх листи, бувати на заводах і виступати перед трудящими. Причому характерно, чим тяжче було становище республіки, тим частіше виступав Ленін перед народом. Так, 2 серпня 1918 р., коли в Петрограді і Москві не видали жодного грама хліба, Володимир Ілліч виступав перед робітниками 5 разів, а 1 травня 1920 р., коли республіці Рад загрожувала смертельна небезпека, Ленін виступав на мітингах і зборах 6 разів і до того ж у той день взяв участь у першому Всеросійському комуністичному суботнику. Тільки в Москві за період Радянської влади В. І. Ленін виступав перед трудящими близько 250 разів. Наскільки протилежною була діяльність Сталіна, який не виступав перед трудящими, не спілкувався з ними. М. С. Хрущов говорив: «Сталін не вірив у маси. Він був членом робітничої партії, але не поважав робітників...»¹⁹.

У своїх виступах В. І. Ленін не прикрашав життя, не боявся говорити робітникам і селянам правду. Особистим прикладом вчив В. І. Ленін вивчати досвід мас, використовувати конкретні факти з життя, радитися з рядовими людьми при вирішенні великих державних і партійних питань. З найвіддаленіших місць приходили до Леніна ходаки, щоб одержати відповідь на хвилюючі їх питання. Володимир Ілліч і сам викликав до себе робітників, селян, щоб порадитися з ними. Він, наприклад, радився з питань ведення сільського господарства з селянами Шапошниковим з Уфімської губернії, Черновим з Сибіру, Чекуновим з Володимирської губернії, Сокирко з України і т. д. Однією з характерних рис зв'язку В. І. Леніна з масами було те, що він не тільки вчив маси, а й вчився у мас. Для нього знати думку рядового робітника і селянина було так само важливо, як і думку члена ЦК чи наркома. Про ставлення Леніна до питання про зв'язок керівників з масами, з народом показує такий його запис у плані тез «Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики», написаних у кінці грудня 1921 р.: «Зв'язок з масою. Жити в гушці. Знати настрої. Знати все. Розуміти масу. Вміти підійти. Завоювати її **а б с о л ю т н е** до ір'я. Не відірвуватися керівникам від керованої маси, авангарду від всієї армії праці»²⁰.

Контроль і перевірка виконання є одним з методів залучення мас до управління державою, суспільством. Цьому Ленін надавав особливого значення. В листі до Наркомзему 1 березня 1921 р. він писав: «Побачив вчора Івана Панасовича Чекунова... (Ленін з ним кілька раз зустрічався. — А. Г.). Співчуває комуністам, але не йде в партію,

¹⁹ М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством, стор. 96.

²⁰ Ленинский сборник XXXVI, стор. 389.

бо ходить в церкву, християнин (відкидаю, мовляв, обряд, а віруючий). Поліпшує господарство. Об'їхав Нижегородську і Сібірську губернії. Селяни, говорить, втратили довір'я до радвлади. Чи можна, питаю, поправити податком? Думає, що так. В своєму повіті добився, при допомозі робітників, заміни поганої радянської влади кращою. Ось за таких людей нам потрібно з усіх сил учепитися для відновлення довір'я маси селян. Це основне політичне завдання...»²¹.

Створена під керівництвом В. І. Леніна струнка система єдиного партійно-державного контролю на чолі з ЦКК і РСІ своєю головною опорою мала широкі маси робітників і селян. Контролюючи державний апарат, поліпшуючи форми і методи його роботи, ЦКК—РСІ залучала народні маси до управління державою, зміцнювала союз робітничого класу і селянства в будівництві соціалізму. При житті В. І. Леніна і в перші роки після його смерті діяли ленінські принципи контролю і перевірки виконання. Проте згодом ці принципи були грубо порушені Сталіном, який відірвався від народу, не терпів критики, насаджував у партії підозрілість і недовір'я. Сталін перестав рахуватися з керівними партійними працівниками, підбирав і висував кадри на свій розсуд. Так, при відсутності завідуючого відділом ЦК партії І. П. Товстухи Сталін особисто звільнив чи перемістив на іншу роботу відповідальних працівників відділу. Коли І. П. Товстуха запротестував проти такого самоуправства і написав Сталіну заяву, то останній наклав образливу резолюцію: «Ха-ха-ха. Ото вже дійсно півник. Ст.»²².

Дальшому зосередженню влади в руках Сталіна заважав авторитетний контрольний орган — ЦКК—РСІ. Сталін почав поступово обмежувати його функції, а в 1934 р., на XVII з'їзді партії, за його пропозицією замість єдиного партійно-державного контролю були створені два контрольних органи — Комісія партійного контролю при ЦК партії і Комісія радянського контролю при Раднаркомі СРСР. Водночас з порушенням ленінського принципу єдності партійно-державного контролю був відкинута такий важливий ленінський принцип контролю, як опора на широкі маси трудящих. В положеннях про Комісії радянського контролю (1934 р.) і про Наркомат Держконтролю (1940 р.) навіть не передбачалося залучення трудящих до участі в контролі, і контроль фактично здійснювався штатними контролерами-ревізорами. Ізоляції апарату Держконтролю від інших організацій і установ, від трудящих служив, зокрема, наказ колишнього міністра Держконтролю Мехліса, виданий у 1948 р. Так у період культу особи Сталіна чудова система контролю, що склалася у перші роки Радянської влади, була фактично ліквідована і замінена бюрократичним контрольним апаратом, відірваним від мас. У період культу особи, особливо коли почались масові репресії, багато важливих функцій контролю було передано органам державної безпеки, а авантюристи Берія, Єжов та їм подібні навіть намагалися поставити їх над партією.

Подолавши культ особи Сталіна, що сковував творчу ініціативу мас, Комуністична партія повністю відновила ленінські норми партійного і державного життя, відкрила широкий простір для розвитку громадської активності трудящих. Проведена значна робота по залученню трудящих до управління виробництвом, передачі ряду державних функцій у відання громадськості, посилення партійного і державного контролю. В первинних партійних організаціях промислових підприємств, будов і радгоспів України на кінець 1962 р. було створено майже 20

²¹ Ленінський збірник XXXV, стор. 228.

²² В. Донской, С. Иконников. Развитие ленинских идей о партийно-государственном контроле. Журн. «Коммунист», 1962, № 18, стор. 37.

тис. комісій партійного контролю²³. До здійснення державного контролю почали більше залучатися депутати і радянський актив. Після XXII з'їзду КПРС у комсомольських організаціях зародилися загони «Комсомольського прожектора», які ведуть боротьбу проти безгосподарності, марнотратства, дономагають знаходити і приводити в дію резерви збільшення виробництва.

Проте, як вказувалося на листопадовому (1962 р.) Пленумі ЦК, існуюча система контролю в нашій державі має значні хибі. Вони полягають, насамперед, у тому, що не було єдиного контрольного органу, який би здійснював контроль по партійній і державній лінії в центрі і на місцях. Це сприяло тому, що в нас траплялися неодинокі факти порушення державної дисципліни, мовчання, приписок, безгосподарності. Користуючись безконтрольністю, деякі підприємства випускали продукцію низької якості, чим завдавалося багато шкоди суспільству і трудящим. М. С. Хрущов навідив на листопадовому Пленумі ЦК такий факт. На Миколаївській трикотажній фабриці з кожних 100 штук перевірених виробів тільки 15 виготовлялися доброякісно²⁴. Великої шкоди завдають також розкрадання державних і кооперативних коштів та матеріальних цінностей. Так, група злочинців, що діяла на Коломиїській гардинній фабриці Івано-Франківської області, протягом довгого часу шляхом усіляких маніпуляцій створювала на фабриці линки гардинного і тюлевого полотна, а також готових виробів, які потім реалізовувала через своїх агентів у торговельній мережі. Всього з фабрики було викрадено продукції на 232,8 тис. крб.²⁵

Почуття гніву й обурення викликають у всіх радянських людей факти хабарництва — цієї ганебної спадщини минулого. За хабарі розбазарюються державні фонди, незаконно видаються ордери на квартири, відводяться земельні ділянки, призначаються пенсії і т. д. В. І. Ленін називав хабарі найлютішим ворогом революції. Взявши про те, що московські судді-комуністи вели справу про хабарників і винесли їм присуд всього півроку тюрми, Володимир Ілліч був глибоко обурений і в листі до ЦК РКП(б) вимагав виключити суддів з партії, а хабарників розстріляти. В. І. Ленін вніс потім законопроект, за яким хабарники каралися не менше як на 10 років тюрми з конфіскацією майна.

Керуючись вказівками XXII з'їзду КПРС, листопадовий Пленум ЦК визнав за необхідне відновити ленінські принципи партійно-державного контролю, що грубо порушувались у період культу особи Сталіна, і суворо дотримуватись їх. Пленум вирішив створити систему єдиного, постійно діючого контролю, залучивши до нього широкі маси трудящих. ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову про створення Комітету партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. На Україні створені республіканський, 44 обласних комітети партійно-державного контролю, 84 міських, 71 районний — у містах, 78 — по промислових зонах і 251 — по виробничих колгоспно-радгоспних управліннях. За станом на 5 березня на підприємствах, будовах, в колгоспах, радгоспах, установах і будинкоуправліннях організовано близько 42 тис. групи сприяння комі-

²³ М. В. Підгорний. Завдання Комуністичної партії України по виконанню рішень листопадового Пленуму ЦК КПРС «Про розвиток економіки СРСР і перебудову партійного керівництва народним господарством». Доповідь на пленумі ЦК КП України, 6 грудня 1962 року. Газ. «Радянська Україна», 7 грудня 1962 р.

²⁴ М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством, стор. 99.

²⁵ Газ. «Радянська Україна», 5 січня 1963 р.

темам партійно-державного контролю, понад 65 тис. постів, в яких налічується майже 500 тис. чоловік. При обласних і міських комітетах створюються позаштатні відділи і комісії з окремих галузей народного господарства²⁶.

Рішення листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС про перебудову контрольних органів зверху донизу — новий переконливий приклад того, як послідовно і рішуче ЦК партії здійснює ленінські ідеї. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР затвердили Положення про Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та відповідних органів на місцях. У Положенні визначена струнка система контролю зверху донизу, мета і завдання органів контролю, їх права, обов'язки, основні форми і методи діяльності. «Головне в діяльності Комітету партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та його органів на місцях, — говорить в Положенні, — подання допомоги партії і державі у виконанні Програми КПРС, організації систематичної перевірки фактичного виконання директив партії і уряду, в дальшому удосконаленні керівництва комуністичним будівництвом, боротьбі за всемірне піднесення соціалістичної економіки, в додержанні партійної та державної дисципліни і соціалістичної законності»²⁶.

Завдання органів партійно-державного контролю — піклуватися про виявлення і використання внутрішніх резервів розширення виробництва, поліпшення якості продукції, зниження її собівартості і підвищення продуктивності праці. Органи контролю повинні вести рішучу боротьбу з окупами, приписками, місництвом, хабарництвом, розтратою і розкраданням державних і матеріальних цінностей. На них також покладається завдання активно підтримувати, заохочувати і розвивати все нове, передове, прогресивне, що виникає в нашому житті, наполегливо і рішуче добиватись усунення виявлених недоліків. Все це сприятиме успішному виконанню основного економічного завдання — створенню матеріально-технічної бази комунізму, а також вихованню радянських людей в дусі відданості справі комуністичного будівництва, прискорить рух радянського народу до комунізму.

²⁶ Газ. «Правда», 17 січня 1963 р.

О. К. КАСИМЕНКО

ЗА НОВІ УСПІХИ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

В наші дні радянська історична наука перебуває на великому піднесенні. Рішення XX і XXII з'їздів КПРС, величні накреслення нової Програми партії відкрили чудові перспективи для наукових досліджень, у тому числі з історії. З великим ентузіазмом історики вносять свій посильний вклад в розгорнуте будівництво комунізму. Яскравим проявом піклування ЦК КПРС і Радянського уряду про історичну науку було проведення Всесоюзної наради істориків у Москві у грудні минулого року. Нарада відзначила певні досягнення радянської історичної науки, викрила недоліки в нашій роботі, намітила важливі завдання дальшого піднесення рівня історичних досліджень, поліпшення підготовки науково-педагогічних кадрів у галузі історії. З доповіддю на тему «Історичну науку і освіту на рівень завдань комуністичного будівництва» на нараді виступив секретар ЦК КПРС академік Б. М. Пономарьов. Після обговорення основної доповіді працювали секції історії КПРС, історії СРСР, загальної історії. Робота наради завершилася пленарним засіданням, на якому після доповідей представників секцій з заключним словом виступив академік Б. М. Пономарьов.

Успішне будівництво комуністичного суспільства, творчий розвиток і збагачення марксистсько-ленінського вчення, викриття і викорінення наслідків культу особи Сталіна, послідовне відновлення ленінських норм у партійному і державному житті, творчий розвиток і збагачення марксистсько-ленінського вчення — вся невтомна творча діяльність ленінського Центрального Комітету КПРС на чолі з М. С. Хрущовим відкрила перед історичною наукою нові широкі горизонти, стимулювала дальший розвиток на високих принципах ленінської партійності. Великий і благодотворний вплив рішень XX і XXII з'їздів партії на корінне поліпшення роботи наукових історичних закладів та істориків яскраво і переконливо виявляється в останні роки і в безумовних успіхах історичної науки на Україні. Насамперед, треба відзначити, що значні досягнення історичної науки на Україні є певною частиною успіхів історичної науки всього Радянського Союзу і водночас деякою часткою досягнень українського народу в побудові комунізму.

Успіхи істориків України за період після XX з'їзду бачимо, передусім, у тому, що наші дослідження стали значно ближче до запитів народних мас, до потреб комуністичного будівництва. Значною мірою актуалізувалась тематика історичних праць.

Велике значення має вивчення радянського періоду (і особливо післявоєнного) історії СРСР і УРСР та новітньої історії зарубіжних країн не лише тому, що відповідні теми мають політичну актуальність, а й через те, що ці періоди ще мало досліджені у порівнянні з попередніми. Адже серед частини радянських істориків і досі відчувається

вплив горезвісної теорії «дистанції». Однак нині багато молодих істориків нашої республіки з великим запалом розробляють теми, що відносяться до післявоєнного періоду. У цьому запорука, що не за горами той час, коли вирівняється співвідношення у вивченні різних періодів та епох в напрямі вимог життя.

Значно підвищився теоретичний рівень дослідницьких праць по історії феодалізму і капіталізму. За останні сім років, що пройшли після ХХ з'їзду партії, українські історики дали ряд нових монографічних досліджень з важливих проблем історичної науки. Серед монографій, що вийшли, слід відзначити немало таких, яким властива масштабність, глибоке висвітлення проблем і суспільних процесів, які являють значний інтерес для широкого кола читачів. Оpubліковано важливі монографічні дослідження з історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, Великої Вітчизняної війни та другої світової, з історії соціалістичного будівництва, історії країн народної демократії та міжнародних відносин. Цінні праці присвячено історії робітничого класу і селянства періоду капіталізму, боротьбі народних мас проти феодально-кріпосницького гніту в епоху феодалізму. За багато з цих монографій їх автори одержали вчені ступені доктора історичних наук.

В епоху розгорнутого будівництва комунізму величезне значення має швидке й високоякісне дослідження і узагальнення процесів, які в дедалі зростаючому темпі розвиваються. Такі відповідальні і складні завдання посилені лише згуртованим науковим колективом, а не одинакам-дослідникам. Треба відзначити певні успіхи українських істориків у створенні колективних наукових праць, присвячених великим історичним дослідженням узагальнюючого характеру.

Найбільш значимими з них є двотомники «Історія Української РСР» та «Історія Києва». Ці твори вийшли з друку до ХХІІ з'їзду КПРС, і зараз готуються їх перероблені видання з врахуванням останніх досягнень історичної науки. Особливо значні і відповідальні завдання колективу Інституту історії АН УРСР по перевиданню двотомної «Історії Української РСР». В першому томі першого видання цієї праці, що вийшов з друку ще до ХХ з'їзду КПРС, було ряд положень, розповсюджених в історичній науці внаслідок панування культу особи Сталіна. Навіть у виданому в 1957 р. другому томі відчуваються залишки впливу культу особи в трактовці ряду важливих питань, про що неодноразово вказувалося в нашій пресі. Колектив Інституту історії АН УРСР докладає зараз усіх зусиль, щоб до середини цього року закінчити докорінну переробку «Історії Української РСР».

На великому творчому піднесенні перебуває зараз наукове розроблення, вивчення і пропаганда героїчної історії Комуністичної партії, зокрема в нашій республіці. Важливим досягненням в розвитку історико-партійної науки є вихід у світ колективної праці «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу». Дальші завдання в цьому напрямі визначені в рішенні ЦК КПРС про підготовку видання багатотомної історії Комуністичної партії Радянського Союзу, що має виняткове значення для всієї історичної науки.

За останні роки історики партії, що працюють у нашій республіці, вивчали, досліджували і висвітлювали в своїх працях важливі питання історії Комуністичної партії України, загалом, і окремих місцевих партійних організацій. Науковий колектив Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з представниками ряду інших наукових установ підготували і видали «Нариси історії КП України» — значну колективну наукову працю, яка підсумовує цілий етап творчих зусиль істориків

усієї республіки, що досліджували історію КП України після XX з'їзду партії. Опублікування цієї праці було високо оцінене комуністами, науковою громадськістю, трудящими республіки. Це — перший марксистсько-ленінський науковий курс історії Комуністичної партії України, в якому зрештою висвітлюється виникнення, розвиток і розквіт бойового загону КПРС — славної КП України. У численних рецензіях у союзній і республіканській пресі справедливо відзначались позитивні якості «Парисів» і значні заслуги авторського колективу, що створив їх.

Але одночасно в рецензіях, відзивах, під час обговорення тексту висловлювалися певні зауваження і побажання, спрямовані на поліпшення книги, на підвищення її наукового рівня. Готуючи друге видання «Парисів», авторський колектив враховує слушні зауваження, останні досягнення історичної науки, використовує щойно знайдені в архівах документи. Історики партії вважають своєю кровною справою створювати наукові дослідження на рівні найвищих вимог, що висуваються Комуністичною партією.

Говорячи про певні успіхи і досягнення істориків України, слід мати на увазі велике значення їх співробітництва з істориками всього Радянського Союзу і, насамперед, вченими Москви. Постійні творчі зв'язки з науковими установами столиці СРСР і багатьох інших міст нашої багатонаціональної країни значною мірою сприяють підвищенню науково-теоретичного рівня наших праць і їх найтіснішому зв'язку з практикою комуністичного будівництва.

До числа позитивних явищ у роботі істориків України за останні роки слід також віднести значне розширення документальної бази наших досліджень і встановлення широкого творчого співробітництва з великим загonom істориків-архівістів. Внаслідок цього за останні п'ять років було видано близько п'ятидесяти документальних збірок, переважно з історії радянського суспільства¹. Однак не всі вони виходять на належному науково-археографічному рівні. Слід також відзначити певну тематичну обмеженість цих збірок. Вони переважно виходять до ювілейних дат і тому не охоплюють усього історичного процесу. Настав час перейти до публікації багатотомного корпусу документів з історії Радянської України.

◀ Позитивним у житті істориків України є значне всебічне зростання наукового колективу Інституту історії Академії наук УРСР і великі успіхи чисельного загону викладачів історичних дисциплін в університетах, інститутах і партійних школах. Ці успіхи стосуються як підвищення рівня наукової роботи, так і викладацької майстерності у вузах. Велика армія українських істориків вносить значний вклад у здійснення важливого завдання сучасності — комуністичного виховання трудящих.

Відзначені досягнення історичної науки в Українській РСР, як і в усій країні, стали можливі лише внаслідок того, що Комуністична партія Радянського Союзу, її Центральний Комітет під керівництвом видатного лідера М. С. Хрушова завдали вищівного удару по імперіалізму в справі комуністичного будівництва ідеології культу особи Сталіна.

Як зазначав у своїй доповіді на Всесоюзній нараді істориків Б. М. Пономарьов, негативні наслідки культу особи Сталіна для історичної науки полягають у тому, що применшувалась роль народних

¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918—1956», К., 1958; «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 г. Сборник документов и материалов. В 3-х томах», К., 1957, та багато інших.

мас, Комуністичної партії, її вождя і вчителя В. І. Леніна; поширювалися немарксистський підхід до історичного процесу, суб'єктивізм і сваволя в оцінці історичних подій і діячів. За культу особи створювалася обстановка адміністрування, недоброзичливої критики в колективах науковців, приклеювання історикам різних ярликів.

Незліченну шкоду приніс культ особи історичній науці на Україні. Внаслідок сваволі Сталіна в трактовці важливих історичних явищ, його перекручень на догоду возвеличення своєї особи, культивування суб'єктивізму і тенденціозності, в працях з історії Української РСР було багато серйозних відступів від історичної правди, особливо у висвітленні радянського періоду, а також і всіх інших етапів історичного розвитку українського народу.

В період культу особи в історичній літературі (в тому числі й українській) замовчувалось, що після Лютневої революції Сталін слідом за Каменевим виступив за «тиснення» на Тимчасовий уряд з метою примусити його виступити з пропозицією укласти мир. Ця хибна позиція сіяла в масах ілюзії, начебто буржуазний уряд міг дати народу мир. Тоді ж Сталін висловлювався за об'єднання з меншовиками всупереч політиці партії і вказівкам В. І. Леніна. Лише в середині квітня 1917 р. Сталін відмовився від своєї помилкової позиції. Під час VI з'їзду РСДРП(б) Сталін невірно оцінював політичну обстановку в країні, заявляючи, нібито неясно, в чийх руках знаходиться влада, хоч буржуазія після липневих подій добилася єдиновладдя. В жовтні 1917 р. Сталін без узгодження з ЦК надав трибуну в більшовицькій газеті «Робочий путь» штрейкбрехеру революції Зинов'єву. На засіданні ЦК 20 жовтня Сталін, зайнявши примиренську позицію, висловився не лише проти виведення Каменева і Зинов'єва з складу ЦК, а й запропонував відкласти розгляд цього питання до пленуму ЦК. Під час висвітлення історії боротьби за Радянську владу на Україні виклад підганявся під виправдання відомої, безумовно фальшивої формули: «Сталін — творець української радянської держави». В роки культу особи історики замовчували склад першого українського радянського уряду внаслідок того, що ряд його членів (М. О. Скрипник, В. П. Затонський та ін.) були безпідставно обвинувачені.

В радянський період історії українського народу важко назвати будь-який етап, при висвітленні якого не були б допущені серйозні відступи від історичної правди на догоду культу особи. З ім'ям так званого сталінського посланця на Україні Кагановича зв'язано безліч чорних справ, що принесли багато горя і страждань народу, партійним організаціям, українській радянській інтелігенції, зокрема багатьом історикам. Провокаційна діяльність Кагановича щодо Комуністичної партії Західної України в кінці 20-х років призвела до безпідставного звинувачення цілої партії в шпигунстві і переродженні, а згодом — до розпуску її і знищення численних кадрів.

Одним із найбільш ганебних проявів шкідливого впливу культу особи Сталіна на історичну науку було приниження, іноді тонке, а часом і грубе, ролі і значення великого В. І. Леніна. В нашій історичній науці зовсім незадовільно розроблялась і вивчалась грандіозна спадщина Леніна. За останні роки історики України розгорнули велику роботу по викоріненню шкідливих наслідків культу особи Сталіна в історичній науці. Вони докладають усіх зусиль до глибокої наукової розробки, вивчення і осмислення проблеми «В. І. Ленін і Україна». Але досі видано мало праць з цієї проблеми, і серед них немає великих, узагальнюючих, хоч давно вже в цьому назріла крайня потреба. Почесний обов'язок радянських істориків — відновити історичну

правду, показати справжніх творців історії — народні маси, керовані славною Комуністичною партією, на чолі якої стояв геній людства В. І. Ленін.

Історична наука повинна бути очищена від шкідливих наслідків культу особи Сталіна. Це стосується не тільки історичних праць, а й самої атмосфери, в якій проходить дослідницька робота істориків. Дух творчості, справжнє співробітництво вчених в їх праці, висока комуністична ідейність — ось ті умови, які є запорукою дальших успіхів історичної науки.

Одним з важливих завдань боротьби з шкідливими наслідками культу особи є викорінення глибоко чужих радянській системі нравів, прийомів і відносин, що настирливо насаджувались серед істориків. Українські історики вже багато зробили в напрямі створення здорової, творчої, основаної на партійній принципиальності обстановки, яка сприяє успішній роботі. Однак необхідно рішуче і до кінця викоренити будь-які пережитки похмурих років культу — необ'єктивність, нелояльність, недовір'я, підозрілість, безчесність, обивательщину, які ще іноді проявляються серед окремих істориків. Особливо слід рішуче покласти край спробам людей, які ще в часи культу особи Сталіна дуже ревно насаджували порочні нрави, використати свій сумнівний досвід, тільки в інших словесних оформленнях. Боротьба з культом особи повинна вестись усіма без винятку істориками нашої країни на основі консолідації всіх творчих сил історичної науки. Разом з тим ми повинні цілеспрямовано і доказово викривати в своїх працях ті антипартійні угруповання й течії, які виступали проти ленінської лінії партії, помилки яких були розкриті і проаналізовані великим Леніном. Почесним завданням істориків є викриття в своїх творах шкідливості догматизму і сектанства, які знаходяться в непримиренній суперечності з творчим розвитком революційної теорії, ведуть до відриву, ізоляції комуністів від народних мас або штовхають на лівацькі авантюристичні дії в революційній боротьбі. Лівосектанська хвороба живиться націоналізмом і в свою чергу живить націоналізм. Це особливо слід враховувати історикам України в плані боротьби проти українського буржуазного націоналізму, який особливо виявляється в писаннях націоналістичних найманців імперіалізму за рубезем. Важливо також боротися проти ревізйонізму, правого опортунізму, як відображення буржуазного впливу в комуністичному русі.

Найважливішим завданням усіх істориків країни є підготовка до 50-річчя Великого Жовтня. Значні плани у істориків України. Колектив Інституту історії АН УРСР посилено готує близько п'ятнадцяти томів спеціальних досліджень, присвячених знаменній річниці. Науковці Інституту працюють над двотомною історією Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, двотомниками з минулого робітничого класу і селянства. Співробітниками відділу загальної історії Інституту історії підготовлена до друку праця «Українська РСР в міжнародних відносинах і боротьбі за мир». Вперше буде узагальнена в спеціальному дослідженні історія культурного будівництва в УРСР. Розвиток історичної науки на Україні буде висвітлено у двотомному виданні. Другий том спеціально присвячується радянському періоду. Цікавою повинна бути книга про братерські зв'язки українського народу з іншими народами СРСР, також запланована Інститутом історії АН УРСР. Під керівництвом Інституту історії партії ЦК КП України великий колектив істориків працює над тритомною історією громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції в УРСР, тритомною історією Великої Вітчизняної війни на Україні. До знаменної річниці го-

тують монографічні праці, статті і документальні збірники історики, які викладають у вузах, архівісти.

Колективними зусиллями інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР закінчується написання фундаментального п'ятитомного видання «Українська РСР в період розгорнутого будівництва комунізму». Історики пишуть I том цієї великої праці. Перший досвід у процесі створення п'ятитомника свідчить про плідність тісного співробітництва представників різних суспільних наук — істориків, економістів, літераторів, мистецтвознавців, юристів. Адаже в співдружності науковці краще будуть допомагати партії та народу вирішувати висунуті Програмою КПРС три взаємозв'язані завдання: створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини.

Написання істориками України важливих праць, про які йшла мова вище, буде великим вкладом у підготовку до видання згодом багатомної історії Української РСР.

Перед нашими істориками стоять великі завдання по дослідженню історії зарубіжних соціалістичних країн, особливо сусідніх з нашою республікою, їх зв'язків з Україною, зокрема після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Зараз назріла необхідність ще ширше вивчати в республіці зарубіжну історію, зокрема країн Близького Сходу. Для цього у нас є значні можливості, готуються молоді кваліфіковані кадри. Заслугують на увагу такі проблеми, як міжнародний комуністичний рух, національно-визвольний рух, боротьба трудящих проти капіталістичного гніту.

Під впливом життєдайних рішень XX і XXII з'їздів КПРС стали успішно розвиватись такі галузі історичної науки, як історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни. Перші успіхи в цьому мають і українські історики. Розвиток історіографії і джерелознавства (особливо останнього періоду) значною мірою сприяє переборенню недоліків і хиб в історичних дослідженнях, допомагає історикам у виборі актуальних тем. Слід вітати вихід у світ першого тома «Літопису комуністичного будівництва» — хроніки подій на Україні (1959—1961 рр.). У цій книзі викладені в хронологічній послідовності історичні події, які відбулися в Українській РСР у відзначений період, з посиланнями на джерело (переважно пресу). Це видання, яке, безумовно, слід продовжувати, стане у великій пригоді дослідникам, а також усім історикам, краєзнавцям, оскільки в публіцистичній літературі, в якій найповніше відображається сучасність, мало уваги приділяється датуванню історичних подій. Дуже важко шукати ці дати і в численній періодичній пресі. Слід лише побажати, щоб томи «Літопису комуністичного будівництва» супроводжувались іменним і тематичним покажчиками, що значно полегшило б користування книгою. Корисним було б випускати хроніки історичних подій по тематичних лініях (історії робітничого класу, селянства, культурного будівництва, міжнародних відносин тощо). Доцільно, щоб у районах і населених пунктах складанням хронік займалися краєзнавці.

Після XX з'їзду КПРС у дослідженнях українських істориків, на жаль, були прикрі недоліки й хиби, які свідчать, що ще не всюди були до кінця переборені шкідливі наслідки культу особи. Це стосується, насамперед, таких проблем, як історія колективізації на Україні, розвиток держави і права в УРСР, окремі питання джерелознавства. Однак, запалені рішеннями XXII з'їзду КПРС і результатами всесоюзної наради істориків, наші дослідники успішно виправляють свої помилки, добиваються торжества історичної правди.

Історичні твори мають велике значення для виховання людини комуністичного суспільства. В зв'язку з цим особливої ваги набуває популяризація історичних знань серед широких мас трудящих. Держполітвидав УРСР, видавництва Академії наук УРСР, «Радянська школа» багато зробили в цьому відношенні, надрукувавши численні твори українських істориків для масового читача. Серед цих творів, насамперед, слід назвати шкільний підручник з історії Української РСР, «Хрестоматію з історії Української РСР» (тт. I і II), «Книгу для читання з історії Української РСР». Можна тільки висловити жаль, що досі не видані останні частини хрестоматії і книги для читання, присвячені радянському періоду історії України.

Вийшло з друку багато науково-популярних книжок і брошур про видатні історичні події вітчизняної та всесвітньої історії, про славетних революціонерів, партійних і радянських діячів, героїв національно- і соціально-визвольної боротьби минулого. Велике значення для поширення історичних знань має видання доброякісних художніх творів на історичну тематику.

Одним з відрадних явищ для істориків є широкий, справді всенародний розмах історико-краєзнавчої роботи, яка на Україні набула найрізноманітніших форм, до якої включилось багато тисяч ентузіастів історії — учителів, агрономів, медпрацівників, інших представників радянської інтелігенції, пенсіонерів, різних шарів трудящих. Вони самовіддано трудяться над історією своїх сіл і міст, фабрик, заводів, колгоспів і радгоспів, шкіл і вищих учбових закладів. Широкий розмах краєзнавчої роботи в республіці дав можливість приступити до створення 2-томної праці з історії міст і сіл Української РСР. Створена головна і обласні редакційні колегії, районні комісії і авторські групи на громадських засадах. В ряді областей уже здійснено значну роботу по збору матеріалу і написанню історичних нарисів про села і міста, про героїчну працю їх населення в період комуністичного будівництва.

Помітну роль у поширенні історичних знань на Україні відіграє «Український історичний журнал», який публікує матеріали з усіх галузей історичної науки, що розвиваються в республіці. Про зростання популярності журналу свідчить неухильне зростання авторського активу як за рахунок українських істориків, так і їх колег з братніх республік СРСР, країн народної демократії, певне збільшення його тиражу.

«Український історичний журнал» приділяє на своїх сторінках значне місце статтям, повідомленням і заміткам з післявоєнного періоду історії Української РСР, зокрема періоду розгорнутого будівництва комунізму. Цінним є те, що журнал почав публікувати змістовні статті секретарів обкомів партії про нові важливі починання в політичному, господарському і культурному житті республіки. За останній час підвищилась якість рецензій, вміщуваних у журналі. В них стало більше аналізу історичних творів, доброзичливої критики недоліків. Однак суттєвим недоліком журналу є те, що на його сторінках не розгортаються дискусії з важливих наукових питань, мало друкується теоретичних статей.

Невідкладного вирішення потребує багато важливих питань щодо підготовки і зростання наукових кадрів істориків. Загальне піднесення нашої науки після ХХ з'їзду партії уже дало свої позитивні результати. Якщо до 1956 р. на Україні було всього десять докторів історичних наук, то за останні сім років докторські ступені одержали понад 20 чоловік. Крім того, серед українських істориків уже є більше ніж 15 чо-

ловік, які готові в поточному році представити до захисту свої докторські дисертації.

Однак слід визнати недостатнім зростання докторських кадрів. Особливо складним і нестерпним є становище щодо підготовки докторів з історії радянського суспільства. На 17 докторських дисертацій, захищених за останні роки, припадає лише 2 дисертації, присвячені радянському періоду. Співвідношення 2 до 17 явно не відповідає вимогам життя. Таке становище конче необхідно виправити. Над цим варто подумати і організаторам історичної науки на Україні, і провідним спеціалістам з історії радянського суспільства.

Багато недоліків і в підготовці істориків-кандидатів наук у наукових установах і вузах України. Щоб поліпшити підготовку наукових кадрів, необхідно тісніше і органічніше пов'язувати тематику дисертацій з плановими проблемами, над якими працюють дані наукові установи. Корисним буде застосування принципів колективізму в науковій роботі дисертантів. Для істориків, що готують докторські дисертації, слід ширше практикувати творчі відпустки, тривале прикріплення до наукових установ, повніше задовольняти потреби у відрядженнях до вітчизняних і зарубіжних архівів.

На наш погляд, доцільно було б реорганізувати кандидатську аспірантуру в тому напрямі, щоб вступні іспити перетворити на здачу кандидатського мінімуму, а перебування в аспірантурі повинно бути використано тільки для підготовки кандидатської дисертації.

Для успішної підготовки і зростання наукових кадрів істориків велике значення має ефективне очищення наших наукових установ від безплідних у науковому відношенні людей. Серед істориків є певна частина людей, які, безумовно, становлять баласт для науки. Напевно, що на іншій роботі переважна більшість з них була б значно корисніша. Відсутність конкретних нормативних положень для контролю за діяльністю науковців становить майже непереборні перепони для відчислення нездатних до наукової роботи працівників. Необхідно рішуче і до кінця очищати наші наукові установи від безперспективних у роботі осіб.

Інститут історії АН УРСР і вузівські історичні кафедри приділяють велику увагу координації науково-дослідної роботи. При Інституті історії створено проблемні наукові ради («Історія робітничого класу Української РСР», «Історія селянства Української РСР», Українська РСР в період Великої Вітчизняної війни», «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху», «Історія соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії», «Історія історичної науки на Україні», а також інші), які, на жаль, ще повільно розгортають свою роботу. Правда, активну діяльність співробітники Інституту проводять у науковій раді з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», яка створена при Президії АН УРСР. Вони виконують поточну координаційну роботу, виступають з доповідями і повідомленнями на наукових сесіях республіканської і союзної наукових рад. Провідні історики республіки плідно співробітничать в розробці всесоюзної проблеми «Закономірності розвитку соціалізму і переходу до комунізму».

На основі зробленого вище короткого аналізу діяльності та планів істориків Української РСР доцільно висловити певні пропозиції, спрямовані на дальше поліпшення роботи в галузі історичної науки.

Необхідно широко впроваджувати в практику дослідницької роботи істориків принцип колективізму, координацію діяльності і творчого

співробітництва груп вчених для вирішення великих і складних завдань. Але не слід механічно зводити все тільки до колективних праць. В дослідницькій роботі не повинні губитись особливості, творчі прийоми і нахили, стиль і почерк окремих авторів. Наше завдання — широко заохочувати творче співробітництво, колективне обговорення праць, обмін досвідом, планами, мріями і результатами досліджень. Важливо по-діловому вирішувати питання постійного і тісного зв'язку всіх, без винятку, істориків з життям, роботою, побутом широких народних мас, постійно спілкуватися з робітничими колективами, трудівниками сільського господарства, маяками нашого виробництва. Вважаємо за доцільне висунути перед нашими партійними і радянськими органами побажання істориків про те, щоб на важливі виробничі наради передовиків запрошувались би історики, які працюють над відповідною проблематикою. Це значно поліпшило б якість наших досліджень, особливо з новітнього періоду. Крім того, на цих нарадах історики могли б поділитися з передовиками виробництва і культури своїми першими результатами наукових досліджень у питаннях сучасності.

Науковим установам і всім історикам слід широко розгорнути активну діяльність по збиранню спогадів, листування та інших документів, які відображають життя, діяльність, працю і думки наших людей. Такий матеріал незмірно збагатить історичні дослідження, дасть більші можливості історикам мати в центрі уваги людину, а не лише виробничі процеси, як це часом трапляється в наших працях.

Слід поліпшити і упорядкувати координацію в розвитку історичної науки в масштабі всієї країни. Уже досягнуто значного позитивного досвіду в цій справі, однак слід врахувати і ті недоліки, які супроводжували перші успішні кроки координації. Це, насамперед, неузгодження у плануванні виїзних сесій наукових рад і розбіжність у кількості учасників, які викликаються на ці сесії. Слід також висловити побажання, щоб в центрі уваги під час роботи наукових сесій було творче, дискусійне обговорення важливих проблем, а не одні доповіді і повідомлення у величезній кількості, але без достатнього обговорення.

Необхідним є більш тісний зв'язок науково-дослідних установ з вузівськими історичними кафедрами. Бажано було б уже в поточному навчальному році запланувати, хоч би на громадських засадах виступи провідних вчених-істориків, які працюють у системі Академії наук УРСР, перед викладачами, аспірантами і студентами старших курсів про свої методи і результати дослідження у тій науковій проблематиці, з якої спеціалізується даний історик. Крім того, доцільно передбачити читання істориками з науково-дослідних установ окремих і спеціальних курсів.

Важливе значення для успіхів історичної науки має розробка проблеми дружби народів СРСР. На нашу думку, слід було б створити в усіх союзних республіках авторські колективи істориків для написання праць, в яких всебічно висвітлювались би братерська взаємодопомога і дружба між народами нашої Вітчизни, їх спільна боротьба за побудову матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних громадських відносин і виховання нової людини, культурний обмін між народами СРСР, складання в СРСР нової історичної спільності радянського народу. Українські та вірменські історики вже мають позитивний досвід спільної наукової розробки проблеми історичних зв'язків українського та вірменського народів. За останні роки проведено дві спільні наукові сесії в Єревані і Києві — Львові, які дали добрі наслідки. В плані координації історичної науки у масштабі СРСР

слід особливо велике місце приділити узгодженню наукових праць, присвячених дружбі народів СРСР.

Практика роботи українських істориків показує, що все ще недостатні їх зв'язки з науковцями, які працюють у галузі інших суспільних наук. Цей зв'язок тим більш необхідний, щоб швидше і повніше викоренити непотрібне дублювання в працях істориків, з одного боку, та економістів чи філософів, з другого. Разом з тим, історикам важливо ширше і повніше контактувати свою роботу з археологами. Великий загін українських археологів відіграє важливу роль в розвитку історичної науки в нашій республіці.

На думку українських істориків, настав час створити товариство істориків, що об'єднувало б істориків-професіоналів з істориками-любителями в багатотисячну армію, яка внесла б належний вклад у комуністичне виховання трудящих.

Для всіх істориків завжди важливим і першорядним було питання про забезпечення наших історичних архівів найбільш повними і вичерпними путівниками, покажчиками, довідниками, картотеками і т. д. На жаль, досі бракує путівників навіть по деяких центральних республіканських архівах, більшість обласних державних архівів УРСР не має путівників і навіть коротких довідників про фонди обласних сховищ документів. Створити подібні посібники — почесне і невідкладне завдання архівістів.

Крім того, побажаємо нашим історичним архівам сміливіше, ширше застосовувати досягнення науки і техніки, зокрема електроніки, в практиці архівної справи. Слід нарешті вирішити питання про створення історикам більш сприятливих умов для роботи в архівах — значно спростити доступ до всіх фондів. Особливо необхідно полегшити можливість дослідникам, які вивчають близькі до сьогодення періоди, користуватися поточними архівами установ. Треба збільшити кількість відряджень до архівів братніх соціалістичних країн, а також країн капіталістичного світу. Українським історикам наукові поїздки за кордон конче необхідні. Ми всебічно розвиваємо творчі зв'язки з істориками й історичними установами братніх соціалістичних країн.

Історикам належить важлива роль у жорсткій боротьбі проти ворожої ідеології. В цьому відношенні відповідальні завдання постають перед дослідниками історії Радянської України тому, що ця галузь науки піддається особливо злісній фальсифікації з боку зрадників українського народу, що колись прикривались професорською личиною, — українських буржуазних націоналістів, які користуються активною підтримкою імперіалістичної реакції. Вони виступають в ролі тарана на міжнародних зустрічах істориків, наповнюють книжні базари своїми зловорожими опусами. Найбільш злісно фальсифікуються питання історії культури, історичних зв'язків між народами нашої країни, ленінської національної політики КППС і її здійснення на Україні, розвитку вільних соціалістичних націй в СРСР.

Перед радянськими істориками, в тому числі й українськими, стоїть відповідальне завдання — посилити боротьбу проти буржуазної ідеології, зробити цю боротьбу більш активною, різноманітною, наступальною. Слід з допомогою АН СРСР більше перекладати на іноземні мови і розповсюджувати за кордоном найактуальніші наші праці, які допоможуть закордонному читачеві в світі капіталу розібратися в буржуазних фальсифікаціях історії нашої Вітчизни.

Рішення XXII з'їзду партії і положення Програми КППС відкривають перед істориками Радянської України, як і інших республік СРСР, світлі перспективи досліджень, основаних на марксистсько-ленінській

теорії. Партійність радянської історичної науки цілком збігається з вищою об'єктивністю в розкритті історичного процесу. Почесним завданням істориків є показ закономірного руху людства до комунізму. В цю важливу справу зроблять свій посильний вклад і історики Української РСР, згуртовані навколо рідної Комуністичної партії.

Численний колектив істориків Радянської України, озброєний історичними рішеннями ХХІІ з'їзду партії, положеннями нової Програми КПРС, докладе всіх зусиль для того, щоб своєю працею сприяти виконанню найвеличніших завдань побудови комунізму.

П. Т. ТРОНЬКО,

головний редактор Головної редакційної колегії по написанню «Історії міст і сіл
Української РСР»

ДО НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Комуністична партія і її ленінський Центральний Комітет приділяють винятково велику увагу розвитку історичної науки, яка допомагає партії у велетенській ідеологічній і політичній роботі, у комуністичному вихованні трудящих.

Завданням історичної науки в період розгорнутого будівництва комунізму була присвячена Всесоюзна нарада істориків, що відбулася напередодні 1963 р. Як відмічалось на цій нараді, від істориків вимагається висока відповідальність перед наукою, перед суспільством, перед партією. Головна вимога до істориків — розкрити у своїх працях велич нашої епохи і забезпечити історичній науці роль важливого ідеологічного фактора в розвитку радянського суспільства, в поступальному русі людства до комунізму.

М. С. Хрущов у своєму виступі на зустрічі керівників партії і уряди з діячами літератури і мистецтва 8 березня 1963 р. казав:

«...Учіться на історії революції, на історії боротьби, учасниками якої були ваші батьки і матері, і свято бережіть пам'ять про тих, кого вже немає, і з повагою ставтесь до тих, хто живе, і беріть від них на озброєння в свої руки все, щоб ви були гідними людьми, гідними продовжувачами справи своїх батьків».

Так, в пізнанні історії закладено могутнє джерело енергії для нових звершень в ім'я побудови комунізму в нашій країні.

Почесне завдання істориків — допомагати Комуністичній партії у вихованні підростаючого покоління на революційних і трудових традиціях нашої партії, нашого народу, а також на кращих прикладах беззавітного служіння своїй соціалістичній Батьківщині.

Широким фронтом розвивається історична наука на Україні, де працює великий загін істориків в інститутах Академії наук УРСР, на кафедрах вищих учбових закладів, в інституті історії партії ЦК КП України — філіалі інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. В науковій роботі з питань історії беруть активну участь і працівники музеїв, архівів, видавництв, вчителі-історики, старі комуністи — ветерани Жовтневої революції і активні учасники соціалістичного будівництва.

Протягом останніх років, особливо після XX з'їзду КПРС, коли Комуністична партія рішуче подолала шкідливі наслідки культу особи Сталіна, історики республіки провели значну дослідницьку і популяризаторську роботу, написали чимало монографій і цінних праць, які служать справі комуністичного будівництва в нашій країні. В переддень XXII з'їзду КПРС на книжкових полицях з'явилися «Нариси

історії Комуністичної партії України», вихід у світ яких газета «Правда» оцінила як подію в ідейному житті не тільки України, але і всього Радянського Союзу. А на черзі видання нових багатотомних праць, таких як «Україна в роки громадянської війни», «Україна в роки Великої Вітчизняної війни», «Українська РСР в період розгорнутого будівництва комунізму в СРСР», «Історія міст і сіл Української РСР» та ін. Випуск названих досліджень — це ще один прояв батьківської турботи Комуністичної партії про розвиток історичної науки в республіці.

Хочу докладно розповісти, що з себе уявлятиме «Історія міст і сіл Української РСР», яка видається за рішенням Центрального Комітету КП України на громадських засадах до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Ця фундаментальна праця видається вперше і розрахована на 26 томів. Кожен том присвячено одній області і один том — місту-герою Києву.

Треба мати на увазі, що «Історія міст і сіл Української РСР» — це оригінальне видання історичного плану, а не збірник популярних матеріалів для краєзнавчих путівників чи географічний довідник. Методологічну основу цієї наукової праці становитимуть твори Маркса, Енгельса, Леніна, рішення з'їздів і пленумів ЦК КПРС та ЦК КП України. Червоною ниткою через всі статті пройнуть ідеї дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, ідеї керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в боротьбі за соціалістичні перетворення, за виконання рішень ХХІІ з'їзду КПРС. Матеріали цього дослідження будуть проникнуті духом високої ідейності і партійності. «Історія міст і сіл Української РСР» повинна з усією силою підкреслити, які величезні матеріальні і культурні блага трудящим міст і сіл нашої республіки дала Радянська влада за 50 років завдяки здійсненню ленінської національної політики, яких успіхів здобув український народ в галузі господарського і культурного будівництва під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу, її ленінського Центрального Комітету, під керівництвом Комуністичної партії України.

Нариси історії повинні включати найголовніші дані про той чи інший населений пункт з часу його виникнення і до сьогодення дня. Автори мають приділити значну увагу висвітленню соціально-економічного і політичного становища українського народу до 1917 р., революційної боротьби трудящих проти експлуататорів за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В боротьбі проти царату, проти поміщиків і капіталістів, за соціальне і національне визволення, за зміцнення віковичної братерської дружби з великим російським народом та всіма народами нашої країни зросла когорта видатних революціонерів. Справа честі авторів розповісти про них яскраво, висвітлити основні віхи життя революціонерів, використовуючи для цього багатий місцевий матеріал.

Як відомо, справжня історія наших міст і сіл почалася після перемоги Великого Жовтня. Тому, природно, основна увага при написанні статей повинна бути приділена післяжовтневому періоду. В статтях необхідно широко висвітлити громадянську війну, індустріалізацію та колективізацію, героїку українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудову і дальший розвиток народного господарства в післявоєнні роки, виконання грандіозних планів комуністичного будівництва.

В матеріалах, що вміщуються в томах, повинні знайти яскраве і широке відображення самовіддана боротьба трудящих республіки за

перетворення в життя нової програми КПРС, історичних рішень XXII з'їзду партії, досягнення в розвитку промисловості, сільського господарства, науки і культури, в підвищенні добробуту трудящих, які свідчать про незаперечні переваги соціалістичного ладу над капіталістичним.

У нарисах повинна йти мова про кращих людей українського народу — Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, новаторів соціалістичного виробництва, членів бригад і ударників комуністичної праці, видатних громадсько-політичних діячів, заслужених вчителів, лікарів та агрономів, видатних діячів науки, літератури і мистецтва та інших заслужених людей Радянської України.

Як говорить за себе сама назва видання, багатотомна історія присвячена нашим містам і селам, яких на Україні налічується до 40 тис.

В статтях про міста авторам належить відзначити найголовніші етапи розвитку міста, в першу чергу показати зростання і бурхливий розквіт міст республіки в радянський період, невпинний розвиток промисловості, особливо її нових галузей, підвищення продуктивності праці, величезний розмах житлового будівництва, благоустрій, перетворення наших міст у великі центри передової радянської науки і культури, показати, як зріс культурний рівень і матеріальний добробут трудящих в містах, як впливає соціалістичне місто на глибокі економічні і культурні перетворення на селі, що сталися за роки Радянської влади.

Викладаючи факти і події в статтях про села, автори повинні яскраво показувати на конкретних прикладах, які зміни сталися на селі за роки Радянської влади, як зросли його економіка і культура, як вирости його люди — колгоспники і колгоспниці, інтелігенція, молодь, як в процесі будівництва комунізму відбувається поступове стирання відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею.

На думку Головної редколегії, важливо в статтях розкрити найважливіші значні факти, відобразити найбільш характерні і яскраві події, які мали місце в історії того чи іншого населеного пункту — участь населення в боротьбі проти іноземних загарбників, народні повстання, зародження і зміцнення союзу робітничого класу і селянства у спільній боротьбі проти експлуататорів, роль більшовицьких організацій у боротьбі за владу Рад.

Висвітлюючи розвиток міст і сіл Радянської України, особливо треба підкреслити керівну і спрямовуючу роль партійних організацій в соціалістичному і комуністичному будівництві, у вихованні нової людини — активного будівника комунізму, в розгортанні всенародної боротьби за дострокове виконання історичних накреслень нової Програми партії і рішень XXII з'їзду КПРС.

Такі деякі основні вимоги до авторів статей, що будуть вміщені в «Історії міст і сіл Української РСР».

Тепер кілька думок про структуру видання. Як вирішила Головна редколегія, перший том висвітлюватиме історію столиці республіки Києва. На початку цього ж тома буде вміщено вступну статтю і дано історико-економічну характеристику УРСР. Послідуюча нумерація томів встановлюватиметься для кожної області в алфавітному порядку областей. Структура всіх томів буде однаковою. Багато ілюстровані томи матимуть однаковий формат і поліграфічне оформлення.

Матеріал в томах рекомендується розміщувати таким чином: вступ (історико-економічний нарис про область) з доданою до нього картою; стаття про обласний центр; статті про міста обласного підпорядкуван-

ня, які не є районними центрами; матеріали про райони в алфавітному порядку: спочатку стаття про районний центр з загальною характеристикою району, потім ідуть статті про міста районного підпорядкування, а далі, в алфавітному порядку, статті про селища міського типу та всі села, які являються центрами сільрад, з загальною характеристикою всіх населених пунктів, що входять до складу сільських Рад. Ілюстрації вміщуватимуться як за текстом, так і на окремих аркушах (вклейках). В кінці тома буде подано іменний і географічний покажчики, список ілюстрацій і список осіб, які брали участь у підготовці тома.

Як показують підрахунки, розміри статей «Історії міст і сіл Української РСР» орієнтовно будуть такі: вступ (історико-економічний нарис про область) — до 2 авторських аркушів, стаття про обласний центр — до 1,5 авторського аркуша, статті про місто обласного підпорядкування — до 1 авторського аркуша, про районний центр — до 1 авторського аркуша, стаття про місто районного підпорядкування, яке не є райцентром — до 0,5 авторського аркуша, стаття про селище міського типу — до 0,15 авторського аркуша, про село — центр сільської Ради разом з населеними пунктами, що входять до складу сільради, — до 0,18 авторського аркуша.

Виходячи з цих рекомендацій, обласні редакційні колегії мають скласти списки населених пунктів і визначити обсяг статей про ці пункти, в одних випадках збільшуючи обсяг статті, а в інших — зменшуючи (в залежності від значення того або іншого населеного пункту, його історичного минулого тощо). Статті про окремі населені пункти писатимуть, як правило, ті, хто буде збирати матеріал.

Кожна стаття повинна бути написана цікаво і популярно, простою, стислою і зрозумілою мовою, розрахованою на широкі кола читачів. Лаконічність і яскравість викладу, точність і насиченість фактичним матеріалом, науковість є обов'язковою вимогою до кожної статті.

Загальний термін роботи над багатотомним виданням — 5 років.

Отже, часу залишилося мало, а справ багато. Зважаючи на це, збирання матеріалів і написання статей для тома треба закінчити не пізніше 1 січня 1964 р.

Вже зараз на місцях виникають запитання, якими джерелами користуватися при написанні історії населених пунктів республіки. В раді сіл Цебриківського району Одеської області, наприклад, в цій роботі орієнтувалися на спогади літніх людей, так би мовити старожилів. Але цілком зрозуміло, що головним джерелом історичних досліджень повинні бути документальні матеріали, наукова та краєзнавча література, а також спогади, фольклорні, етнографічні, археологічні матеріали та дані топоніміки.

Щоб допомогти товаришам, що працюватимуть над написанням історії, кваліфіковано розібратися в питаннях джерелознавства, зведені відомості про архівні фонди з історії міст і сіл республіки зосереджуються в Центральному історичному архіві УРСР (Київ, Володимирська, 22-а), а зведені дані про опубліковані джерела і літературу — в Державній історичній бібліотеці УРСР (Київ, Челюскінців, 17). Такі ж методцентри по джерелознавству створюються в кожній області.

Щоб уникнути недоречностей при написанні статей, авторам рекомендується при використанні різноманітних джерел в посиланнях зазначити, звідки взято матеріали (точна назва джерела, місце та рік видання, сторінка, прізвище інформатора і його адреса, додаткові відомості), додати список першоджерел та літератури про населений пункт.

Бібліотеки і архіви УРСР вже розгорнули певну роботу на допомогу тим, хто працює над історією міст і сіл УРСР. Так, колектив Центральної державної історичної бібліотеки встановив зв'язки з обласними, університетськими і науковими бібліотеками, обговорив питання своєї діяльності, як бібліографічного методцентру республіки, на науковій раді. Бібліотечні працівники готують покажчики рекомендаційного характеру із змістовними анотаціями. В історичній бібліотеці вже складено кілька десятків тисяч карток на друковані джерела, які можна використати при написанні історії міст і сіл Радянської України. Аналогічну роботу провадять і обласні бібліотеки.

Не менш корисну роботу по створенню науково-довідкового апарату, повноцінних каталогів і путівників по архівних фондах проводять архіви. Центральний державний історичний архів УРСР працює в контакт з державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва в Харкові, Центральним державним історичним архівом УРСР у Львові, обласними і районними архівами. Архівісти виявляють документальні матеріали, що стосуються братніх зв'язків України з іншими республіками СРСР, в архівах Москви, Ленінграда та інших міст СРСР.

Зрозуміло, те, що зробили наші бібліотеки й архіви,— це тільки перші кроки на шляху величезної, складної і благородної роботи з питань джерелознавства. Завдання полягає в тому, щоб вони стали справжніми помічниками і порадиниками для авторів, що працюють над написанням історії міст і сіл республіки.

На початку статті вже зазначалося, що історія міст і сіл УРСР видається на громадських засадах, що статті писатимуть переважно робітники, колгоспники, наша інтелігенція. Особливо багато в цій справі можуть зробити вчителі, яких в республіці налічується понад 400 тис. чоловік. Вчитель-історик з допомогою комсомольської і піонерської організації може керувати захоплюючими походами учнів по збиранню цікавих матеріалів з історії рідного краю, створювати краєзнавчі гуртки. Від розгортання краєзнавчої роботи користь одержать і учні—поліпшиться педагогічний процес, виграє справа виховання школярів на героїчних революційних і трудових традиціях партії і радянського народу.

Щоб мобілізувати сили авторів-активістів, за рекомендацією Головної редколегії в республіці створюється система самодіяльних видавничих органів знизу й догори. В селах починають діяти групи збирачів-авторів, у містах і райцентрах—редакційні комісії, обласних центрах—редакційні колегії. Їм на допомогу повинні прийти інститути Відділення суспільних наук Академії наук УРСР, університети, вузи, творчі спілки, профспілкові та комсомольські організації. Для швидкого розв'язання складних завдань по написанню історії міст і сіл посилюються зв'язки істориків, економістів, етнографів, мовознавців, представників інших наук з краєзнавцями. Саме в такому напрямку працюють науковці Львівського інституту суспільних наук, які проводять корисну бібліографічну і консультаційну роботу. Намагаються комплексно розв'язувати завдання по написанню історії населених пунктів у Сумській області. Тут обласна редакційна колегія провела нараду голів районних та міських комісій, викладачів історії вузів і технікумів, працівників музеїв, архівів, краєзнавців. Учасники наради обмінялися думками і намітили заходи, як краще показати величезні перетворення, що відбулися на Сумщині за роки Радянської влади.

Значну роботу в цьому напрямку проводять також у Харківській, Київській та інших областях.

Проте таке становище не у всіх областях. Ще далеко не повсюди створені самодіяльні видавничі органи, недостатньо залучаються до цієї важливої справи громадські організації, інтелігенція.

Необхідно усунути ці недоліки, ще ширше на місцях розгорнути організаційно-методичну роботу по написанню історії міст і сіл УРСР.

Як було б найбільш доцільно організувати роботу авторів та самодіяльних видавничих органів?

Передусім, про групи збирачів-авторів. Вони комплектуються в містах, райцентрах, селах за рахунок кращих наукових сил та інших загонів інтелігенції. Звичайно, мало тільки створити ці групи. Рекомендується провести наради, збори, конференції збирачів-авторів і краєзнавців з питань методики написання історії міст і сіл республіки та джерелознавства.

Написану статтю про історію населеного пункту, на думку Головної редколегії, слід обговорити з участю широкої громадськості даного міста, селища, села.

На Україні міст республіканського і обласного підпорядкування 159, сільських районів — 251. Таким чином, нам треба мати в республіці 410 комісій. Як центри організації всієї роботи по написанню «Історії міст і сіл Української РСР» в масштабі району і міста, ці комісії мають допомогти у комплектуванні авторських груп в населених пунктах, в утворенні на громадських засадах літературної групи з числа журналістів, літераторів, педагогів, представників технічної інтелігенції для опрацювання рукописів, що надійдуть з населених пунктів. При кожній комісії рекомендується створити на громадських засадах групу консультантів для подання необхідної наукової і методичної допомоги авторам-збирачам, особливо в селах. До складу комісії Головна редколегія радить залучити кваліфікованого упорядника для укладання матеріалів в межах свого району або міста.

Бажано, щоб комісія мала графік одержання матеріалів по кожному населеному пункту і стежила за його виконанням, організувала обговорення матеріалів збирачів-авторів в партійних і громадських організаціях, на підприємствах, в колгоспах, установах та вузах і аж потім надсилала підготовлений рукопис по району або місту до обласної редколегії.

Складні обов'язки покладаються і на обласні редакційні колегії. В областях, де створено два обкоми партії і облвиконкоми, за рекомендацією Головної редколегії організується відповідно дві обласних редколегії по 5—7 чоловік в кожній. У Ровенській, Волинській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Закарпатській областях організується по одній редколегії. Вони повинні керувати районними комісіями, підбирати на громадських засадах робочу групу в складі упорядника, редакторів для здійснення політичної, наукової і літературної редакції тих рукописів, що надійдуть з міст і районів.

Для всебічної оцінки рукописів кожній редколегії рекомендується створити на громадських засадах групу рецензентів з числа кращих вчених-істориків, економістів, географів, філологів тощо. Обласні редколегії мають організувати збирання високоякісних ілюстрацій, визначити авторів для написання загальної статті про область і статті про обласний центр. Обласним редколегіям доцільно скласти за погодженням між собою спільний графік одержання рукописів з міст і районів і стежити за його дотриманням, організувати обговорення і затвердження на редколегії упорядкованого рукопису по області, після чого надіслати його на розгляд Головної редакційної колегії, яка остаточно редагує і затверджує том до набору і друку.

Районні комісії і обласні редколегії повинні використовувати місцеву пресу, радіо для широкого висвітлення роботи по збиранню матеріалів і написанню статей, з її допомогою пропагувати досвід кращих збирачів-авторів, друкувати кращі статті про населені пункти в місцевій пресі.

Створення під керівництвом партійних організацій «Історії міст і сіл Української РСР» на громадських засадах — це складна і відповідальна справа, яка потребує великих зусиль з боку широкої громадськості, наукових і учбових закладів республіки, копіткої організаторської роботи редакційних комісій і колегій.

Видання «Історії міст і сіл Української РСР» буде хорошим подарунком трудящим республіки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

І. К. РИБАЛКА

ПОВОРОТ СЕРЕДНЬОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ НА БІК РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

(КІНЕЦЬ 1918 — ПОЧАТОК 1919 р.)

Боротьба за зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством у період громадянської війни в цілому по нашій країні висвітлена в ряді праць, що видані за останній період¹. Вивчається ця проблема і на Україні. Зокрема, широко обговорюється в історичній літературі одне з найважливіших питань проблеми про проведення партійною організацією України в 1918—1920 рр. схваленої VIII з'їздом РКП(б) політики щодо середнього селянства. У загальних працях з історії громадянської війни на Україні висловлювалась, на наш погляд, правильна думка про те, що на Україні, як і в РРФСР, в кінці 1918—на початку 1919 р. стався поворот середнього селянства на бік Радянської влади і що на цій основі Комуністична партія більшовиків України разом з усією партією в 1919—1920 рр. боролася за здійснення союзу робітничого класу з середняком, а не проводила політику його нейтралізації². Поряд з цим деякі автори висловили інші думки. Так, М. І. Ремньов у статті про діяльність комнезамів на Україні говорить, що «в Росії середняк повернув на бік Радянської влади з осені 1918 р., на Україні поворот середняка на бік Радянської влади стався значно пізніше»³. У статтях Є. С. Осліковської і О. В. Снегова⁴ висуваються необгрунтовані твердження, ніби Комуністична партія України і після VIII з'їзду РКП(б), аж до введення непу, продовжувала здійснювати на Україні політику нейтралізації середнього селянства. Ці твердження були підтримані Б. Бабієм⁵, О. Суслєвою⁶. В протилежність цим твердженням ряд істориків П. Пономаренко, І. Шевченко, П. Бачинський, В. Сліпченко, А. Лихолат, О. Бородин та ін. в статтях, опублікованих у журналах, збірниках і

¹ И. Прусанов. КПСС — организатор военно-политического союза рабочих и крестьян, М., 1956; В. И. Андрианов и др. Союз рабочих и крестьян в первые годы Советской власти (1917—1922), Ярославль, 1958; Ф. В. Чебаевский. Военно-политический союз рабочего класса и трудящегося крестьянства в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918—1920 гг.). «Развитие союза рабочего класса и крестьянства в СССР. Сборник статей», М., 1958; А. С. Умнов. Гражданская война и среднее крестьянство (1918—1920), М., 1959, та ін.

² М. Супруненко. Україна в період іноземної військової інтервенції і громадянської війни., К., 1951; «Історія Української РСР», т. II, К., 1958, та ін.

³ М. И. Ремнев. Деятельность комитетов незаможных селян на Украине в 1920 году. Журн. «Вопросы истории», 1954, № 4, стор. 94.

⁴ Е. С. Осликовская, А. В. Снегов. За правдивое освещение истории пролетарской революции. Журн. «Вопросы истории», 1956, № 3, стор. 142; Е. С. Осликовская, А. В. Снегов. О политике партии в украинской деревне в 1919—1920 гг. Журн. «Вопросы истории», 1956, № 8, стор. 107—109.

⁵ Б. М. Бабій. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1918—1920 рр., К., 1956, стор. 176.

⁶ О. Суслєва. Восьмая конференция РКП(б), М., 1958, стор. 41.

окремих працях⁷, на основі конкретно історичного матеріалу доводять, що в 1919—1920 рр. на Україні, як і в усій країні, Комуністична партія, здійснюючи рішення VIII з'їзду РКП(б) у селянському питанні, боролася за встановлення міцного союзу з середнім селянством при опорі на бідноту і боротьбі проти куркульства. Проте, в більшості значених праць, в яких правильно висвітлено головні, принципові питання проблеми, все ж немає всебічного, ґрунтовного аналізу питання про поворот середнього селянства на Україні на бік Радянської влади в кінці 1918 — на початку 1919 р. Тим часом від розв'язання цього питання значною мірою залежить правильне висвітлення політики Комуністичної партії щодо середнього селянства на Україні в 1919—1920 рр. Саме цьому питанню й присвячена стаття.

Щоб з'ясувати становище різних соціальних груп селянства, їх інтереси та настрої напередодні Великого Жовтня, стисло розглянемо соціальну структуру аграрних відносин на Україні. За даними на 1917 р., на Україні майже 14,5 млн. дес., тобто більше третини всієї придатної для ведення сільського господарства землі, належало поміщикам, поміщицько-буржуазній державі, уділам, церкві⁸. Щодо диференціації селянства України, то вона має такий вигляд: бідняки — 57,6%, середняки — 30,1%, куркулі — 12,3%. Селянська біднота, що становила абсолютну більшість селянських дворів, мала в користуванні лише 13,6%, а куркулі — 50,8% усіх селянських земель⁹. Отже, з усіх селянських дворів бідняцькі та середняцькі разом становили близько 88%, тобто величезну більшість селянства, і від їх підтримки робітничого класу залежала доля революційних перетворень на Україні.

У боротьбі за перемогу Жовтневої революції опорою пролетаріату на селі була селянська біднота. Але оскільки соціалістична революція мимохідь розв'язувала не вирішені Лютневою революцією завдання буржуазно-демократичної революції і, насамперед, ліквідувала поміщицьке землеволодіння і передавала поміщицькі землі селянам, а також проголосила лозунг миру, робітничий клас був підтриманий усім селянством. «У жовтні 1917 р., — говорив В. І. Ленін, — ми брали владу разом з селянством в цілому»¹⁰. І далі вказував: «Ми не менш, як до літа 1920 року, до заснування комітетів бідноти, держались як влада, тому що спиралися на все селянство в цілому»¹¹. На Україні, як і в усій країні, в період перемоги соціалістичної революції в кінці 1917 — на

⁷ П. М. Пономаренко. О политике партии в украинской деревне в 1919—1920 гг. Журн. «Вопросы истории», 1956, № 8; його ж. К вопросу о союзе рабочего класса со средним крестьянством на Украине в 1919—1920 годах. Журн. «Вопросы истории», 1958, № 12; його ж. Борьба Коммунистической партии за создание и укрепление военно-политического союза рабочего класса и трудящегося крестьянства на Украине в 1919—1920 гг. (Кандидатская диссертация. Рукопись), М., 1959; П. Бачинський, В. Сліпченко. Про політику партії щодо середнього селянства на Україні в період громадянської війни. Журн. «Комуніст України», 1957, № 3; А. Лихолат. Зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством в період громадянської війни та іноземної військової інтервенції. «Комуністична партія — організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства. Збірник статей», К., 1957; И. И. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян. 1919—1920, К., 1958; А. А. Бородин, П. П. Бачинский. Компартия Украины в борьбе за осуществление решений VIII съезда РКП(б) по крестьянскому вопросу. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 1, та ін.

⁸ Див. М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1956, стор. 20.

⁹ М. А. Рубач. Класове розшарування селянства України по землі напередодні 1917 року. «Наукові записки Інституту історії і археології України АН УРСР», кн. 11, К., 1946, стор. 201.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 173.

¹¹ Там же, стор. 161—162.

початку 1918 р., оскільки Радянська влада почала здійснювати ленінський декрет про землю, за яким поміщицькі землі передавалися селянам, і виступила за припинення імперіалістичної війни і укладення миру, все трудяще селянство підтримувало пролетаріат. Націоналістичні партії і створена ними Центральна рада, що за кілька місяців до цього користувалася значним впливом серед селянських мас, швидко дискредитували себе в їх очах. Центральна рада дискредитувала себе антинародною політикою: співробітництвом з контрреволюційним Тимчасовим урядом, введенням терористичного режиму, збройною боротьбою проти Рад і взагалі трудящих, спробами ввійти в зговір з імперіалістами Антанти і США з метою продовження імперіалістичної війни і придушення революційного руху на Україні, а тим більше вона не могла, в силу своєї буржуазної природи, задовольнити найбільш гострі економічні потреби робітників і трудящих селян і, передусім, не дала землі селянам. Нарешті, закликання лідерами Центральної ради на Україну німецьких імперіалістів, відкрита зрада ними національних інтересів України відштовхнули від націоналістичних партій навіть найбільш відсталі маси трудящих.

Робітничий клас, керований Комуністичною партією, встановивши диктатуру і спираючись на державну владу, революційними перетвореннями відвойовував у дрібнобуржуазних партій широкі селянські маси. Цим він здійснював лінію партії, спрямовану на залучення на свій бік більшості населення країни, без чого пролетаріат взагалі не міг добитися остаточної перемоги над експлуаторськими класами. У грудні 1919 р. Володимир Ілліч Ленін писав, що «пролетаріат може і повинен відразу або в усякому разі дуже швидко відвоювати у буржуазії і у дрібнобуржуазної демократії «їх» маси, тобто маси, що йшли за ними, — відвоювати шляхом революційного задоволення їх найбільш насущних економічних потреб ціною експропріації поміщиків і буржуазії»¹². І це пролетаріат зробив дуже швидко. Але для дрібнобуржуазних трудящих мас характерні нестійкість, хитання, вагання¹³. До їх складу, як неодноразово вказував Володимир Ілліч, входило в нашій країні, насамперед, середнє селянство¹⁴. Хитання дрібнобуржуазних мас, у тому числі середняка, пояснюються їх проміжним між пролетаріатом і буржуазією становищем, їх двоїстою природою. «...Коли ми переходимо до такої верстви, як середнє селянство, — говорив В. І. Ленін, — то виявляється, що це — такий клас, який вагається. Він почасти власник, почасти трудівник. Він не експлуатує інших представників трудящих. Протягом десятиріч доводилось йому з величезним трудом відстоювати своє становище, він зазнав на собі експлуатації поміщиків і капіталістів, він зніс усе, і в той же час він — власник»¹⁵.

У період боротьби за укладення Брестського миру Радянська держава в інтересах збереження здобутків соціалістичної революції змушена була прийняти найтяжчі умови договору, запропоновані австро-німецькими імперіалістами, що викликало незадоволення у широких дрібнобуржуазних мас. «...Брестський мир, — вказував В. І. Ленін, — відштовхнув від нас дрібнобуржуазні елементи»¹⁶. Крім того, пролетаріату довелося виступити проти ілюзії дрібнобуржуазних демократів щодо можливості здійснення демократії для всіх, проти їх наївної віри в учредилку, проти наївного протиставлення «чистої демократії»

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 238.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 163.

¹⁴ Там же, стор. 177, 179.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 176—177.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 181.

«пролетарській диктатурі». «З цих двох обставин,— говорив Володимир Ілліч,— з нашої зовнішньої політики, яка привела до укладення Брестського миру, і з нашої нещадної боротьби з демократичними ілюзіями частини дрібнобуржуазної демократії, з нашої нещадної боротьби за Радянську владу,— з цих двох обставин випливало те, що від нас різко відсахнулася дрібнобуржуазна демократія»¹⁷.

На осінь 1918 р. дрібнобуржуазні маси почали повертати на бік Радянської влади. Причинами цього повороту В. І. Ленін вважав, поперше, крах німецького імперіалізму, зв'язаний з революцією в Німеччині та інших країнах, а також викриття англо-французького імперіалізму, і, по-друге, викриття буржуазно-демократичних ілюзій¹⁸. У листопаді 1918 р. німецький імперіалізм, що здавався дрібнобуржуазним демократам єдиним ворогом, рухнув. «Англо-французький імперіалізм, що його фантазія дрібнобуржуазних демократів малювала у вигляді друга демократії, захисника пригноблених,— говорив В. І. Ленін,— виявився на ділі звіром, який нав'язав німецькій республіці і народам Австрії умови, гірші від брестських»¹⁹. Таким самим звіром виявився і «демократичний» американський імперіалізм. «Ідеалізована демократична республіка Вільсона,— говорив В. І. Ленін,— виявилась на ділі формою найшаленішого імперіалізму, найбезсоромнішого пригноблення і задушення слабих і малих народів»²⁰. Дрібнобуржуазним демократичним ілюзіям, надіям на «демократичність» імперіалістів Антанти і США, на «учредилку» було завдано серйозного удару. Панування чехословацьких заколотників, білогвардійців, націоналістів, іноземних інтервентів наочно переконувало широкі дрібнобуржуазні, насамперед селянські маси, що там, де перемагає контрреволюція, там відновлюється старий, капіталістичний лад і встановлюється панування іноземних імперіалістів. «Події,— говорив В. І. Ленін,— викривають імперіалізм з надзвичайною силою і ставлять питання: або Радянська влада, або повне задушення революції англо-французькими штиками... Тепер наші «союзники» виявились головними ворогами російської свободи і російської самостійності. Росія не може бути і не буде незалежною, якщо не буде зміцнена Радянська влада...»²¹.

Отже, об'єктивні умови 1918 р. неминуче штовхали дрібнобуржуазні маси трудящих, насамперед середнє селянство, на союз з Радянською владою. Поворот середнього селянства України на бік Радянської влади восени 1918 р. був зумовлений, насамперед, досвідом життя селянських мас у період австро-німецької окупації. Селяни на власному досвіді переконувалися, що тільки Радянська влада і союз українських трудящих з Радянською Росією зможе врятувати Україну від поневолення її іноземними імперіалістами і задовольнити соціальні прагнення широких селянських мас — одержати поміщицькі землі та волю.

Окупація австро-німецькими військами України, здійснена ними з найактивнішою участю буржуазно-націоналістичної Центральної ради, означала, передусім, ліквідацію Радянської влади, відрив України від усієї Країни Рад, втрату українським народом національної суверенності, здобутої під керівництвом Комуністичної партії в результаті перемоги соціалістичної революції. З приходом австро-німецьких військ на Україні було відновлено буржуазно-поміщицьке панування і введе-

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 181.

¹⁸ Там же, стор. 163.

¹⁹ Там же, стор. 164.

²⁰ Там же, стор. 166.

²¹ Там же, стор. 185—186.

но жорстокий терористичний режим. Промислові підприємства були повернені капіталістам, землі — поміщикам. Німецьке командування й гетьманські власті не тільки повертали поміщикам землі й маєтки, а й зобов'язували селян «відшкодувати збитки», що їх зазнали землевласники в період існування Радянської влади. На цій підставі поміщики стягали з селян величезні суми грошей, безсоромно їх грабували. Більше того, гетьманські власті ввели для селян примусову працю на поміщицьких полях, тобто своєрідну панщину. На села посилались численні німецько-гетьманські каральні експедиції, реквізаційні заго-ни, які розганяли земельні комітети та інші селянські організації, обстрілювали села з гармат, руйнували їх, силою відбирали в населення хліб, худобу та інше добро, вбивали найактивніших селян тощо.

Авангардом у визвольній боротьбі українського народу проти іноземних загарбників, за відновлення суверенності і Радянської влади на Україні, за інтереси всіх трудящих, у тому числі середніх селян, став робітничий клас, очолюваний комуністами. Тому-то широкі селянські маси все більше підтримували робітничий клас і Комуністичну партію. В той час як комуністи були зразком мужності, героїзму в боротьбі за свободу всіх трудящих України, українські буржуазні й дрібнобуржуазні націоналістичні партії прислужували австро-німецьким окупантам.

В таких умовах у 1918 р. на Україні розгорнувся широкий визвольний, насамперед, повстанський рух проти іноземних окупантів і гетьманщини, проти поміщиків і буржуазії, за відновлення Радянської влади. Головними силами у цьому русі були пролетаріат і селянська біднота, але в ньому активно участь взяли і середні селяни. Щоправда, на кілька тижнів буржуазно-націоналістичній Директорії, що виникла в середині листопада 1918 р., вдалося ввести в оману частину недостатньо свідомих селянських мас і з допомогою німецьких окупантів та дипломатів Антанти підступно захопити владу на більшій території України. Проте це аж ніяк не означає, що широкі селянські маси, у тому числі й середні селяни, стали на бік петлюрівської Директорії і підтримували її. Переважна більшість їх з самого початку боролася за відновлення саме Радянської влади, а не за встановлення влади буржуазних націоналістів. І навіть та частина селян, яку націоналістам на деякий час вдалося обманути, дуже швидко переконалася в антинародній суті Директорії і включилася в боротьбу за відновлення влади Рад.

Справді, чи могли підтримувати трудящі, в тому числі середні селяни, петлюрівську Директорію? Як відомо, Директорія встановила буржуазно-куркульську диктатуру, зберегла антинародний буржуазно-поміщицький режим. Вона залишала недоторканими поміщицькі землі та маєтки, намагалася розширити і зміцнити куркульське землеволодіння, не передала й фактично не збиралася передавати трудящим селянам поміщицькі і куркульські землі. Петлюрівські отамани безкарно грабували, розстрілювали, знущалися з трудящих селян. Отже, внутрішня політика Директорії, безумовно, суперечила інтересам не тільки робітників і найбідніших селян, а й усього трудящого селянства.

Антинародною та антинаціональною була й зовнішня політика націоналістів. Директорія ввійшла в зговір з імперіалістами Антанти і США, передала їм південь України і робила все від неї залежне, щоб перетворити Україну на колонію англо-французьких і американських імперіалістів. Отже, трудящі бачили, що коли влада буде в руках націоналістів, то вони зазнаватимуть і буржуазно-поміщицького гніту,

і гноблення іноземних імперіалістів. Причому селяни на прикладі панування американо-англо-французьких окупантів на півдні України переконувалися, що ці окупанти антрохи не кращі за німецьких загарбників. На власному досвіді трудящі селяни переконувалися, що тільки Радянська влада може забезпечити здійснення їх завітних мрій — дати їм поміщицькі землі, свободу, врятувати від гніту іноземних окупантів, гарантувати національну незалежність.

Нарешті, величезне значення для підготовки повороту середнього селянства на бік Радянської влади мала роз'яснювальна і організаторська робота, яку проводили більшовицькі партійні організації серед широких трудящих мас на зайнятій ворожими військами території. У чорні часи австро-німецької окупації, панування буржуазно-націоналістичної Директорії й окупації півдня України інтервентами Антанти і США комуністи були в самій гущі народних мас, організовували трудящих на боротьбу за вільну Радянську Україну. Героїчно діяльністю, кров'ю своїх кращих синів, таких, як І. Смирнов (Ласточкин), М. Тевелев, Жанна Лябурб, Галина Тимофеева, і багатьох інших, що впали жертвами контрреволюційного терору, Комуністична партія завойовувала довір'я широких селянських мас, згуртовувала їх навколо себе і вела на боротьбу за відновлення справді народної Радянської влади.

Такі були причини, які зумовили підтримку середнім селянством України Радянської влади в кінці 1918 — на початку 1919 р.

Про підтримку середнім селянством Радянської влади в період, що розглядається, яскраво свідчить, насамперед, масовість і народний характер боротьби проти австро-німецьких окупантів, гетьманців, буржуазно-націоналістичної Директорії та інтервентів Антанти й США. Як відомо, повстанський рух, в якому поряд з робітниками активну участь брали бідні й середні селяни, розгорнувся ще влітку 1918 р. Ця боротьба об'єктивно була спрямована на відновлення Радянської влади. Отже, поворот середнього селянства на бік Радянської влади на Україні почався ще влітку 1918 р. Це відзначив у своєму рішенні про ставлення до інших партій I з'їзд КП(б)У. «Середні верстви селянства через гостру постановку земельного питання, — говорилося в цьому рішенні, — в даний момент енергійно підтримують боротьбу за Радянську владу...»²² Однак за тяжких часів австро-німецької окупації «при крайній недостатній пролетарській свідомості на Україні, при слабості й неорганізованості, при петлюрівській дезорганізації і тисненні німецького імперіалізму»²³ цей поворот середнього селянства, який намітився вже влітку 1918 р., зміг повністю оформитися лише восени цього року.

Восени 1918 р. повстанський рух робітничо-селянських мас проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини охопив усі губернії України і став однією з найважливіших причин краху австро-німецької окупації. Але й після краху австро-німецької окупації він не припинився. Трудящі, в тому числі й середні селяни, рішуче виступали проти панування буржуазно-націоналістичної Директорії та американо-англо-французьких окупантів, за відновлення влади Рад. Уже в грудні 1918 р. повстанський рух проти петлюрівців і англо-французьких інтервентів став масовим на всьому Лівобережжі і почався на Правобережжі та півдні, а в січні — квітні 1919 р. він бушував там безперервно, аж до визволення тих чи інших місць. Протягом січня

²² «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 17.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 409.

1919 р. Лівобережжя було визволено, а в лютому — квітні Радянська влада була відновлена майже на всій території України. Основні сили Директорії були розгромлені, іноземні інтервенти вигнані з півдня України й Криму. В цьому величезну роль відіграла героїчна боротьба численних повстанських загонів, які діяли під проводом комуністів на зайнятій ворожими військами території і в яких було чимало середніх селян, незадоволених режимом петлюрівської Директорії та американо-англо-французьких окупантів.

Другим важливим моментом, що свідчить про активну підтримку широкими бідняцько-середняцькими масами селян Радянської влади, є радісна зустріч ними Червоної Армії і вступ до її лав, швидке поповнення червоноармійських частин новими бійцями, а також добровільне постачання цим частинам хліба, продовольчих продуктів, фуражу тощо. «Селяни Чернігівської губернії, — повідомляла 28 січня 1919 р. газета «Коммунист», — всюди радісно зустрічають радянські війська і в достатку постачають червоноармійцям продовольство і фураж. За лінією фронту організувалось багато повстанських загонів у кілька тисяч чоловік, які приєднуються до радянських військ»²⁴. Як писала газета «Правда», на початку 1919 р. на Україні був такий великий наплив до Червоної Армії добровольців, що «під Катеринославом для повсталих селян не вистачало гвинтівок. Повстанці по черзі одержували зброю і йшли в бій»²⁵.

Газета «Херсонская правда» (орган Херсонського комітету КП(б)У) 23 березня 1919 р. писала, що з перших днів після створення Тимчасового робітничо-селянського уряду селянство «так і хлинуло на допомогу будівництву Радянської влади на Україні. Воно зразу послало і посилає своїх кращих синів до лав Червоної Армії, воно жертвує продукти для синів захисту пролетарської революції, воно жертвує все, що тільки йому вдалося сховати від тих грабіжників, які цілий рік його грабували. Це помічається не тільки в окремих місцевостях, а й по всій Україні. Ось і тут, на Херсонщині, по прибутті в м. Херсон 1-го радянського полку імені Тараса Шевченка, зразу з'явилося селянство для вступу до лав Червоної робітничо-селянської армії і, коли полком було послано в село кілька чоловік для закупівлі фуражу, то селяни не тільки поставились до них по-братськи, а й навіть відмовлялися від одержання грошей. В інших же місцях, де раніше перебував полк, селяни цілими селами зносили до своїх сільських Рад для передачі в полк свої пожертвування, як-от: сало, овес, сіно та інші продукти»²⁶.

Дружна підтримка Червоної Армії всіма трудящими, в тому числі й середніми селянами, масовий вступ до її лав забезпечили швидке створення і кількісне зростання червоноармійських частин. Українські повстанські дивізії, як відомо, почали формуватися лише у вересні 1918 р. А вже на 1 березня 1919 р. бойовий склад військових частин Українського фронту становив 95 264 чоловіки²⁷.

Яскравим доказом повороту середніх селян на бік влади Рад є, нарешті, їх активна участь у відновленні радянських органів державної влади, у наведенні революційного порядку, у радянському будівництві, у підтримці ними заходів, які проводились тоді Комуністичною партією і Радянською владою. «Тепер, — писала 29 січня 1919 р. газе-

²⁴ «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.). Сборник документов и материалов», Чернигов, 1957, стор. 225—226.

²⁵ Газ. «Правда», 29 січня 1919 р.

²⁶ «3 історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918—1941 рр.). Збірник документів і матеріалів», вип. I, Херсон, 1957, стор. 47—48.

²⁷ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 5, оп. 1, спр. 151, арк. 10.

та «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов», — після гетьманщини, яка об'єднала українські і російські куркульські елементи навколо гетьмана, після досвіду петлюрівщини, що намагається врятувати українських куркулів від знищення, що їм загрожує, як єдину соціальну опору своєї націоналістичної політики, трудове селянство йде разом з безземельним і малоземельним селянством села. Пролетар міста і села на ділі керує, очолює повстання. Середній трудовий селянин іде за бідняком села».

Про поворот середнього селянства України в зазначений період на бік Радянської влади свідчать різні документи і матеріали, що збереглися. Найбільш яскравими документами, які, безумовно, вірно відображають настрої широких селянських мас, є резолюції селянських зборів і мітингів, що відбувалися на початку 1919 р. Ці резолюції у великій кількості збереглися у фондах ЦДАЖР УРСР, обласних державних архівів, ЦДАРА та інших архівів або надруковані в газетах того часу. Як видно з цих рішень, широкі маси трудячого селянства, на власному досвіді переконавшись в антинародній суті петлюрівської Директорії і у ворожих діях іноземних окупантів, таврували ганьбою націоналістів, а в особі Комуністичної партії вбачали свого єдиного керівника, вождя і захисника, висловлювали їй і Радянській владі цілковите довір'я, обіцяли їм всебічну підтримку, заявляли про свою готовність вступити до лав Червоної Армії, щоб із зброєю в руках захищати завоювання Великого Жовтня. «Ми, селяни села Костянтинівки, — говорилося в резолюції, схваленій зборами селян с. Костянтинівки, Удянської волості, Харківського повіту, що відбулися 27 січня 1919 р., — обіцяємо всіма силами підтримувати Радянську владу. Добре пройшовши німецьку, гетьманську і петлюрівську школу, ми ясно зрозуміли, що, крім Радянської влади, іншого друга в трудящих нема. Хай живе братерський союз робітників і селян! Хай живе влада Рад робітників і селян на Україні! Геть зрадника Петлюру!...»²⁸.

В резолюціях, прийнятих на загальних зборах селян слободи Мерефи, Харківського повіту, 9 лютого 1919 р., говорилося: «Ми, селяни сл[ободи] Мерефи... вітаємо повалення есерівщини і гетьманщини і відновлення влади найбільшого населення, селян і робітників, які ідейно борються проти тих, хто робить замах на молоді робітничо-селянську республіку. Шлемо прокляття п. п. Петлюрі, Винниченку, Скоропадському і всім прихвостням буржуазії і вітаємо безстрашних борців на соціалістичній ниві, які віддають своє молоде життя за права і диктатуру пролетарського населення»²⁹. «Ми, селяни, — вказувалося в рішенні загальних зборів селян с. Приютівки, Протопопівської волості, Олександрійського повіту, Херсонської губернії, що відбулися 14 лютого 1919 р., — пройшли революційну школу за рік. Добре знаємо, що Радянська влада є захисницею сільської і робітничої бідноти... Ми голосно заявляємо: геть зрадників Петлюру і Винниченка, меншовиків і правих есерів, найманців буржуазії... Хай живе Радянська Україна! Хай живе робітнича [і] селянська армія!... Хай живе світова революція!». Мітинг селян с. Чапліївки, Кролевецького повіту, Чернігівської губернії, 2 березня 1919 р. ухвалив таке рішення: «Ми, громадяни с[ела] Чапліївки, Кролевецького повіту, заслухавши 2 березня ц[ього] р[оку] доповідь представників від Кролевецького повітового агітосвітвідділу, гаряче вітаємо Радянську владу, зобов'язуємося одноставно підтримувати

²⁸ Газ. «Коммунист» (орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У), 29 січня 1919 р.

²⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1738, оп. 1, спр. 5, арк. 112.

Радянську владу всіма силами, як постачанням продуктами, так рівно і зброєю; якщо буде потрібно, станемо як один до останньої краплі крові на захист прав трудящих»³⁰. Селяни Гоголівської волості, Ананьївського повіту, Херсонської губернії, зібравшись на початку квітня 1919 р. в кількості 2000 чоловік на урочисте відкриття Народного будинку імені В. І. Леніна в с. Щасливці, одногolosно постановили вітати Робітничо-селянський уряд України. «Заявляємо, — говорилося в їхньому рішенні, — що ніякі обманщики і лжесоціалісти нас більше не обмануть, і ми всі як одна людина готові вмерти за комуністичні Ради...»³¹.

Аналогічні рішення, які свідчать про підтримку широкими масами трудящих селян Комуністичної партії й Радянської влади, повсюдно схвалювали сільські і волосні Ради та їх виконавчі комітети, а також волосні з'їзди Рад, що проходили у визволених місцевостях на початку 1919 р. Так, 15 січня делегати від сіл Ізюмської волості, Ізюмського повіту, Харківської губернії, що зібралися на з'їзді і які представляли 40 тис. чоловік населення, у своєму рішенні записали: «Визнаючи тяжкі умови, в яких 9 місяців перебувало українське найбільшнє селянство, вирішили всі до одного вмерти на захист відновлення міцної Радянської влади»³². «Ми, з'їзд делегатів Буромської волості, — говорилося у привітальній телеграмі делегатів Буромського волосного з'їзду Рад Борзнянському повітовому виконкому, Чернігівської губернії, прийнятій 17 лютого, — з'ясували, що всі стоїмо на платформі Радянської влади... Зімкнемо ж ряди пролетаріату і дамо належну відсіч всьому буржуазному світові, який посягає на права трудящого народу»³³.

Про активну підтримку Комуністичної партії і Радянської влади трудящими селянами свідчать також матеріали про склад Рад і делегатів повітових, губернських і III Всеукраїнського з'їздів Рад, що працювали в перші місяці 1919 р. Серед делегатів з'їздів Рад, у виборах яких на селі разом з бідняками велику роль відігравали і середняки, абсолютну більшість майже на всіх з'їздах становили більшовики та їм співчуваючі. Це означало, що всі трудящі селяни, в тому числі середняки, вручали свою долю комуністам і, отже, стояли за Радянську владу. На Куп'янському повітовому з'їзді Рад, Харківської губернії, що працював 8—10 лютого 1919 р., було присутніх делегатів: з правом ухвального голосу 147 і з дорадчим — 13, з них комуністів — 18, їм співчуваючих — 93, безпартійних — 35³⁴. На Чернігівському повітовому селянському з'їзді, що відбувався 25—27 лютого 1919 р., було присутніх від усіх волостей повіту 94 делегати, з них більшовиків — 42, їм співчуваючих — 8, безпартійних — 20, лівих есерів — 15 і делегатів від інших партій — по 1—2 чоловіки³⁵.

Ще більш показовими є дані про склад губернських і III Всеукраїнського з'їздів Рад. Протягом лютого—квітня 1919 р. губернські з'їзди Рад були проведені в п'яти губерніях: у Харківській — 16—19 лютого, в Київській — 26—27 лютого, в Катеринославській — 26 люто-

³⁰ ЦДАРА, ф. 25 860, оп. 2, спр. 7, арк. 211; «Трудящися Сумщини в боротьбе за власть Советов (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов», Сумы, 1957, стор. 108—109.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 51, арк. 136—137.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2456, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1519, оп. 1, спр. 8, арк. 12; «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919)», стор. 274.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 5, арк. 83.

³⁵ «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.)», стор. 293—294.

го — 2 березня, в Чернігівській — 13—17 квітня і в Полтавській — 15—17 квітня. На всіх цих з'їздах абсолютну більшість делегатів становили комуністи. За даними мандатних комісій, на Харківському губернському з'їзді Рад з 373 делегатів було 252³⁶, на Київському — з 162 делегатів — 99³⁷, на Катеринославському — з 226 делегатів — 169³⁸, на Чернігівському — з 212 делегатів 200 склали фракцію комуністів³⁹. Дві третини делегатів Полтавського губернського з'їзду становили комуністи та їм співчуваючі⁴⁰. З загальної кількості 1787 делегатів III Всеукраїнського з'їзду Рад, який працював у Харкові 6—10 березня 1919 р., комуністів та їм співчуваючих було 1435 делегатів⁴¹, тобто абсолютна більшість.

На всіх губернських і III Всеукраїнському з'їздах Рад з усіх питань порядку денного були схвалені рішення, запропоновані більшовиками. А це означало, що в той час Комуністична партія, Радянська влада, робітничий клас діставали підтримку всього трудящого селянства, у тому числі й середняків. Інші партії, зокрема дрібнобуржуазні, контрреволюційні, в тому числі партія лівих есерів, що широкомовно іменувала себе захисницею інтересів усього селянства, своїм прислужництвом буржуазії та іноземним інтервентам скомпрометували себе в очах широких трудящих селянських мас і підтримкою їх не користувалися. Наприклад, коли на Новомосковському повітовому з'їзді Рад, Катеринославської губернії, що відбувся в середині лютого 1919 р., почали виступати з своїми антирадянськими заявами ліві есери, то селяни їх прогнали з з'їзду⁴².

Про вороже ставлення широких мас трудящого селянства, в тому числі середняків, до націоналістичної й білогвардійської контрреволюції та іноземних інтервентів і активну підтримку ними Радянської влади, крім наведених, яскраво свідчать також інші численні документи й матеріали кінця 1918 — початку 1919 р.: повідомлення більшовицьких партійних та радянських газет і Бюро української преси, інформаційні зведення Наркомату внутрішніх справ про становище на містах, донесення командирів партизанських загонів і радянських військових частин, доповіді агітаторів-організаторів повітових військкоматів, що посилялися для роботи на село, тощо. Так, 6 січня 1919 р. голова Військової Ради повстанських комуністичних військ заходу України та Білорусії А. Н. Ільїн у своїй телеграмі В. І. Леніну і Я. М. Свердлову писав, що «...селянське населення Полісся і Волині пам'ятає Петлюру, батька німецьких штиків і діда Скоропадського. Воно бажає істинної влади робітників і селян»⁴³. «Селяни, — сповіщалося на початку лютого 1919 р. у зведенні НКВС УРСР про становище на місцях у Харківській губернії, — згуртовуються навколо своїх природних захисників—комбідів [і] Рад—і ведуть запеклу боротьбу з куркульством... Настрій у селян бадьорий. Вони з надією дивляться в майбутнє. Радянська влада зустрічається ними як довгоочікуване визволення»⁴⁴. Агітатор-організатор М. Соболев, який з початку березня 1919 р. проводив у селах Глухів-

³⁶ «Работы Харьковского губернского съезда Советов рабочих и крестьянских депутатов от 16 февраля 1919 года». Изд-во Исполнительного комитета Харьковского Совета рабочих и крестьянских депутатов, Центропечать, стор. 86.

³⁷ Газ. «Известия Исполнительного комитета Киевского Совета рабочих депутатов», 26 лютого 1919 р.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 10, спр. 28, арк. 1.

³⁹ Журн. «Вестник НКВД УССР», 15 травня 1919 р., стор. 23.

⁴⁰ «Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У», 6 липня 1919 р.

⁴¹ «III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт», Харків, 1932, стор. 224.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 10, спр. 27, арк. 9.

⁴³ «Документи по истории гражданской войны в СССР», т. I, М., 1941, стор. 440.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 10, спр. 27, арк. 6—7.

ського повіту, Чернігівської губернії, агітаційну і організаційну роботу, доповідав у Народний комісаріат у військових справах УРСР: «Серед бідного і середнього селянства повне довір'я [до] Радянської влади...»⁴⁵.

Навіть націоналістичні верховоди, білогвардійці і представники командування інтервенційних військ Антанти і США у своєму таємному листуванні, донесеннях, звітах та інших документах змушені були визнати, що трудяще селянство вороже ставиться до петлюрівської Директорії, білогвардійців та іноземних інтервентів, що воно підтримує більшовицьку партію і стоїть за Радянську владу. «Склалась у селян думка, — повідомляло у своєму звіті за 15 лютого 1919 р. Головне інформаційне бюро петлюрівської армії з с. Чернятина, Подільської губернії, — що їм землю дають зимою, а землею літом порядкують пани... Селяни настроєні проти Директорії, елементи більшовицькі мають великий вплив, як тільки прийдуть більшовики, то все населення пристане до них... Населення дуже хоче, щоб більшовики прийшли якнайскоріше, бо вони б'ють панів і передають народові панське добро, а українці⁴⁶ цього не роблять»⁴⁷. Навіть голова націоналістичної Директорії, лютий ворог українського народу В. Винниченко пізніше змушений був визнати, що проти Директорії виступили широкі маси українських селян і робітників, що націоналістів вигнав з України український народ, а не «російський радянський уряд», як це фальшиво намагались зобразити націоналістичні писакі, що, якби «проти нас не було повстання нашого власного селянства і робітників, то російський радянський уряд нічого не міг би зробити»⁴⁸. Командуючий військами американо-англо-французьких інтервентів д'Ансельм в одному з донесень теж з прикриттю писав, що «більшовицький рух є часто народний рух, якому гаряче співчуває вся маса населення»⁴⁹.

Отже, всі ці факти і документи свідчать, що в кінці 1918 — на початку 1919 р. не тільки біднота, а й широкі маси середнього селянства України підтримували владу Рад, брали активну участь у боротьбі за її відновлення і зміцнення. Ось чому ленінський аналіз повороту середнього селянства на бік Радянської влади повністю стосується і України. На Україні, оскільки середні селяни тоді підтримували Радянську владу, як і в усій Радянській країні, склалися умови для переходу від політики нейтралізації середнього селянства до створення міцного союзу з ним. Виходячи з цього, Комуністична партія (більшовиків) України сприйняла рішення VIII з'їзду РКП(б) про ставлення до середнього селянства, як і всі постанови з'їзду, як керівництво до практичної діяльності. ЦК КП(б)У і Радянський уряд, місцеві партійні і радянські організації, враховуючи своєрідні умови українського села, з перших же днів після VIII з'їзду РКП(б) і протягом усього дальшого періоду громадянської війни вели боротьбу за встановлення й зміцнення союзу робітничого класу з середнім селянством при опорі на бідноту і нещадній боротьбі з куркулем.

⁴⁵ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 2, спр. 44, арк. 34.

⁴⁶ Йдеться про українських буржуазних націоналістів.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, спр. 36, арк. 152.

⁴⁸ «Революция на Украине по мемуарам белых», М.—Л., 1930, стор. 303.

⁴⁹ «К истории французской интервенции на юге России (декабрь 1918—апрель 1919). Документы», журн. «Красный архив», 1926, т. 6 (19), стор. 23.

Г. А. ЛЮБЧЕНКО

ЖУРНАЛИ «МЫСЛЬ» І «ПРОСВЕЩЕНИЕ» ТА ЇХ ПОШИРЕННЯ НА УКРАЇНІ

В період нового революційного піднесення 1910—1914 рр. поряд з газетами «Социал-демократ», «Рабочая газета», «Звезда», «Правда» Комуністична партія видавала журнали «Мысль» і «Просвещение». Журнал «Мысль» виходив у Москві з грудня 1910 по квітень 1911 р. Через півроку після його закриття царськими властями у грудні 1911 р. в Петербурзі з'явився його наступник — журнал «Просвещение», що проіснував до червня 1914 р. Журнал «Мысль» вийшов у 5 номерах, «Просвещение» — в 27. Всього було випущено 32 номери, тиражем від 2 до 5 тис. примірників¹. Отже, незважаючи на постійні переслідування, марксистські щомісячники з невеликими перервами видавалися протягом майже чотирьох років.

«Мысль» і «Просвещение» набули великого поширення по всій Росії, в тому числі на Україні, і відіграли величезну роль у підготовці мас до нової революції, стали важливим засобом ідейного загартування кадрів, більшовицького впливу на маси і згуртування їх під прапором марксистської партії. М. С. Ольмінський писав, що «не можна вивчати Леніна поза тими виданнями (газетами, журналами, збірниками і т. п.), якими він керував. А видання ці не можна вивчати без вивчення історії партії»²⁻²³³.

Після поразки революції 1905—1907 рр. у Росії дуже поширилась опортуністична течія, що вимагала ліквідації нелегальної марксистської партії. Ліквідатори по-блюзнірському висміювали бойові традиції робітників і писали про безглуздість «йти туди, де раз були розбиті». З'явилися журнали «Возрождение», «Наша заря», «Жизнь»²³⁴ та інші угодовські видання, в яких проголошувалася відмова від революції, від гегемонії пролетаріату, від підпільних організацій партії. Це була спроба підпорядкувати робітничий рух інтересам буржуазії.

В цих дуже складних умовах Володимир Ілліч Ленін надавав першорядного значення озброєнню кадрів партії і передових робітників революційною теорією. У 1910 р. Володимир Ілліч поставив завдання створення в Росії поряд з газетою більшовицького журналу, який викривав би ліквідаторство і всі антипартійні течії, став би супутником і порадиником партійних організацій і передових робітників, проповідником ідей партії нового типу, трибуною творчого марксизму²³⁵. Таким журналом стала «Мысль». В. І. Ленін особисто піклувався про підбір

¹ Крім того, у жовтні 1917 р. вийшов здвоєний номер «Просвещения».

²⁻²³³ Журн. «Пролетарская революция», 1923, № 11 (23), стор. 103.

²³⁴ «Возрождение» — журнал меншовиків-ліквідаторів, що видавався в Москві в 1908—1910 рр.; «Наша заря» — журнал ліквідаторів, що виходив в Петербурзі в 1910—1914 рр.; «Жизнь» — журнал ліквідаторів, що видавався в Москві в 1910 р.

²³⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 374—375.

авторів для журналу. Посилаючи в Росію напередодні виходу «Мысли» агента, Володимир Ілліч доручив йому передати в Одесу прохання до Воровського неодмінно присилати статті. Характеризуючи Воровського, Ленін говорив: «Це один з наших талановитих літераторів»²³⁶. До участі в журналі були залучені Г. В. Плеханов, М. С. Ольмінський, І. І. Скворцов-Степанов, Ф. А. Ротштейн та ін. В журналі співробітники також визначні представники революційної соціал-демократії Заходу К. Цеткіна і Р. Люксембург. В. І. Ленін заздалегідь надіслав свої статті для першого номера журналу і вникав в усі деталі його підготовки²³⁷. За його вказівкою російська частина редакції двічі на тиждень повідомляла в Париж про хід організаційної роботи. Володимир Ілліч не тільки розробляв тематику, підбирав авторів і редагував статті, а й визначав порядок розміщення матеріалів у журналі. Він пильно стежив за ідейним напрямом журналу і пишався з того, що «Мысль» — «уся наша»²³⁸.

Маючи на увазі «Мысль» і «Просвещение», Н. К. Крупська відзначала в своїх спогадах, що «Володимир Ілліч дуже уважно стежив за цими виданнями, писав для них». Ленін турбувався про своєчасність надходження матеріалу в редакцію «Мысли» і про вихід журналу у визначений строк²³⁹. З метою конспірації статті надсилалися не в редакцію, а на адресу одного з московських книжкових магазинів. На вимогу Леніна російська частина редакції «Мысль» здійснила ряд заходів по збільшенню кількості читачів журналу і зміцненню його зв'язку з робітниками. В усіх провінціальних професійних газетах були опубліковані оголошення про вихід журналу²⁴⁰. В редакції «Мысли» відвідувачів-робітників приймали і в недільні дні²⁴¹. Ще в листопаді 1910 р. секретар редакції, відповідаючи на запитання Леніна і Крупської, писав, що російською частиною редакції уже встановлені зв'язки з усіма робітничими організаціями²⁴².

На сторінках «Мысли» висвітлювались питання партійного будівництва, філософії, політекономії, робітничого руху, аграрне та національне, зовнішньої політики, життя робітничих партій зарубіжних країн, літератури і мистецтва. Редакція ввела постійні відділи: «На теми дня», «Суспільно-економічне життя», «Закордонний огляд», критики та бібліографії. Основними жанрами журналу були теоретичні та публіцистичні статті, огляди, кореспонденції, замітки, листи, рецензії. В п'яти номерах «Мысли» було вміщено шість статей В. І. Леніна, присвячених найважливішим питанням партійного будівництва і практики робітничого руху. Це — «Герої «застереженнячка», «Про статистику страйків у Росії», «Наші скасовувачі», «З приводу ювілею», «Про соціальну структуру влади, перспективи і ліквідаторство» та «Полемічні замітки».

Тоді, як ліквідатори вслід за буржуазними публіцистами всіляко опорочували героїчні традиції 1905—1907 рр., В. І. Ленін вказував у «Мысли» на всесвітньо-історичний досвід першої російської революції, відстоював революційну партію нового типу. Обходячи рогатки цензури, Володимир Ілліч писав про непорушність програми й організаційних основ партії і давав вказівки з практичних питань партійного будів-

²³⁶ Я. Ганецкий. В. В. Воровский. Биографический очерк, М., 1925, стор. 42.

²³⁷ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 28, оп. 3у, од. зб. 35909.

²³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 382.

²³⁹ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 172.

²⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 28, оп. 3у, од. зб. 35909.

²⁴¹ Журн. «Мысль», 1911, № 5, 3 стор. обкл.

²⁴² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 28, оп. 3у, од. зб. 35909.

ництва. Статті Леніна вселяли в трудящих віру в свої сили, закликали не пристосовуватися до третьочервневого режиму, а виступати на боротьбу за створення нового суспільного ладу.

Разом з В. І. Леніним чистоту революційної теорії відстоювали й автори інших статей «Мысли». В № 3 журналу за 1911 р. К. Цеткін у статті про діяча німецького робітничого руху П. Зінгера підтримувала Леніна та російських марксистів і захищала ідею гегемонії пролетаріату. Вона писала, що справжнім і послідовним носієм демократії може бути тільки робітничий клас, який веде за собою трудове селянство²⁴³. У січні 1911 р. в № 2 «Мысли» була вміщена рецензія Л. Владимірова на збірник статей українських та єврейських націоналістів «Форми національного руху», в якій викривалась спрямована на підрихв єдності трудящих писанина Кастелянського, Грушевського, Медема. Показуючи розвиток класової боротьби, журнал писав, що запорука визволення трудящих від соціальної нерівності — в об'єднаних діях пролетаріяту національностей Росії під керівництвом марксистської партії²⁴⁴.

Журнал «Мысль» ніс своїм читачам ленінську ідею згуртування робітників усіх національностей Росії. Відзначаючи, що пролетаріат країни багатонаціональний, «Мысль» писала про єдність як про найважливішу умову досягнення успіхів у революційній боротьбі. «Знищення штучно створюваних перегородок між робітниками різних національностей буде одним з найважливіших питань політичного та організаційного будівництва партії робітничого класу»²⁴⁵. «Мысль» приділяла велику увагу робітничому рухові на Україні, розглядаючи його як невід'ємну частину всієї пролетарської боротьби в Росії. З 25 кореспонденцій журналу по відділу «Суспільно-економічне життя» 13 були присвячені Україні. Журнал повідомляв про страйки робітників в Одесі, Києві, Бердичеві та інших містах України. «Мысль» не просто реєструвала події робітничого руху, а стежила за їх ходом, відзначала нові явища, закликала робітників добиватися більшої організованості і згуртованості в діях. Журнал рішуче виступав проти ліквідаторів і троцькістів, що проповідували «свободу коаліцій» та виставлення петицій, і протиставляв цьому боротьбу за «неурізані вимоги 1905 року», тобто за зміцнення революційної партії і здійснення її програми.

Журнал закликав до продовження революційної боротьби, зміцнення нелегальних партійних організацій, до згуртування мас навколо більшовицької партії. Ось чому напередодні першотравневого свята, 30 квітня 1911 р., поліція вчинила наліт на редакцію, конфіскувала віддрукований п'ятий номер журналу і закрила «Мысль».

З перших же днів існування журнал «Мысль» дістав визнання партійних працівників і свідомих робітників на території всієї Росії. Майже весь чотирьохтисячний тираж першого номера «Мысли» розійшовся протягом кількох днів. 11 січня 1911 р., через півтора тижня після його виходу, з Москви повідомляли в Париж В. І. Леніну: «Журнал... зустрінуто добре. З багатьох місць одержуємо співчутливі листи»²⁴⁶. Читачі повсюдно дивилися на «Мысль» як на бойовий орган, що займав справді марксистські позиції. «Мысль» буде надіслана тобі з Москви, — говорилося в листі невідомого закордонного адресата, відправленому в січні 1911 р. до Києва одному з членів організації РСДРП. — Я сама всіма силами сприятиму поширенню «Мысли», «Звезды» та іншої літератури, але, головним чином, надіюся на тебе, тому що ти більше мо-

²⁴³ Журн. «Мысль», 1911, № 3, стор. 9.

²⁴⁴ Журн. «Мысль», 1911, № 2, стор. 78—79.

²⁴⁵ Журн. «Мысль», 1911, № 5, стор. 28.

²⁴⁶ Журн. «Красный архив», 1934, № 1 (62), стор. 224.

жеш зробити. Я гадаю, що серед маси течій у сучасному марксизмі ця²⁴⁷ — єдино правильна і заслуговує широкої пропаганди». Цілком схвалюючи позицію В. І. Леніна, його боротьбу з ліквідаторами і залучення Г. В. Плеханова до співробітництва в «Мысли», автор далі писав: «І треба визнати, що тут є вірною лінія політичної поведінки, вказана В. І. [Леніним] і підтримана Г. Плех[ановим]... Хотілось би, щоб ця лінія, яку правильно зрозуміли, проводилася і в Києві»²⁴⁸.

В Київську організацію РСДРП журнал «Мысль» в 1911 р. надходив регулярно разом з більшовицькими газетами. Після арешту в квітні 1911 р. учасників сходки на Дніпрі у членів організації були виявлені перший і другий номери «Мысли»²⁴⁹. На початку того ж року, проводячи обшук одного з діячів київського «Клубу трудящих», поліція додала до справи такий запис: «7—10 — «Мысль», 8—10 — «Звезда»²⁵⁰. Як видно з дальших матеріалів, запис стосувався розподілу більшовицьких видань по підприємствах. Журнал «Мысль» розходився в Києві десятками примірників. У вересні 1911 р., після виходу п'яти номерів «Мысли», а також номерів «Звезды» і «Рабочей газеты», «Социал-демократ» писав, що меншовики-партійці, які в той період входили до складу Київського комітету РСДРП, ознайомилися з літературою більшовиків і схвалили їх позицію, засудивши троцькістів і ліквідаторів²⁵¹. Київська організація РСДРП активно допомагала в скликанні Празької конференції. Разом з «Социал-демократом», «Рабочей газетой», «Звездой» та іншою марксистською літературою «Мысль» відіграла велику роль у підготовці Празької конференції, у викритті ліквідаторства і троцькізму. Влітку 1912 р. охранка відзначала, що «місцеві більшовики-ленінці» в Києві суворо дотримувалися поглядів «ленінського ЦК»²⁵².

Виявлений поліцією у серпні 1911 р. у членів Катеринославської організації РСДРП другий номер журналу «Мысль» був доданий до справи разом з резолюціями партійної організації міста²⁵³. У резолюціях катеринославських соціал-демократів помітний прямий вплив статей В. І. Леніна, опублікованих у «Мысли». 16 травня 1911 р. на зборах представників Брянського і Трубноного заводів була прийнята резолюція міської групи, що пропонувала налагодити серед робітників нелегальну роботу і «обрати в свою організацію чистих соціал-демократів, уникаючи так званих ліквідаторів, одзовістів і т. п.; тому що це шкідливо відбивається на роботі»²⁵⁴. Було вирішено влаштувати масовки робітників, практикувати виступи пропагандистів. Катеринославські соціал-демократи виходили з необхідності тісно поєднувати нелегальну роботу з легальною, що з номера в номер пропагувалося «Мыслью». Ленінським духом пройнята й інша резолюція Катеринославської організації РСДРП. Характеристика політико-економічного становища в країні дається тут у відповідності із статтями В. І. Леніна, опублікованими в «Мысли», «Наші скасовувачі» (№ 2 та 3), «Про соціальну структуру влади, перспективи і ліквідаторство» (№ 4) та ін. По-ленінському трактується в резолюції питання про неминучість нової революції. «Основні передумови першої фази російської революції, — вказується в ній, — не знищені, не пом'якшені, а зберег-

²⁴⁷ Маються на увазі погляди Леніна, виражені в «Мысли».

²⁴⁸ Журн. «Красный архив», 1934, № 1 (62), стор. 225.

²⁴⁹ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 275, спр. 572, 1911, арк. 80.

²⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 2380, 1911, арк. 160.

²⁵¹ Газ. «Социал-демократ», 14 (1) вересня 1911 р.

²⁵² ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 661, 1912, арк. 140.

²⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 863, 1911—1912, арк. 51.

²⁵⁴ Там же, арк. 49.

лись»²⁵⁵. Це відповідає вказівці В. І. Леніна, який писав у «Мысли», що зміни, які сталися після 1905 р. в Росії, не усунули основних рис старого режиму, і що основні фактори, які викликали революцію, збереглися²⁵⁶. Збори висунули завдання подолати ідейний розбрід та хитання і засудили як ліквідаторську течію, що прагнула замінити революційну соціал-демократичну партію безформеною робітничою організацією, так і одзовістську, що применшувала значення легальних робітничих організацій²⁵⁷. Резолюція зборів підкреслювала необхідність збереження і згуртування нелегальної РСДРП. На резолюції був помітний вплив ленінських праць, надрукованих у «Мысли». Місце в резолюції, де говориться про прагнення ліквідаторів до створення «безформеної робітничої організації», нагадує ленінський вираз про любов ліквідаторів до «безформеності»²⁵⁸.

Під впливом статей В. І. Леніна передові робітники Катеринослава вчилися відрізняти марксистські принципи від реформістських проповідей «Нашей зари». «Ревізіоністський погляд панів ліквідаторів з своїм лозунгом «від нагоди до нагоди»,— відзначалося в листі робітника з Катеринослава в Одесу від 16 листопада 1911 р.,— вносить деморалізуючий вплив у пролетарське середовище»²⁵⁹. Знаменно, що цими ж словами «від нагоди до нагоди» характеризував у березні 1911 р. тактику ліквідаторів В. І. Ленін у статті «Про соціальну структуру влади, перспективи і ліквідаторство»²⁶⁰. «Рабочая газета» повідомляла, що меншовики-партійці в Катеринославі відмовляються передплачувати і читати ліквідаторські видання «Наша зоря», «Возрождение» і «Жизнь»²⁶¹. Робітники Катеринослава подавали всіляку підтримку ленінському журналу «Мысль». Ліквідатор В. Левицький, вказуючи в листі до Мартинова на появу «Мысли», тривожно писав в 1911 р. про необхідність «підтягнутися»²⁶².

Журнал «Мысль» став відомим серед революційних емігрантів, зв'язаних з Україною. У 1911 р. робітник «Костя» з палітурної фабрики в Парижі в листі в Одесу запитував: «Чи знайомитеся ви з літературою? Чи знаєте видання, що виходять в Росії, як-от «Звезда», «Мысль»...»²⁶³. На початку січня 1911 р. в одному з листів з Одеси в Харків писалося про вихід «Мысли». Автор листа з радістю відзначав, що марксистська партія живе і зміцнюється²⁶⁴.

В. І. Ленін постійно цікавився тим, який вплив справляла більшовицька преса на кадри партійних діячів, на робітничі маси Росії. Роблячи короткі записи доповідей делегатів на Празькій конференції, Володимир Ілліч відзначав, що «Звезда» і «Мысль» повсюдно надходили в організації РСДРП. Він записував: «Миколаїв... Випущений був ще один листок про надурочні роботи. Передплачували «Звезду» і «Мысль». «Сухумі... Одержували «Мысль», «Звезду». І далі: «Ростов-на-Дону... В конвертах одержували трохи нелегальної літератури. «Мысль» і «Звезду» одержували»²⁶⁵. Отже, «Звезда» і «Мысль» через усі перепо-

²⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 863, 1911—1912, арк. 54.

²⁵⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 119.

²⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 863, 1911—1912, арк. 53—54.

²⁵⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 114.

²⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 1814, 1911, арк. 140.

²⁶⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 114.

²⁶¹ «Рабочая газета», 18 (31) грудня 1910 р.

²⁶² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 449, оп. 1, од. зб. 21333, арк. 1.

²⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 1814, 1911, арк. 116.

²⁶⁴ Там же, арк. 16.

²⁶⁵ Журн. «Пролетарская революция», 1941, № 1, стор. 148, 149, 151.

ни пробивали дорогу до своїх читачів і допомагали згуртуванню робітничого класу, зміцненню його бойової революційної партії.

В кінці квітня 1911 р., одержавши повідомлення про закриття «Мысли», В. І. Ленін послав з Парижа О. М. Горькому листа з проханням знайти в Петербурзі видавця для нового більшовицького журналу. Володимир Ілліч ставив завдання «переносити справу в Пітер і починає спочатку»²⁶⁶. В липні того ж року він докладно проінструкував М. О. Савельєва перед відправкою його в Росію для організації журналу, якому з метою конспірації було дано назву «Просвещение». В організації журналу взяли участь більшовики О. А. Трояновський, О. Ф. Розмирович, К. М. Шведчиков та багато інших. В журналі співробітничали В. Д. Бонч-Бруєвич, В. В. Воровський, А. І. Єлізарова, Н. К. Крупська, М. С. Ольмінський, Артем (Ф. А. Сергєєв), М. О. Скрипник, М. О. Семашко, П. І. Стучка, М. М. Покровський, Ф. А. Ротштейн, Г. Усієвич, С. Осєпан.

Переїхавши влітку 1912 р. з Парижа в Краків, Ленін продовжував керувати більшовицькою фракцією Думи, легальною пресою і партійними організаціями, перетворивши Пітер на форпост більшовизму в Росії. «Основна літературна діяльність соціал-демократів — більшовиків, — визнавалось в одному з документів департаменту поліції за жовтень 1912 р., — зосереджена в С.-Петербурзі, де видаються їх легальні органи «Правда» і «Звезда»... і виходить журнал «Просвещение»²⁶⁷. Характерна і резолюція на цьому документі, в якій пропонувалося інформувати власті «про зосередження роботи більшовиків у «Правде» і «Просвещении»²⁶⁸. Для всіх районів країни «Правда» і «Просвещение» були бойовими керівними органами партії. В журналі «Просвещение» друкувалися статті, листи робітників, кореспонденції, огляди, нариси, повісті, оповідання, вірші. В журналі висвітлювалися питання філософії і політекономії, партійного будівництва, робітничого руху, зовнішньої політики, літератури й мистецтва. Постійно велися відділи «На теми дня», «Іноземний огляд», критики і бібліографії, белетристики. Журнал систематично вміщував великі огляди робітничого руху, що грізно наростав в усіх кінцях Росії. Журнал пропагував ідейну спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса, надрукувавши кілька їх статей і листів, що мали найзлюбоденніше значення для Росії.

В «Просвещении» було опубліковано 26 статей В. І. Леніна. Вміщуючи праці Володимира Ілліча, редакція «Просвещения» виконувала проголошену нею в одному з номерів журналу програму, що передбачала «всебічний розгляд і поглиблення теоретичних питань марксизму»²⁶⁹. У статті «Три джерела і три складові частини марксизму», надрукованій в № 3 «Просвещения» за 1913 р., В. І. Ленін розкрив значення революційної теорії і збагатив її новими положеннями.

Праці В. І. Леніна «Критичні замітки з національного питання» (№ 10, 11 та 12 «Просвещения» за 1913 р.) і «Про право націй на самовизначення» (№ 4, 5 та 6 за 1914 р.) відповідали корінним життєвим інтересам народних мас Росії і трудящих усього світу і містили розгорнуту програму партії з національного питання. Ленін твердо відстоював єдність дій пролетарів різних національностей у боротьбі за новий суспільний устрій. Викриваючи націоналіста Юркевича, Воло-

²⁶⁶ Ленинский сборник I, стор. 125.

²⁶⁷ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 102, ОВ, оп. 11, спр. 5, 1910—1913, арк. 53.

²⁶⁸ Там же.

²⁶⁹ Журн. «Просвещение», 1913, № 12, стор. 92.

димир Ілліч вказував, що спроба послабити союз українського та великоруського пролетаріату і робітників усіх національностей була б зрадою соціалізму. «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*,— писав у «Просвещении» Ленін,— без такої єдності про неї не може бути й мови»²⁷⁰. Праці В. І. Леніна з національного питання, які друкувались в журналі, стали могутньою дійсною зброєю більшовицьких організацій. Вони сприяли згуртуванню багатонаціонального робітничого класу Росії і зміцненню його партії, партії нового типу.

До 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка «Просвещение» намітило опублікувати в журналі велику статтю про поета. Статтею про Т. Г. Шевченка для «Просвещения» цікавився особисто В. І. Ленін. В надісланому на початку 1914 р. одним з українських соціал-демократів листі з-за кордону в Київ нагадувалось про цей задум журналу і вказувалося, що прислати статтю про Шевченка або ж листи, зв'язані з її написанням, слід на ім'я Володимира Ілліча. «Пишіть,— говорилося в листі,— на адресу Ульянова: Краків, вул. Любомирського, 51»²⁷¹.

Життю трудящих України журнал «Просвещение» присвячував спеціальні кореспонденції і розділи статей та оглядів. Журнал писав про тяжкі умови праці на рудниках Кривого Рогу і вугільних копальнях Слов'яно-Сербського та Бахмутського повітів. Як повідомляло «Просвещение», в Києві булочники працювали 19 годин на добу, робітники інших професій — не менше 14 годин. В п'ятому номері «Просвещения» за 1914 р. вміщена рецензія на брошуру Г. Наумова «Бюджеты рабочих г. Киева». Ця книга була написана за офіціальними даними і показувала вкрай низький життєвий рівень робітничого населення Києва, що терпіло голод та злидні²⁷².

З самого початку виходу журнал «Просвещение», як і «Мысль», став широковідомим у Києві. Так, згідно з архівними даними, у кравця Н. Меланія в Києві були знайдені поліцією перший номер журналу «Просвещение» за 1911 р. і другий номер за 1912 р.²⁷³ У вересні 1915 р. при арешті революційних підпільників у Києві поліція виявила твори Леніна і цілі комплекти «Просвещения»²⁷⁴. Величезний вплив журналу пояснювався тим, що статті, які друкувались в ньому, були тісно зв'язані з життям партійних організацій та робітничим рухом і враховували запити партійних працівників і передових робітників. «Лишається нез'ясованим,— говорилося в резолюції конференції Київської організації РСДРП у листопаді 1911 р.,— ряд пекучих питань поточного партійного життя: виборча платформа, організаційні форми і т. п.»²⁷⁵. В листі Н. К. Крупської, надісланому в жовтні 1911 р. нез'ясованому адресатові в Росію, вказувалося, що один з товаришів у Києві «просив написати про форми партійної організації»²⁷⁶. Саме на всі ці питання відповідала місцевим організаціям стаття В. І. Леніна «Принципіальні питання виборчої кампанії», що була надрукована в грудні 1911 р. в першому номері «Просвещения»²⁷⁷.

Не випадково, що з 1911 по 1914 р., в період найбільшого поширення легальних більшовицьких газет і журналів у Росії, Київська організація РСДРП вела інтенсивну усну й друковану пропаганду. Зміст про-

²⁷⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

²⁷¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, оп. 244, спр. 5, 1914, арк. 37.

²⁷² Журн. «Просвещение», 1914, № 5, стор. 50, 107.

²⁷³ ЦДА УРСР, ф. 275, спр. 889, 1914, арк. 4.

²⁷⁴ Там же, спр. 975, 1915, арк. 19.

²⁷⁵ Там же, спр. 661-б, 1912, арк. 517.

²⁷⁶ Там же, арк. 525.

²⁷⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 339—340.

кламацій, що у великій кількості видавалися Київським комітетом РСДРП, цілком співпадав з основними питаннями, що висвітлювалися в більшовицьких журналах. У дусі вказівок партії, статей «Звезды», «Мысли» і «Просвещения» прокламації київських більшовиків кінця 1911 і початку 1912 р. закликали до зміцнення нелегальної марксистської партії і розгортання революційної боротьби. В одній з листівок Київського комітету РСДРП говорилося, що міська організація РСДРП висуває «старі лозунги партійної програми»²⁷⁸. В прокламаціях Київський комітет РСДРП пропагував більшовицьку тактику, про яку Ленін докладно писав у статті «Принципіальні питання виборчої кампанії» («Просвещение» за 1911 р. № 1) та інших працях²⁷⁹.

Живучи в той період у Парижі²⁸⁰ і керуючи спочатку «Мыслью», а потім «Просвещением», В. І. Ленін постійно подавав допомогу Київській організації РСДРП. Охранка свідчила в квітні 1912 р., що вся ідейно-пропагандистська робота більшовиків у Києві визначалася «зносинами з їх партійними товаришами в Парижі»²⁸¹. У статті «Проти об'єднання — з ліквідаторами», опублікованій у третьому-четвертому номері «Просвещения» за 1912 р., В. І. Ленін рішуче відстоював основу партії — її бойові організації, відновлення і зміцнення яких ліквідатори називали «маскарадним заходом». Ленін викрив у статті також Троцького, що закликав до об'єднання з ліквідаторами. Коли восени 1912 р. троцькіст, який приїхав у Київ, запропонував зробити доповідь про антипартійну серпневу конференцію 1912 р., в комітеті рішуче відхилили його послуги. «На пропозицію зробити доповідь про результати робіт останньої конференції, — говорить в одному з документів, — йому (тобто троцькістові. — Г. Л.) відповіли категоричною відмовою і повідомленням про те, що дані по суті цієї конференції Київська організація своєчасно одержить від свого «ленінського центру»²⁸². Статті В. І. Леніна, які з'явилися пізніше в «Просвещении», — «Про порушення єдності, прикриване криками про єдність» і «Про «впередівців» і про групу «Вперед», — становили саме такого роду роз'яснення і служили загартуванню кадрів в усіх партійних організаціях Росії.

Журнал «Просвещение» був вірним помічником більшовиків і передових робітників Києва в роки нового революційного піднесення. Його читали партійні працівники, статті, вміщені в журналі, служили матеріалом для агітаторів, які вели політичну роботу серед робітників, були посібником для слухачів політичних гуртків. У лютому 1915 р. під час арешту великої групи керівних працівників Київської організації РСДРП поліцією було вилучено багато більшовицьких газет, журналів та марксистських книг. У справі заарештованої в липні 1914 р. члена Київської організації Х. Пиндрик значиться, що в неї відібрано 4 екземпляри журналу «Просвещение»²⁸³. У брата С. В. Косіора В. В. Косіора були відібрані номери журналу «Просвещение» і близько 100 марксистських книжок²⁸⁴.

У деяких заарештованих було вилучено виданий окремою брошурою нарис М. Горького «Всюдисуще», що вперше друкувався в другому номері «Просвещения» за 1913 р.²⁸⁵ Невеликий твір пролетарського письменника, що пропагував ідеї соціалізму й інтернаціоналізму, був

²⁷⁸ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 661-6, 1912, арк. 516.

²⁷⁹ ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 2675, 1912, арк. 6—7.

²⁸⁰ З Парижа в Краків В. І. Ленін переїхав влітку 1912 р.

²⁸¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 660, 1912—1913, арк. 5.

²⁸² ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 657, 1912, арк. 187.

²⁸³ ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 2960, 1914, арк. 168.

²⁸⁴ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 974, 1915, арк. 32.

²⁸⁵ Там же, арк. 33.

визнаний соціально небезпечним і переслідувався поряд з книгами К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна по всій царській Росії.

Журнал «Просвещение» був широко відомий і в Харкові. В жовтні 1912 р. правління професійного товариства робітників графічного виробництва звернулось до редакції «Правды» з проханням якнайшвидше «прислати в Харків страхової літератури і п'ять номерів журналу «Просвещение»²⁸⁶. В лютому 1913 р. в листі у Харків з Петербурга рекомундувалося «Правду» і «Просвещение» з метою конспірації передплачувати через книжковий магазин²⁸⁷. Поліція нерідко вилучала журнал у робітників. У листі в «Просвещение» один з членів РСДРП писав, що «журнал охоче читається розвиненими робітниками»²⁸⁸. В шостому номері «Просвещения» за 1914 р. повідомлялося, що у фонд журналу надійшли грошові кошти «від групи паровозного заводу м. Харкова»²⁸⁹. Поширенням журналу «Просвещение» в Харкові займався в числі інших член більшовицької організації старий підпільник В. М. Галкін²⁹⁰. Це було його партійне доручення. Йшлося не про окремі екземпляри журналу, а про систематичне постачання партійних організацій марксистською літературою. На початку 1914 р. при арешті у Галкіна, крім книг К. Маркса, виявлено 8 примірників журналу «Просвещение» за 1913 р. До справи про заарештованого Галкіна додано рахунок редакції і контори журналу «Просвещение» на надіслання Галкіну в Харків 225 примірників журналу «Просвещение»²⁹¹. Отже, журнал «Просвещение» тільки в Харкові розходився десятками і сотнями примірників.

З журналом «Просвещение» зв'язані життя і робота деяких інших більшовиків-ленінців, визначних діячів революційного підпілля на Україні. Такими були Артем (Ф. А. Сергеев), М. О. Скрипник та ін. У січні 1914 р. під час арешту В. І. Невського поліція вилучила в нього книги К. Маркса і комплект журналу «Просвещение» за 1913 р.²⁹² У революційному русі Невський брав участь з 1903 р. Він закінчив Харківський університет, в 1912—1913 рр. активно працював у Харківській організації РСДРП як пропагандист і один з її керівників.

Марксистська література була практичним посібником та ідейною зброєю кожної партійної організації. Тільки протягом січня — лютого 1912 р. Луганська організація РСДРП двічі обговорювала питання про доставку преси. Завдяки тим заходам, що вживалися, і допомозі інших партійних організацій, необхідна література надходила в Луганськ. «5 квітня (1912 р.), — значиться в агентурних даних охранки, — приїхала в Луганськ з Катеринослава Ганна Григорівна²⁹³ і привезла багато номерів «Звезды», «Просвещения»... Всі ці номери тепер продаються робітникам»²⁹⁴. Великого розповсюдження журнал «Просвещение» набув у Донецькому басейні. «Дорогий товариш, — писали в листопаді 1913 р. з Юзівки Г. І. Петровському. — Газету одержуємо, в перший же день поширено 100 номерів... Пришліть журнали...»²⁹⁵. Уповноважений виборець по Краматорському заводу Ф. Зноек повідомляв у

²⁸⁶ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 1001, 1912, арк. 78.

²⁸⁷ Там же, спр. 1442, 1914, арк. 1.

²⁸⁸ Там же, спр. 1422, 1914, арк. 179.

²⁸⁹ Журн. «Просвещение», 1914, № 6, стор. 112.

²⁹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 1422, 1914, арк. 279.

²⁹¹ Там же.

²⁹² Там же, спр. 1449, 1914, арк. 1.

²⁹³ Член організації РСДРП Венгеровська.

²⁹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 982, 1912, арк. 74.

²⁹⁵ «Г. І. Петровський і донецькі робітники за доби IV Державної думи», Х, 1932, стор. 57

1913 р. депутата IV Думи М. К. Муранова, що робітники передплатили не тільки газети, а й журнал «Просвещение»²⁹⁶.

Наприкінці 1913 р. на Поронінській нараді, що проходила під керівництвом В. І. Леніна, обговорювалося питання про пресу, в тому числі про журнал «Просвещение». Нарада прийняла рішення всіляко поширювати серед робітників журнал «Просвещение». Агент ЦК О. Шотман, що прибув незабаром після цього в Одесу, зробив доповідь, де був присутній і робітник Л. Бичковський. Незважаючи на переслідування, Бичковський розповсюджував більшовицьку пресу в Одесі. При обшуку на початку 1914 р. у нього було виявлено 377 журналів і газет, в тому числі журнал «Просвещение»²⁹⁷. Розповсюдження преси розглядалося в організації як важлива партійна справа, як виконання вказівок ЦК РСДРП і В. І. Леніна.

Десятки примірників журналу «Просвещение», сотні номерів «Звезды» і «Правды» поширювались у Миколаєві. В листопаді 1913 р. у заарештованого члена заводського комітету Яремчука-Ваніфатєва, крім іншої літератури, був відібраний журнал «Просвещение»²⁹⁸.

Несучи в маси ідеї революційної боротьби проти капіталістичного ладу, журнал «Просвещение» проникав усюди, зокрема в царську армію. Читачем «Просвещения» був військовослужбовець розквартированої тоді в Катеринославі артилерійської бригади фельдшер А. Гладкий, у якого в 1913 р. під матрацем був знайдений журнал «Просвещение»²⁹⁹. У рядового Ф. Вайнцвайга в Києві під час обшуку було знайдено книги Маркса і Леніна та журнал «Просвещение»³⁰⁰.

Нарада ЦК РСДРП, що обговорювала в квітні 1914 р. питання про скликання чергового з'їзду партії, відзначала, що в галузі агітації і пропаганди партія протягом 2—3 років нового піднесення провела величезну роботу³⁰¹, яка мала виняткове значення для підготовки нової революції. Поряд з «Звездой» і «Правдой» у цій роботі належить почесне місце «Мысли» і «Просвещению». Розповсюдження цих журналів в Росії, в тому числі і на Україні, показує, що животворні ідеї соціалізму та інтернаціоналізму пробивали собі дорогу через усі і всілякі перепони. Та могутня революційна сила, про яку писав у «Мысли» і «Просвещении» В. І. Ленін, сила робітничого класу і селянства, при керівній ролі випробуваного авангарду — марксистської партії — перетворила в Росії суспільство на нових началах і побудувала соціалізм. Марксистсько-ленінізм постав дійсно як всюдисуще, як всеперемагаюча ідеологія, що відповідає сподіванням трудящих усього світу. Демонструючи непохитну вірність ленінізму, XXII з'їзд КПРС прийняв нову Програму, що мобілізує народні маси на нове могутнє піднесення економіки і культури країни. Звернення до «Мысли» и «Просвещения», до безсмертних ленінських праць збагачує нас досвідом непримиренної боротьби партії проти буржуазної ідеології, ревізіонізму, догматизму і сектантства, за життєдайну соціалістичну ідеологію і пролетарський інтернаціоналізм.

²⁹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 1242, 1913, арк. 45.

²⁹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 385, спр. 2795, 1915, арк. 33.

²⁹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 359, спр. 50, 1913, арк. 166.

²⁹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 1269, 1913, арк. 8.

³⁰⁰ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 1118, 1916, арк. 95—96.

³⁰¹ Журн. «Исторический архив», 1957, № 1, стор. 30.

Л. В. ОЛІЙНИК

З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

(1660—1665 рр.)

Дружба між російським, українським і польським народами має глибокі історичні корені і традиції, що ґрунтуються на спільності походження, соціально-економічного життя, близькості території та спільній боротьбі слов'ян проти нашествия татаро-монголів і турків, проти агресії німецьких рицарів. Всупереч шовіністичній дворянсько-буржуазній пропаганді ідея дружби між українським і польським народами зростала й зміцнювалась. Проте багатовікова історія російсько-польських відносин знає немало гострих конфліктів, організаторами яких були експлуататорські класи обох країн. «Всім відомо,— відзначав М. С. Хрущов,— що між царською Росією і старою шляхетською Польщею довгий час існували погані, а часто й ворожі відносини, від яких взаємно страждали як польський, так російський, український, білоруський і литовський народи. Це було наслідком антинародної політики пануючих класів, які заважали встановленню між народами дружніх відносин»¹. Тільки з переходом влади до трудящих і з ліквідацією експлуататорських класів в обох країнах були знищені причини всіляких непорозумінь і конфліктів, і між народами встановились дружні, братні відносини.

Період після возз'єднання України з Росією (1654—1667 рр.) був надзвичайно напруженим у взаємовідносинах між Росією і Польщею. Тоді український і російський народи вели героїчну боротьбу проти агресії польських феодалів. Російська дворянська і буржуазна історіографія боротьбу народів України і Білорусії за возз'єднання з Росією розглядала з релігійних і монархічних позицій, як боротьбу за повернення «західноруського краю під скіпетр російського царя, в лоно православної російської церкви»². Історик С. М. Соловйов вважав, що війна 1654—1667 рр. «була необхідним наслідком релігійної боротьби, яка почалась у польсько-литовських областях у XV ст.», і той дослідник, говорив він, «в суї буде міркувати про народні інтереси, якщо обійде інтереси релігійні»³.

Українська буржуазно-націоналістична історіографія, виходячи з «теорії» безкласовості і безбуржуазності української нації, боротьбу українського народу за соціальне і національне визволення проти агресії шляхетської Польщі розглядала як боротьбу демократії проти аристократії, затушовуючи класову боротьбу на Україні, а зрадників

¹ Газ. «Правда», 12 березня 1954 р.

² С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, СПб., 1878, т. 10—12; В. О. Ключевский. Курс русской истории, М., 1957, ч. 3; С. Ф. Платонов. Лекции по русской истории, СПб., 1910 та ін.

³ С. М. Соловьев. Назв. праця, т. 11, стор. 226.

І. Виговського, П. Дорошенка та інших зображувала борцями за «соборну» і «незалежну» Україну, засуджуючи прагнення українського народу до об'єднання з Росією. Буржуазно-націоналістичну концепцію історії України всіляко пропагував М. Грушевський, який возз'єднання України з Росією вважав випадковою, тимчасовою справою, «доводив», ніби Богдан Хмельницький відразу ж після Переяславської ради почав «переглядати» своє ставлення до Росії і ніби після Віленської угоди «далеко більше дорожив союзом з шведами, ніж союзом з Москвою», «все більше прихилився... до згоди, щоб розірвати свої відносини до Москви» і т. д.⁴

Неправильно висвітлювались російсько-польські відносини істориками буржуазної Польщі⁵. Вони не зуміли показати короткозорість правлячих кіл Речі Посполитої, які, торгуючи національними інтересами країни і прагнучи відновити своє панування над Україною, пішли на небезпечну змову з Кримом і Туреччиною. Останнім часом у Народній Польщі вийшло чимало праць, присвячених визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. і російсько-польським відносинам другої половини XVII ст. Серед них найбільший інтерес становлять праці З. Вуйцика, в яких зібрано значний новий фактичний матеріал і правильно розв'язується ряд питань. Однак розгляд окремих з них є спірним.

Значну увагу історії російсько-польських відносин приділяє радянська історична наука. В багатьох працях, що вийшли до 300-річчя возз'єднання України з Росією, певною мірою висвітлюються і події 1654—1667 рр. Окремих питань російсько-польських відносин 50—60 років XVII ст. присвячені праці М. І. Марченка⁶⁻⁷, О. А. Савича⁸, А. Н. Мальцева⁹, І. Б. Грекова¹⁰, І. В. Галактіонова¹¹. Побіжно ці питання розглядалися в працях В. О. Голобуцького¹², К. І. Стецюк¹³, О. М. Апанович¹⁴ та ін. Проте й досі багато питань, зв'язаних з періодом спільної боротьби українського і російського народів проти агресії шляхетської Польщі (1654—1667 рр.), ще недостатньо висвітлено. Зокрема, слабо показана визвольна боротьба трудящих України у 1664—1665 рр. Автор ставить своїм завданням якоюсь мірою заповнити цю прогалину.

⁴ М. Грушевський. Ілюстрована історія України, Київ—Львів, 1911, стор. 347, 348, 364.

⁵ J. Szujski. Dzieje Polski podług ostatnich badań, t. 3, Lwów, 1864; В. Грабенський. История польского народа, СПб., 1910 та ін.

⁶⁻⁷ М. Марченко. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654—1664 рр.), К., 1941.

⁸ О. А. Савич. Андрусівське перемир'я 1667 року, «Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР», кн. II, К., 1946; його ж. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654—1667 годах. «Ученые записки Московского государственного педагогического института им. Потемкина», т. 2, вып. 2, М., 1947.

⁹ А. Н. Мальцев. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654—1655 гг.). «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», М., 1954.

¹⁰ І. Б. Греков. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление Переяславской рады (1657—1659 гг.). «Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей», М., 1954.

¹¹ І. В. Галактіонов. Россия и Польша накануне переговоров в Андрусове, «Ученые записки Института славяноведения», 1959, т. 18; його ж. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие), Изд-во Саратовского государственного университета, 1960.

¹² В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957.

¹³ К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., К., 1960.

¹⁴ О. М. Апанович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50—70 рр. XVII ст.), К., 1961.

Возз'єднання України з Росією мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів. Об'єднання двох великих слов'янських народів мало серйозний вплив на хід історичного розвитку цілого ряду європейських і неєвропейських країн. Вороги українського і російського народів чинили шалений опір рішенням Переяславської ради. Панівні класи шляхетської Польщі не могли примиритись з втраатою України і в гонитві за багатствами українських і білоруських земель віддали польські землі Сілезію, Щецинське Помор'я і Східну Пруссію на розтерзання пруським юнкерам. Це була політика національної зради. Загарбницька політика польських феодалів дуже тяжко позначалась на економічному і культурному становищі польського народу¹⁵. Підбурював на агресію польських панів Ватикан, який благословив загарбання українських земель в середині XVI ст., виступив натхненником і організатором інтервенції проти Російської держави на початку XVII ст., освятив меч польського короля на війну проти українського народу 1648—1654 рр. Неабияка роль належала папському двору і в організації польсько-шляхетської агресії на Україну в 1654—1667 рр.¹⁶

Уклавши союз з Кримом, польські пани вже навесні 1654 р. розпочали агресію проти України. Український і російський народи спільними зусиллями відбили напад і змусили агресора просити миру. Проте у Варшаві серйозно не думали про мир. Віленська угода (1656 р.) не стала поворотним моментом російсько-польського зближення. Польські пани Віленську угоду використали для організації нового походу на Україну¹⁷. У 1658—1659 рр. вони намагались здійснити свої плани поневолення України з допомогою старшинської верхівки, яка добивалася для себе необмежених прав в експлуатації українського народу і йшла на будь-який злочин. Проте й цей план провалився. Український народ лишився вірним союзу з братнім російським народом. Та польські пани не відмовились від поневолення України. З 1660 р. починається новий етап польсько-католицької агресії на схід.

Російський уряд не раз ставив питання про те, щоб не доводити справи до нових військових конфліктів. У другій половині 1659 р. російські послы у Варшаві ставили питання про необхідність врегулювання спірних питань шляхом переговорів, але з польського боку не знайшли підтримки¹⁸. Польські магнати мріяли не про мир, а про війну і посилено готувались до неї. Щоб розв'язати собі руки, вони у квітні 1660 р. укладають мирний договір з Швецією (Олівський договір), а в червні зривають переговори з російськими послами, що велись у Борисові, і починають воєнні дії в Білорусії і на Україні. З'єднані сили польсько-литовських військ, очолювані С. Чарнецьким і П. Сапегою, завдають серйозної поразки армії воеводи І. Хованського в Литві і виходять до Дніпра і Західної Двини, захопивши частину Литви і Білорусії. В 1661 р. противник захопив Могильов, Борисов і Вільнюс. Лише у травні 1662 р. агресора було спинено на білорусь-

¹⁵ «Засідання Верховної Ради Української РСР (п'ята ювілейна сесія). Стенографічний звіт», К., 1954, стор. 68 (З промови керівника делегації Сейму Польської Народної Республіки Стефана Інгара).

¹⁶ В. А. Голобуцький. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., К., 1962, стор. 37—96.

¹⁷ Не можна погодитись з О. А. Савичем, що «Віленський з'їзд був великою помилкою з боку російського уряду». Див. О. А. Савич. Андрусівське перемир'я 1667 року, стор. 145.

¹⁸ Н. Н. Бантыш-Каменский. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.), ч. 3, стор. 134.

кій ділянці фронту¹⁹. Для російсько-українських військ і на Україні обстановка склалась в 1660 р. не вигідна. В Москві знали, що на випадок війни основні і головні її події розгорнуться на Україні, бо, по-перше, Україна була головним об'єктом польсько-шляхетської агресії на схід, по-друге, тут виступав союзник Польщі кримський хан, тому вже на початку травня у Москві відбулась рада, в якій взяв участь також переяславський полковник Т. Цецюра, а на початку липня подібна рада відбулась під Васильковом на Київщині. Обговорювалось одне питання: «про цілість України»²⁰. У двадцятих числах серпня 60-тисячне російське військо, у складі якого знаходилось 20 тис. козаків Київського, Переяславського, Ніжинського, Полтавського, Миргородського і Чернігівського полків, на чолі з наказним гетьманом Т. Цецюрою вийшло з Києва. Все військо очолив В. Б. Шереметев²¹. Стояло завдання: похід закінчити у Львові, Кракові і Варшаві²². Шереметев тоді похвалявся перетворити всю Польщу «в попіл, а самого короля у срібних кандалах» доставити цареві²³. Та не про те думали в таборі української феодальної старшинської верхівки. Наперекір вимогам Переяславських статей 1659 р. автори Гадяцького договору П. Тетеря, Г. Гуляницький та інші лишалися при владі і готувалися до реваншу, чекаючи слушного моменту. Таким моментом і стали воєнні дії 1660 р. Тим часом 30-тисячна польська армія під проводом С. Потоцького, Я. Собезького та ін. вийшла в район Луцька, звідти рушила на Дубно і далі на схід. Під Костянтиновим до польської армії приєднався кримський хан Нурадін з 40-тисячною армією татар²⁴. Якісна перевага також була на боці польської армії, бо в її складі налічувалося 13 тис. добре озброєної, спорядженої і навченої іноземної піхоти і татарська кіннота.

На середину вересня 1660 р. передові частини противника вийшли в район Любара, де 16—22 вересня сталися перші сутички, які не принесли переваги жодній стороні. Не дочекавшись Юрія Хмельницького (він перебував у районі Білої Церкви), В. Б. Шереметев залишив Любарський табір і відступив до Чуднова, відбиваючи залеклі атаки ворога²⁵. Надвечір 26 вересня російська армія вступила в Чуднів, а 27 — залишила місто, перейшла р. Тетерів і там стала табором. Російське командування допустило серйозну помилку, залишивши місто. На це вже тоді вказували поляки. «Поляки, — пише Гордон, — дивувались тому, що росіяни залишили місто і замок та розташувались у відкритому полі, тоді як у місті в підземеллях був великий запас хліба, а досить міцний замок міг би бути їм дуже корисним, будучи розміщеним на горі». Гордон вважає, що російське командування не звернуло на це уваги і тим самим поставило свою армію в надзвичайно тяжке становище. Місто, а отже і його продовольство, захопили поляки²⁶.

¹⁹ Докладніше див. И. В. Галактионов. Россия и Польша накануне переговоров в Андрусове. «Ученые записки Института славяноведения АН СССР», 1959, т. 18, стор. 204—206.

²⁰ Акты ЮЗР, т. V, стор. 33.

²¹ Василь Герасимчук. Чуднівська кампанія 1660 р., Львів, 1913, стор. 5. За іншими даними, під командуванням В. Б. Шереметева тільки російських людей було 60 тис. і «11 полків черкаських» (Акты ЮЗР, т. V, стор. 28).

²² А. Барсуков. Род Шереметьевых, т. V, стор. 270.

²³ «Літопис Величка», т. II, стор. 13.

²⁴ «Дневник Гордона», стор. 191; С. Соловйов вказує, що татар було 60 тис. (т. 11, стор. 104).

²⁵ А. Барсуков. Назв. праця, т. V, стор. 326; Василь Герасимчук. Назв. праця, стор. 51.

²⁶ «Дневник Гордона», стор. 197, 198.

Польський табір зміцнювався. На початку жовтня під Чуднів прибув сандомірський воевода з загонами угорської піхоти і кінноти. Почалась облога російського табору. Становище обложених з дня на день гіршало, а підмога не підходила. 17 жовтня після бою під Слободищами капітулював Ю. Хмельницький²⁷, а 21 жовтня табір В. Б. Шереметева залишив Т. Цецюра, віддавши близько 10 тис. козаків на «з'їдення» татарам. Російським військам було завдано тяжкого удару. В тій конкретній обстановці тільки величезна сила волі, наполегливість, винахідливість і сміливість могли врятувати становище. Всього цього невістачало В. Б. Шереметеву, і він капітулював²⁸.

Поразку російських військ і козацьких полків під Чудновим святкували в усьому феодально-католицькому світі. Сам папа Олександр VII «з великою урочистістю» відслужив на честь перемоги молебень у храмі святого Станіслава. Раділи цьому в Криму, де ринки були переповнені вигнаним з України «ясирем». Святкували «перемогу» і в стані української старшинської верхівки. 20—21 листопада в Чигирині відбулася рада, яка схвалила перехід Ю. Хмельницького до польського табору і скасувала всі царські розпорядження. Від імені короля С. Беневський вручив Ю. Хмельницькому гетьманські клейноди, П. Тетерю було обрано генеральним писарем, а Носача — обозним. Тоді ж старшина прийняла присягу на вірність королю²⁹. Після цього П. Тетеря виголосив «патріотичну» промову, розповів про страшні задуми проти Малоросії «російського царя»³⁰. Всім російським воеводам були надіслані листи з вимогою негайно залишити міста Лівобережної України, «не чекаючи того, щоб ударили на них всіма силами разом з ордою і пішли вглиб Московського царства». Старшинська верхівка погрожувала вирізати всіх «москалів». Між С. Беневським і П. Тетерю тоді ж відбулись таємні переговори, щоб знайти «засоби знищення Гадяцького договору»³¹. Йшлося, отже, про те, щоб ліквідувати і фіговий папірець так званої автономії України.

Поразка під Чудновим, що сталася внаслідок зради групи старшинської верхівки, пасивності В. Б. Шереметева та інших обставин, не принесла, однак, перемоги польській шляхті над українським народом. Характеризуючи події тих днів на Україні, М. М. Покровський правильно зауважував, що «чим дужче виявляли свою антипатію до московського режиму верхи, тим відданішими були низи Москві»³². Обурені поведінкою верхівки козацької старшини, народні маси із зброєю в руках піднімалися проти своїх гнобителів. Становище, однак, лишалось дуже тривожним. Уряд Олексія Михайловича ще з більшою наполегливістю добивався ізоляції шляхетської Польщі. Серйозним успіхом цих зусиль було укладення 21 червня 1661 р. договору з Швецією (Кордиський договір), згідно з яким сторони домовлялись «бути у вічній дружбі». Швеція зобов'язувалась «королю польському проти Росії» не подавати ніякої допомоги, а також «не нападати проти Великого князівства Литовського, Малої і Білої Росії і Малих Ліфлянд,

²⁷ Василь Герасимчук. Назв. праця, стор. 67; «Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов» (далі — «Памятники...»), т. 4, отд. 3, стор. 19—22; «Дневник Гордона», стор. 210.

²⁸ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 25—28.

²⁹ А. Барсуков. Назв. праця, кн. 6, стор. 1—2; «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 41—42.

³⁰ С. Соловьев. Назв. праця, т. 11, стор. 114.

³¹ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 44—45, 46.

³² Н. Н. Покровский. Об Украине. Сборник статей и материалов под ред. Н. Н. Попова, К., 1935, стор. 82.

якими володіє Росія»³³. Щоправда, укладення цього договору позбавило Росію виходу до моря, який їй дорого коштував, але, як правильно зазначав С. Соловйов, за тих умов то був вихід³⁴. Серйозні заходи російський уряд провів і щодо реорганізації і зміцнення збройних сил³⁵. Водночас російський уряд запропонував польському уряду укласти якщо не мир, то «на три роки перемир'я»³⁶. Варшава відкинула цю пропозицію. Кримський хан усіяло підтримував агресивні плани польських феодалів. Ю. Хмельницький просив короля якнайшвидше прислати військо, щоб разом іти «на противника»³⁷.

У січні 1661 р. польсько-шляхетські загони під проводом С. Чарнецького і козаки Г. Гуляницького разом з татарськими ордами вторглися на Чернігівщину. Населення чинило рішучий опір агресору. Бої точилися за кожне місто, містечко й село. 10 лютого сосницький сотник В. Омеляненко писав боярину П. Салтикову, що козаки «з усім товариством і з міщанами, і з усією черню міста Сосниці кожного дня б'ються з поляками і татарами». Спільними зусиллями російсько-українських військ під проводом Г. Ромодановського і В. Золотаренка противник був розгромлений під Ніжином і Черніговом³⁸. За мужність і відвагу у боротьбі з ворогом Чернігів одержав царську похвальну грамоту³⁹. На початку червня Г. Ромодановський писав Олексію Михайловичу, що ворог відступив за Дніпро. Велику допомогу російсько-українському війську подали запорізькі козаки, завдаючи удари татарам з тилу⁴⁰. Отже, розвинути свій чуднівський успіх польським феодалам не вдалося. Не допомогли їм ні татари, ні зрадники, очолювані Ю. Хмельницьким. Агресор наштотхнувся на героїчний опір російського і українського народів. Велику роль в організації відсічі агресії на Лівобережжі відіграли російські гарнізони і воеводи міст Переяслава (В. Волконський), Ніжина (С. Шаховський) і Чернігова (І. Загряжський). У народі тоді говорили: «міцні ми будемо, якщо над нами відають великого государя воеводи і з ними завжди ратні люди»⁴¹.

У кінці 1661 р. з боку Росії були зроблені спроби домовитись з урядом Речі Посполитої шляхом переговорів розв'язати спірні питання, але з цього нічого не вийшло⁴². Протягом 1662 р. польські феодали разом з Ю. Хмельницьким і татарами кілька разів напали на Лівобережну Україну і завжди були битими. У червні запеклі бої відбувалися під Черніговом, Носівкою й Ніжином⁴³. Серйозної поразки в липні зазнали агресори в боях під Переяславом⁴⁴. У цьому бою російсько-українське військо під проводом Г. Ромодановського і Я. Сомка розгромило 20-тисячне військо противника, «ляхів і німців побили і табір взяли, гармати і прапори всі забрали. А взято у зрадника

³³ Н. Н. Бантыш-Каменский. Обзор внешних сношений России, ч. 4, стор. 180.

³⁴ С. Соловьев. Назв. праця, т. 11, стор. 92.

³⁵ А. В. Чернов. Вооруженные силы Русского государства в XV—XVII вв., М., 1954, стор. 143—145; Акты Московского государства, т. II, № 577.

³⁶ Н. Н. Бантыш-Каменский. Обзор внешних сношений России, ч. 3, стор. 135.

³⁷ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 88—89, 115.

³⁸ Акты ЮЗР, т. V, стор. 46, 48; т. VII, стор. 323.

³⁹ «Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею», т. IV, СПб., 1882, стор. 233.

⁴⁰ Акты ЮЗР, т. V, стор. 49, 65, 85.

⁴¹ Акты ЮЗР, т. VII, стор. 334.

⁴² Н. Н. Бантыш-Каменский. Обзор внешних сношений России, ч. 3, стор. 135—136; С. Соловьев. Назв. праця, т. 11, стор. 146.

⁴³ Акты ЮЗР, т. V, стор. 121, 122, 124.

⁴⁴ «Літопис Самовидця», стор. 68.

Юраськи 22 гармати»⁴⁵. В кінці липня «союзники» знову вторглися на Лівобережжя в район Переяслава, але одержали відсіч.

Тим часом обстановка і на Правобережжі складалась не на користь шляхетської Польщі. Зростало незадоволення внутрішньою і зовнішньою політикою козацької старшини. У маєткі повернулась польська шляхта і жорстоко гнобила народ. Дуже дорого обходився народним масам «союзник» Ю. Хмельницького — кримські татари. За визнанням самого Хмельницького, він за 1661 і 1662 рр. видав татарам за «допомогу» різних «подарунків» на один мільйон карбованців. 50—60-тисячна татарська орда, що постійно перебувала на Правобережжі, не тільки брала «подарунки» з рук Ю. Хмельницького, а й грабувала населення. Незадоволення поширювалось і на військо Ю. Хмельницького. 20 жовтня 1662 р. П. Тетеря писав канцлеру М. Пражмовському про те, що Ю. Хмельницький втратив будь-яку владу над козаками. Тоді ж Ю. Хмельницький скаржився, що Україна і її народ «прихильно ставляться до московської сторони». «Добротство московській стороні» почали виявляти численні верстви козацької старшини і серед них багато тих, які ще недавно йшли разом з гетьманом, — полковники Одинець, Лизогуб, військовий суддя Кравченко та ін. П. Тетеря у ті дні писав, що серед козаків і старшини більше було «зрадників, ніж благонамірних»⁴⁶.

В обстановці зростання загального незадоволення Ю. Хмельницький у січні 1663 р. змушений був скласти свої повноваження. Гетьманом Правобережної України став П. Тетеря — людина, яка завжди була готова за гроші продати і себе і Україну⁴⁷. Ставши гетьманом, П. Тетеря, насамперед, поспішив запевнити короля і сенаторів Речі Посполитої, що він «віддасть життя своє за достоїнство ...королівської милості і за цілість республіки», і відразу ж почав готуватись до «визволення» Лівобережної України⁴⁸. 18 квітня П. Тетеря просив кримського хана, «щоб сам з військом на знесення спільного противника (Росію. — Л. О.), який нам усім згубно загрожує, йти зволив»⁴⁹. Тоді ж він намагався переконати короля, що «краще зараз спробувати щастя в справі з Задніпров'єм». Правління П. Тетері вело край до загибелі. Найширші маси Правобережжя тягнулись до об'єднання з Росією, бо в цьому був єдиний порятунок від іноземного панування і від злигоднів спустошувальних воєн. Рух за визволення Правобережжя розгорнувся на всій Україні. В кінці квітня П. Тетеря скаржився, що йому загрожує «Москва» разом з дейнеками, що поки хан з ордою не прибуде на Україну, доти «не можна чекати будь-якого успіху (у боротьбі з народним рухом. — Л. О.), бо з цього боку Дніпра між нашим військом майже стільки ж дейнеків, скільки і на тому боці Дніпра»⁵⁰. У травні на Правобережжі вибухнуло народне повстання, яке мало національно-визвольний і соціальний характер. Центром повстання став Паволоцький полк, а очолив його полковник Іван Попович. Основною рушійною силою руху були «голова», «дейнеки» та інші представники «низів», яких у краї тоді було дуже багато. Старшину і шляхту, «а також частину орди і польські зағони, що були під рукою», кинув Тетеря «гасити бунт, розпалений паволоцьким попом»⁵¹.

⁴⁵ Акты ЮЗР, т. V, стор. 126.

⁴⁶ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 164, 207, 210, 215, 226, 248, 252.

⁴⁷ «Літопис Величка», т. II, стор. 36.

⁴⁸ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 263, 298.

⁴⁹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 168.

⁵⁰ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 266, 312, 320, 324.

⁵¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 170; О. Левіцкйй. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века, вып. 1, К., 1873, стор. 112.

Незабаром Попович з основними силами повстанців був оточений у Паволочі.

Повстанці великі надії покладали на допомогу полків Лівобережжя, але вона не приходила. Тоді на Лівобережній Україні точилася запекла боротьба між різними старшинськими угрупованнями за гетьманську булаву. Водночас то був момент гострої класової боротьби гноблених панами і змучених злигоднями війни народних мас проти наступу козацької старшини і шляхти на їх соціальні права. Вміло користуючись соціальною демагогією та спираючись на підтримку царського уряду, гетьманську булаву захопив І. Брюховецький. Він запевняв царя, що як тільки «Рада відбудеться», він відразу ж рушить на Правобережжя «проти недругів», на допомогу І. Поповичу. Але гетьман свого слова не дотримав. На початок липня 1663 р. повстання під проводом І. Поповича було придушено з надзвичайною жорстокістю. 15 найактивніших учасників повстання було страчено. І. Поповича з наказу Тетері довго катували, а потім четвертували⁵²⁻⁵³.

Проте визвольний рух проти польсько-шляхетської агресії за возз'єднання Правобережної України з Лівобережною не вщухав. Тетеря губився і делалі наполегливіше переконував короля прибути з військом на Україну. 26 червня Тетеря писав королю, що «не може покластись на своє військо, бо більшість його схильна до бунтів». На татар покластися старшинська верхівка теж повністю не могла, бо, як писав Тетеря, набіги запорожців «відвертають від нас бея з орлюю... і він неодмінно наполяже на тому, щоб повернутись у Крим»⁵⁴. П. Тетеря закликав польських панів до походу на Лівобережжя. У Варшаві цей план підтримали, бо він повністю збігався з агресивними намірами польської шляхти.

З боку Росії була зроблена нова спроба шляхом переговорів розв'язати спірні питання. У Львові зустрілися російські послы (А. Ордин-Нащокін та ін.) з польськими комісарами (К. Пац та ін.). Ордин-Нащокін висунув тоді ідею «союзу непорушного» Росії з Польщею. Він доводив, що створення такого союзу зміцнить і внутрішнє і зовнішнє становище обох країн і дасть можливість їм розв'язати ряд важливих національних завдань, що, коли буде створений «союз вічного миру» Росії і Польщі, народи «прославлять тих великих монархів за їх християнське злучення до всякої допомоги один одному»⁵⁵. Польські пани відхилили цей план, наполягали на відновленні кордонів за Поляновським договором і вимагали компенсації кілька мільйонів карбованців за завдані війною «збитки». Вели себе польські пани дуже зухвало, припускали непристойні випадки проти Росії⁵⁶. Переговори були зірвані. Російські послы покинули Львів. У Варшаві поспішно готувались до походу. Ян Казимір заявив, що він вирве з рук Росії «зіницю ока (Україну. — Л. О.) корони польської» і звернувся до шляхти із закликом взяти участь у поході. На початку серпня 1663 р. почався «хрестовий похід» польських феодалів. У жовтні головні сили агресора прибули в Білу Церкву.

Російський уряд, своєчасно попереджений про підготовку походу польських панів на Україну, а потім і про початок походу, дещо зробив у справі оборони своїх рубежів. Ще у травні Тетеря писав коро-

⁵²⁻⁵³ Акты ЮЗР, т. V, стор. 168—169; «Літопис Грабянки», стор. 183;

⁵⁴ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 326, 328, 329.

⁵⁵ «К истории Андрусовского перемирия 1667 г.», журн. «Исторический архив», 1959, № 6, стор. 85.

⁵⁶ A. Dąrowski. 30 lat traktatów pokojowych (1656—1686), 376.

лю, що «Москва сильно озброюється»⁵⁷. Для охорони західного кордону цар наказав (30 червня 1663 р.) Я. Черкаському стати під Смоленськ, П. Шереметеву — під Калугу, а Великогагину — в Севську⁵⁸. Воеводи Я. Хітрову було наказано разом з отаманом донських козаків і запорізьким кошовим «чинити промисел над бусурманами» і «в українські міста війну не пропустити»⁵⁹. Відповідні завдання на початку вересня одержали І. Брюховецький і Г. Ромодановський⁶⁰. Як тільки стало відомо про рух польських військ у межі України, з листом до царя звернувся (12 жовтня) єпископ Мефодій. Він радив негайно надіслати на Україну Г. Ромодановського і війська, що стояли в районі Севська, Путивля і Брянська. Мефодій говорив про необхідність створення укріпленої смуги по лінії Київ — Чернігів — Новгород — Сіверськ—Стародуб—Смоленськ—Полоцьк і тим закрити дорогу польсько-литовському війську на Україну⁶¹. Але зроблено було далеко не все, і війна «в черкаські і українні міста» була «пропущена».

В середині жовтня у таборі Яна Казимира відбулася військова нарада. Було вирішено коронним і козацьким військам рушити за Дніпро, литовське військо під начальством гетьмана К. Паца повинно було рухатись на Шклов, Бихів і Рославль. В районі Брянська обидві армії мали з'єднатись⁶². Після захоплення України планувалося всіма силами вторгнутись у межі Московської держави і рухатись прямо на Москву⁶³. В кінці жовтня військо на чолі з королем вийшло з Білої Церкви і рушило на схід, обходячи Київ. На початку листопада в районі Ржищева поляки переправились через Дніпро, тоді ж у районі Трипілля і Стайок на Лівобережжя вийшли загопи татар⁶⁴. В ті тривожні дні на Україну прибули царські посланці Д. Башмаков і Є. Фролов. 17 листопада в Батурині відбулася нарада І. Брюховецького і старшини, яка обговорювала становище. Одностайно було схвалено, що «противникові відсіч буде дана і не буде війни», якщо український народ «обох боків Дніпра буде в об'єднанні»⁶⁵.

А польські пани тим часом розширяли агресію на Лівобережжі. Незважаючи на героїчний опір гарнізонів і населення, противникові протягом листопада і грудня 1663 р. вдалося на півдні захопити Кременчук, Лохвицю, Лубни, Варву, Глинськ, Ромни та ін., на півночі, обійшовши Чернігів, Ніжин, Гадяч, захопити Бориспіль, Остер, Мену, Сосницю, Борзну, Короп, Салтикову Дівицю та ін. Героїчний опір загарбнику чинила Салтикова Дівиця, на чолі захисників якої стояв сотник Трикач. Підступно захопивши містечко, польські жовніри вчинили дику розправу над його жителями⁶⁶. Тільки після тижневого штурму загарбникам удалось захопити Прилуки⁶⁷. Та цим і обмежились успіхи польських панів. У бою під Глуховим у січні—лютому 1664 р. во-

⁵⁷ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 312.

⁵⁸ А. Барсуков. Назв. праця, кн. 6, стор. 244.

⁵⁹ «Акты исторические...», т. IV, стор. 323.

⁶⁰ Акты ЮЗР, т. V, стор. 175.

⁶¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 184—185; С. Соловьев. Назв. праця, т. 11, стор. 153.

⁶² Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), Новгородський стіл, спр. 178, арк. 21, 23.

⁶³ А. Барсуков. Назв. праця, кн. 6, стор. 238.

⁶⁴ Н. И. Павлищев. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину, т. II, 1887, стор. 384.

⁶⁵ Д. Н. Бантыш-Каменский. Источники малороссийской истории, ч. I и II, М., 1858, стор. 131.

⁶⁶ М. І. Костомаров пише, що «до десяти тисяч народу обох статей, різного зросту побито в цій різанині. (Назв. праця, стор. 17); «Літописець Самовидця», стор. 81.

⁶⁷ ЦДАДА, Справи польські 1663, спр. 12, арк. 5.

рога було зупинено, а потім і відкинуто далеко на захід⁶⁸. Переконавшись у повному провалі своїх планів експансії на схід та зважаючи на ускладнення внутрішньої обстановки, польський король вирішив (на військовій раді, що відбулася в середині лютого 1664 р. в районі Новгород-Сіверська) негайно повернутися до Польщі. В кінці лютого польсько-литовське військо Десною відступило до Сосниці, а звідти С. Чарнецький рушив на Правобережжя «гасити» пожежу народну, а Ян Казимір з литовськими гетьманами пішов на Могильов і в кінці травня повернувся до Варшави⁶⁹. Польсько-литовська армія, що відходила під ударами російських військ, козаків і партизанів, зазнавала величезних втрат⁷⁰. Захоплений в полон польський офіцер розповідав, що за час свого відступу король втратив 8 тис. жовнів⁷¹. Самовидець також відзначав, що король, «відступаючи до Могильова, на Білу Русь... багато люду загубив»⁷². Героїчна боротьба українського і російського народів та їх збройних сил зірвали плани польських феодалів.

Похід польських феодалів на Україну в 1663—1664 рр. і його провал ще більше загострив класову обстановку в Польщі і на Правобережній Україні. В Польщі посилилась анархія, гетьман Ю. Любомирський підняв заколот, відстоюючи необмежені права магнатів. Могутній рух розгорнувся на Правобережжі за повалення польсько-шляхетської влади, за возз'єднання з Лівобережною Україною в складі Росії. Важливе значення для розгортання визвольного руху мали походи за Буг і Дністер запорожців на чолі з І. Сірком. У березні 1664 р. у листі до царя І. Сірко писав, що рухом охоплений величезний район краю, що численні міста «до самого Дніпра від Дністра... вже тримаються під міцною рукою... царської величності»⁷³. На Правобережжя вийшов з козаками І. Брюховецький. 24 березня він звернувся з універсалом до народу, закликаючи його на боротьбу проти «ляхів», до об'єднання «в братній союз з Російською державою»⁷⁴. У квітні—травні рух наростав, охоплюючи все нові й нові міста і села. 2 травня 1664 р. Тетеря у листі до короля писав, що майже вся Україна, «за винятком небагатьох міст і полків, заразилася язвою бунту і сліпо схилилася до московського уряду», а 24 травня в листі до канцлера М. Прожмовського він вказував, що ще «ніколи Україна не палала таким страшним бунтом, як нині»⁷⁵. Самовидець тоді писав, що «все відлучилося від Тетері аж по самий Дністер»⁷⁶. Не відмовляючись від репресій, Тетеря ставив питання перед королем про необхідність поступок козакам та про укладення мирного договору з Росією, бо, мовляв, «нам загрожує небезпека від поганої шаблі». Тетеря поширював відозви, давав обіцянки народу, «переконаував» його, але ніхто не вірив запроданцеві⁷⁷. Ненависть до польських панів була загальною. Польські пани почали обвинувачувати у зраді польського короля і І. Виговського, якого було страчено⁷⁸.

У боротьбі з народним визвольним рухом польські пани вдавались до виняткових жорстокостей. Особливо лютував С. Чарнецький. Напа-

⁶⁸ Ці події докладно і правильно висвітлює І. В. Галактіонов.

⁶⁹ Н. И. Павлицhev. Назв. праця, стор. 328.

⁷⁰ ЦДАДА, Справи польські 1664, спр. 15, арк. 138.

⁷¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 205.

⁷² «Літопис Самовидця», стор. 83.

⁷³ Акты ЮЗР, т. V, стор. 150.

⁷⁴ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 421, 423.

⁷⁵ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 427, 430.

⁷⁶ «Літопис Самовидця», стор. 86.

⁷⁷ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 199, 433, 437, 440, 450.

⁷⁸ «Архив Юго-Западной России», ч. 8, т. 2, стор. 206.

даючи разом з татарами на села й міста, він часто знищував усе населення. Під час нападу на Чигирин шляхтичі спалили Суботів, зруйнували церкву, в якій були поховані Б. Хмельницький і його син Тиміш і наказали останки їх викинути на вулицю⁷⁹. Як плату за «допомогу С. Чарнецький і П. Тетеря віддавали татарам на пограбування міст й містечка. Народ стійко зносив найтяжчі випробування, щоб визволитись з-під ярма польської шляхти. 5 липня 1664 р. Тетеря у листі до короля писав, що «майже вся Україна вирішила вмерти за царя московського»⁸⁰. Польським загарбникам доводилося майже кожний населений пункт брати штурмом, несучи великі втрати. Рух наростав і на кінець 1664 р., за винятком Чигирин, Корсуня і Білої Церкви, де перебували польські гарнізони, вся Правобережна Україна не визнавала влади Польщі і її ставленика П. Тетеря.

У 1665 р. визвольний рух на Правобережній Україні продовжував зростати. Визначними його організаторами були уманський полковник Іван Сербин, корсунський полковник Семен Височан та ін. На початку лютого повстанці під проводом І. Сербина захопили Бородянку, Кисляк, Бабан, Косинівку, Христинівку та інші міста⁸¹. Населення всіх визволених від шляхетського гніту міст заявило про своє «вічне підданство государю російському»⁸².

Навесні 1665 р. почалось повстання в Черкасах, Чигирині та інших містах. З України тоді ж писали Олексію Михайловичу, що «на тому боці Дніпра», в усіх містах «народ під царської величності руку хоче»⁸³. На початку квітня козаки на чолі з лубенським полковником Г. Гамалеем і російські війська під проводом Ф. Протасьєва взяли Корсунь і майже повністю знищили польський гарнізон. 21 травня під Гребінками (недалеко від Білої Церкви) І. Брюховецький наголову розгромив Яблонівського. До Польщі втік і Тетеря. Влада польських панів на Правобережній Україні була по суті повалена⁸⁴.

М. Костомаров, М. Павліщев, О. Барсуков та деякі інші буржуазні історики вважали, що в 1664—1665 рр. склались такі внутрішні і зовнішні обставини, за яких можливе було визволення Правобережної України і возз'єднання її з Лівобережжям у складі Російської держави. Цієї думки дотримувався і радянський історик О. Савич. Категорично це заперечує радянський історик І. Галактіонов, який твердить, що для перемоги треба було Росії вводити всю свою армію і починати широкий наступ при напруженні всіх матеріальних і духовних сил народу. Проте піти на це в середині 60-х років XVII ст. Росії було не під силу, бо затяжні війни зруйнували Україну і виснажили людські ресурси Росії, в народі і армії зростало незадоволення. На думку І. Галактіонова, продовження війни за Правобережжя у тих конкретних умовах могло посилити позиції кримського хана і турецького султана⁸⁵. Численні матеріали дають підставу зробити висновок, що в 1664—1665 рр. склались необхідні обставини (і внутрішні і зовнішні) для визволення Правобережної України. Не можна погодитися і з тим, що в 1665 р. влада лежала на вулиці, та нікому було її брати, як про це писав М. Костомаров⁸⁶. Щоправда, такий визначний діяч тих днів, як Іван Сірко, не зміг піднятися до розуміння загальнонаціональних

⁷⁹ «Літопис Грабянки», стор. 186.

⁸⁰ «Памятники...», т. 4, отд. 3, стор. 455, 458.

⁸¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 258.

⁸² ЦДАДА, Малоросійські справи 1665, спр. 17, арк. 6.

⁸³ Там же, спр. 20, арк. 6.

⁸⁴ Акты ЮЗР, т. V, стор. 266.

⁸⁵ И. В. Галактионов. Из истории русско-польского сближения, стор. 77—78.

⁸⁶ М. Костомаров. Назв. праця, стор. 48—50.

завдань визвольного руху і не зміг очолити його. Виступи численних повстанських загонів не злилися в єдиний потік і, отже, не переросли в війну подібно війні 1648—1654 рр. Незважаючи на ці обставини, перевага все ж була на боці повсталого народу, який з небаченим героїзмом боровся проти своїх гнобителів, глибоко вірив у здійснення возз'єднання України⁸⁷. Річ Посполита переживала надзвичайні економічні і політичні труднощі⁸⁸, «Маршалок корунний (Ю. Любомирський.— Л. О.) рокош на короля підняв»⁸⁹. Українська пропольська старшинська верхівка була деморалізована і дескридитована в очах народу. У 1665 р. на користь Росії склалась і міжнародна обстановка. Загострилися польсько-австрійські відносини⁸⁹. Туреччина все ще вела війну проти Венеції, а в Криму точилась міжусобиця за ханську владу. В липні з України писали, що «татар в малоросійських містах на тому і цьому боці Дніпра нема ніде, пішли у Крим, бо учинилась в них у Криму міжусобиця»⁹⁰. В цій обстановці потрібна була швидка й ефективна допомога з боку російського уряду, якої наполегливо весь час і просили⁹¹. Нажаль, така допомога не прийшла.

Протягом 1664 р. на Правобережній Україні кількість російських військ зовсім була недостатньою і обмежувалась загонами Кікіна і Косагова, в яких налічувалось не більше 2500—3000 солдатів і рейтар⁹². Згідно з царським наказом (12 серпня 1664 р.) на Україну з військом мав вирушити П. Шереметьєв, який перебував у районі Севська, але цей наказ не був виконаний⁹³. Замість П. Шереметьєва прибув (та й то з запізненням) дворянин Ф. Протасєв з 400 рейтарами, частина яких незабаром розбіглась⁹⁴. Не змінилось становище і в 1665 р. Крім того, матеріальне становище російських солдатів, що перебували на Україні, було дуже тяжким. Це викликало масове дезертирство з армії, часто призводило до серйозних непорозумінь між військом і населенням, ускладнювало обстановку на Україні⁹⁵. Царський уряд переслідував на Україні, насамперед, свої класові інтереси. І цим відзначалось його ставлення до визвольної боротьби українського народу.

Визвольний рух на Правобережній Україні тривав і в 1666 р.⁹⁶, але явно йшов на спад. Головною формою протесту народних мас тепер були втечі і переселення на Лівобережжя⁹⁷. У 1666 р. незмірно зросла загроза з боку Кримського ханства і султанської Туреччини, агентом яких на Україні виступав П. Дорошенко. В умовах посилення феодално-кріпосницької експлуатації визрівала нова селянська війна в Росії, запеклі класові бої розгортались на Лівобережній Україні⁹⁸. В такій обстановці готувалось перемир'я між Росією і Польщею.

Спроби поновити переговори були зроблені Росією, як відомо, ще в кінці 1663 р., але з того тоді нічого не вийшло. Після провалу походу 1663—1664 рр. і серед правлячих кіл Польщі почали схилитись до

⁸⁷ ЦДАДА, Малоросійські справи, 1665, спр. 20, арк. 6.

⁸⁸ ЦДАДА, Справи польські, спр. 3, арк. 163.

⁸⁹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 259, 296.

⁹⁰ Акты ЮЗР, т. VI, стор. 27.

⁹¹ Акты ЮЗР, т. V, стор. 155, 161, 162 і ін.

⁹² А. Б а р с у к о в. Назв. праця, кн. 6, стор. 302.

⁹³ «Русская историческая библиотека, изданная Археографической комиссией», т. XI, СПб., 1889, стор. 26.

⁹⁴ Акты ЮЗР, т. V, стор. 234.

⁹⁵ Акты ЮЗР, т. V, стор. 69, 70, 127; С. С о л о в ь е в. Назв. праця, т. 11, стор. 143.

⁹⁶ Акты ЮЗР, т. V, стор. 305, 306, 308; Акты ЮЗР, т. VI, стор. 27, 33, 34, 43, 46, 63, 185.

⁹⁷ Акты ЮЗР, т. V, стор. 252—253; Акты ЮЗР, т. VI, стор. 97, 107.

⁹⁸ Див. К. І. С т е ц ю к. Назв. праця, стор. 266—280.

думки про необхідність встановлення з Росією мирних відносин. В Росії, як і раніш, одним з найактивніших прихильників встановлення добросусідських відносин з Польщею виступав Ордин-Нащокін⁹⁹. У Дуровичах (під Смоленськом) знову розпочалися переговори, але, як виявилось, польські комісари не були готові не тільки підписати «союзний договір», а й перемир'я. Переговори зірвалися, посли роз'їхалися. З'їзди, що почалися в серпні, знову були зірвані польськими комісарами. Було вирішено зустрітись у червні 1665 р., але нові з'їзди повноважених розпочалися в Андрусові тільки 30 квітня 1666 р.¹⁰⁰, а 30 січня 1667 р., на 31 з'їзді, було укладене так зване Андрусівське перемир'я.

Яке ж значення Андрусівського договору? На це питання в дворянсько-буржуазній російській історіографії відповідали по-різному. С. Соловйов вважав, що підписання Андрусівського договору дало можливість Росії зайнятись «вирішенням тих питань, від яких залежало продовження її історичного існування», і розглядав його як межу між старою й новою Росією. Слабою стороною перемир'я, на думку С. Соловйова, було те, що воно не спиноло і «не могло спинити смуту в Малоросії»¹⁰¹. Негативну оцінку дає договору М. Павліщев, вважаючи Андрусівське перемир'я, як і договір Віленський, політичною помилкою¹⁰². Не рахуючись з конкретними обставинами та фактами, буржуазно-націоналістична історіографія розглядала Андрусівський договір як змову Росії і Польщі за рахунок України. Польська дворянсько-буржуазна історіографія не висловила свого певного ставлення до Андрусівського перемир'я, обмежившись лише згадкою про нього. Достатньо висвітлена історія Андрусівського договору істориками Народної Польщі, зокрема у працях З. Вуйцика, який, шоправда, розглядає договір лише з точки зору, чого досягла тоді Польща і що вона програла, не згадуючи про долю України, все значення Андрусівського договору зводить до того, що після нього «Польща перейшла до оборони після експансії на Сході, а Росія... вступила в період західної експансії», що період могутності Польсько-Литовської держави занепаді і народилась могутність Росії¹⁰³.

Досі ще немає єдиної думки в оцінці Андрусівського перемир'я і в радянській історіографії. О. Савич дає йому різко негативну оцінку, бо воно, розділивши на дві частини Україну, викликало, на його думку, «глибоке здивування в українському народі, гірку образу, розчарування і тривогу», а головним винуватцем невдач і промахів російської дипломатії кінця 50—60 років XVII ст. він вважає Ордин-Нащокіна¹⁰⁴. В. О. Голобуцький, говорячи про Андрусівське перемир'я, підкреслює складність міжнародної обстановки, в якій воно було підписане, вказує на те, що договір «викликав велике незадоволення на Україні», але не дає певної оцінки перемир'ю¹⁰⁵. Приблизно так само розглядає Андрусівський договір О. М. Апанович¹⁰⁶. К. І. Стецюк відзначає, що «Андрусівський договір викликав велике незадоволення

⁹⁹ «К истории Андрусовского перемирия 1667 г.», журн. «Исторический архив», 1959, № 6, стор. 86—89.

¹⁰⁰ Н. Н. Бантыш-Каменский. Обзор внешних сношений России, ч. 3, стор. 138.

¹⁰¹ С. Соловьев. Назв. праця, т. 11, стор. 230—231.

¹⁰² Н. И. Павлищев. Назв. праця, стор. 360—361.

¹⁰³ Z. Wójcik. Traktat andruszowski..., стор. 280.

¹⁰⁴ О. А. Савич. Андрусівське перемир'я 1667 року. «Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР», кн. 2, 1946, стор. 149—150.

¹⁰⁵ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 314.

¹⁰⁶ О. М. Апанович. Назв. праця, стор. 206—207.

серед усіх верств населення України», бо «одвічна мрія українського народу про возз'єднання його земель лишалась нездійсненою»¹⁰⁷. Отже, К. І. Стецюк дає Андрусівському перемир'ю негативну оцінку.

В цілому позитивно оцінюють Андрусівський договір і діяльність російської дипломатії на чолі з А. Л. Ордин-Нащокіним С. В. Бахрушин¹⁰⁸, І. Б. Греков¹⁰⁹, О. В. Чистякова¹¹⁰, Т. М. Копреєва¹¹¹. І. В. Галактіонов в Андрусівському договорі вбачає визначну перемогу російської дипломатії. Він вважає, що А. Л. Ордин-Нащокін був «визначним дипломатом того часу», найвидатнішим політичним діячем другої половини XVII ст. З цим можна погоджуватись і не погоджуватись, але сумнівним є положення І. Галактіонова про те, ніби Андрусівський договір «юридично оформляв возз'єднання України з Росією».

На нашу думку, немає підстав розглядати Андрусівський договір, як це роблять І. В. Галактіонов і деякі інші радянські історики, великою перемогою російської дипломатії, а Ордин-Нащокіна за це видатним дипломатом. І сучасники, і численні джерела підтверджують, що після Андрусівського перемир'я «розпочались шатості на Україні». «Кривдою» називає перемир'я С. Величко. Безперечно, А. Л. Ордин-Нащокін був визначним дипломатом і політичним діячем свого часу, але часто, вирішуючи те чи інше складне питання, виходячи з завдань Російської держави, він «забував» про Україну, про її народ. Через це він припускався серйозних політичних прорахунків. Ордин-Нащокін, ототожнюючи український народ з групою пропольської верхівки козацької старшини, називав усіх «черкас» зрадниками. І це тоді, коли величезна більшість українського народу самовіддано боролась за возз'єднання з братнім російським народом. Безперечно, що при більшій наполегливості і гнучкості, а, головне, при умові глибокого розуміння почуттів і прагнень українського народу можна було і в Андрусові добитися миру на більш вигідних умовах для Росії.

Однак не можна погодитись з тією оцінкою, що дає Андрусівському договору О. Савич. У тій конкретній історичній обстановці Андрусівське перемир'я було суворою необхідністю, воно дало мир змученим народам Польщі, Росії і України. І вже в цьому його велике значення. Незважаючи на опір, що його чинили окремі групи польсько-литовської знаті, у 1686 р. між Росією і Польщею був підписаний так званий вічний мир. З часом між ними встановилися нормальні дипломатичні відносини, зростали і зміцнювались економічні зв'язки. Відкривши можливість зближення Росії і Польщі на мирній основі, Андрусівське перемир'я водночас зміцнювало становище обох країн у боротьбі проти турецько-татарської агресії.

¹⁰⁷ К. І. Стецюк. Назв. праця, стор. 290.

¹⁰⁸ «История дипломатии», т. I, М., 1941, стор. 229.

¹⁰⁹ І. Б. Греков. Вечный мир 1686 года. Автореферат диссертации, Л., 1950.

¹¹⁰ Е. В. Чистякова. Социально-экономические взгляды А. Л. Ордына-Нащокіна. «Труды Воронежского государственного университета», т. 20, Воронеж, 1950.

¹¹¹ Т. Н. Копреєва. Русско-польские отношения во второй половине XVII века. Автореферат диссертации, Л., 1952.

Товідошненнє

П. Л. ВАРГАТЮК

БОРОТЬБА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ЗА СКЛИКАННЯ І З'ЇЗДУ РСДРП

(ДО 65-РІЧЧЯ І З'ЇЗДУ РСДРП)

Діяльність соціал-демократичних організацій України напередодні І з'їзду РСДРП, їх участь у з'їзді та ставлення до нього висвітлені в мемуарній літературі, в публікаціях документів і матеріалів. Побіжно цього питання торкалися різні автори в дослідженнях з історії Комуністичної партії та їх місцевих організацій. Проте досі нема ні монографій, ні узагальнюючих статей, які відображали б боротьбу соціал-демократів України за підготовку і скликання І з'їзду РСДРП. В період культу особи Сталіна значення І з'їзду РСДРП замовчувалось і принижувалось, історія боротьби соціал-демократичних організацій за скликання І з'їзду не вивчалась. В радянській історіографії цьому питанню приділялась увага лише в 20-х роках, але статті і матеріали тих років давно вже устаріли, вони не відповідають сучасним вимогам.

І з'їзду РСДРП передувала п'ятнадцятирічна історія розвитку російської соціал-демократії, в якій В. І. Ленін відрізняв два періоди. Перший, що охоплював приблизно 1884—1894 рр., це — період ідейної підготовки соціал-демократії. У другий період—1894—1898 рр.— почалось з'єднання марксизму з масовим робітничим рухом, розгорнулася боротьба за утворення соціал-демократичної робітничої партії в Росії.

На Україні одним з центрів поширення марксизму був Київ. Уже в 1889 р. тут діяв революційний гурток, що складався з інтелігентів і робітників¹. У 1891—1892 рр. у Києві організувалася російська група соціал-демократів, яка спочатку вела пропаганду марксизму серед студентів університету. Найбільш активними її членами були Я. М. Ляховський, Б. Л. Ейдельман, І. І. Чорба, Д. К. Лаврент'єв, С. К. Мерзінський, Б. Е. Шен, Д. В. Лисенко, Ф. І. Прокоф'єв, А. М. Вигдорчик, М. В. Кульчицький. Згодом до групи увійшов видатний революціонер Ю. Д. Мельников, через якого були встановлені зв'язки з робітниками. У 1893—1894 рр. діяло кілька пропагандистських гуртків серед залізничників і ремісничих робітників². З їх участю у 1894 р. в Києві вперше святкувався день 1 Травня. З російською групою соціал-демократів був зв'язаний студентський марксистський гурток, що виник у 1893 р. До його складу входили Д. М. Нетоцаєв, І. А. Саммер, П. Л. Тучальський та ін. Цей гурток вів пропаганду марксистських ідей серед студентів та робітників³. У 1893 р. утворилась група польських соціал-демократів, активну роль в якій відігравали К. А. Петрусевич, П. І. Лонський, В. Й. Климович⁴. У марксистських гуртках, що діяли в середніх навчальних закладах, революційну роботу проводили П. К. Запорожець, А. В. Луначарський, В. З. Кецовелі. Пропаганду марксизм, борючись з народництвом, київські соціал-демократи сприяли розвитку класової боротьби робітників, вели підготовку до утворення робітничої партії.

У кінці 80-х — на початку 90-х років у Катеринославі існувало кілька марксистських гуртків. В них починали революційну діяльність Л. М. Сталь (Заславська),

¹ Луначарський. Перші роки соціал-демократичного руху в Києві (ури-вок із спогадів), «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 122.

² Б. Эйдельман. Первый съезд РСДРП, М.—Л., 1926, стор. 7, 10, 12, 13.

³ Л. Федорченко (Н. Чаров). Первые шаги социал-демократии в Киеве. Журн. «Каторга и ссылка», 1926, № 6, стор. 25—29; Д. Петренко. О первых шагах социал-демократии в Киеве. Журн. «Каторга и ссылка», 1928, № 3, стор. 36, 38.

⁴ П. Лонский. На заре социал-демократического движения в Киеве. Журн. «Каторга и ссылка», 1928, № 3, стор. 15; И. Н. Мошинский (Юз. Конарский). Девяностые годы в киевском подполье. Журн. «Каторга и ссылка». 1927, № 7, стор. 106, 107.

М. М. Ессен, Г. Д. Ліндов (Лейтайзен). В одному з цих гуртків брав участь петербурзький робітник-марксист П. В. Точиський. З катеринославськими гуртками був зв'язаний студент Московського університету О. М. Винокуров, який привозив у місто нелегальну марксистську літературу⁵. Восени 1893 р. Г. Д. Ліндов організував гурток ремісничих робітників, а на початку 1894 р. — соціал-демократичний гурток робітників Брянського заводу. Згодом ці гуртки об'єдналися і розширили свій вплив на більшість підприємств міста. Поступово катеринославські соціал-демократи стали переходити до агітації серед робітників, а в 1895 р. — провели першу в місті маївку⁶.

В Одесі на початку 1890 р. група інтелігентів-марксистів організувала пропагандистський гурток серед робітників-будівельників, проте наприкінці року поліція його ліквідувала. Влітку 1893 р. Ю. М. Стеклов, Г. В. Циперович, С. К. Волошкевич та інші інтелігенти-марксистів організували соціал-демократичні робітничі гуртки. Уже на початку 1894 р. тут існувало близько 10 гуртків⁷. Керівники гуртків приходили до висновку про необхідність переходу від пропаганди до агітації⁸. Прозедені у січні і березні 1894 р. арешти привели до ліквідації більшої частини гуртків, але ті, що залишились, продовжували революційну роботу.

У Харкові після розгрому напівмарксистських робітничих гуртків, організованих у 80-х роках з участю Ю. Д. Мельникова і В. Д. Перазича, на початку 90-х років виник марксистський гурток серед студентів університету. Згодом виникли інші гуртки, які теж мали вузько пропагандистський характер і не були зв'язані з робітниками⁹.

У першій половині 90-х років пропаганда марксизму велась і в інших містах України. О. Г. Шліхтер організував соціал-демократичну групу в Полтаві, О. Д. Цюрупа — марксистський гурток у Херсоні. Проте скрізь на Україні, як і в інших районах Росії, марксистські гуртки і групи переживали тоді процес утрибового розвитку, лише ідейно підготовляли російську соціал-демократію і робили перші кроки назустріч робітничому рухові¹⁰.

Для створення пролетарської партії, необхідно було поєднати марксизм з робітничим рухом. Здійснення цього завдання пов'язане з теоретичною і практичною діяльністю В. І. Леніна, який належав до перших марксистів у Росії. Глибоке знання марксизму, творче ставлення до нього, уміння його застосувати в розв'язанні на-сущних завдань революційного руху в Росії, тверда віра в перемогу робітничого класу і палке прагнення віддати всі сили його визволенню — всі ці якості здобули В. І. Леніну повагу і визнання широкого кола соціал-демократів Росії. В. І. Ленін розгорнув боротьбу за повний ідейний розгром народництва, яке гальмувало розвиток масового революційного руху, різко критикував ревізіоністський і буржуазний характер «легальних марксистів», як ідеологів ліберальної буржуазії, що затушовували класову боротьбу при капіталізмі, відвертали робітничий клас від політичної боротьби. Висунувши завдання утворення марксистської партії в Росії, В. І. Ленін взяв активну участь у його здійсненні. Організований ним у 1895 р. петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» перший серед марксистських організацій здійснив перехід від пропаганди марксизму в гуртках до політичної агітації серед робітників, поєднав науковий соціалізм з робітничим рухом.

Ленінський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» став ідейним і організаційним центром соціал-демократичного руху в Росії. Вже в 1894—1895 рр. В. І. Ленін підтримував зв'язки з соціал-демократичними організаціями не лише Поволжя, Москви, а й Західного краю та України. Через активного члена петербурзького «Союзу боротьби» П. К. Запорожця, який приїхав з Києва, В. І. Ленін дізнався про діяльність київських соціал-демократів. Очевидно, Володимир Ілліч вважав київські гуртки і групи досить впливовими, бо на скликаній з його ініціативи в лютому 1895 р. в Петербурзі нараді соціал-демократів був присутній, разом з представниками від Петербурга, Москви і Вільно, представник з Києва Я. М. Ляховський¹¹.

⁵ Л. Сталь. От народничества к марксизму. «История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889—1903», Екатеринослав, 1923, стор. 1, 2, 3; А. Винокуров. Возникновение соц.—дем. организации в Екатеринославе. «История Екатеринославской социал-демократической организации», стор. 9.

⁶ А. Смирнов. Воспоминание о 1-ом кружке с.-д. рабочей партии г. Екатеринослава. «История Екатеринославской социал-демократической организации», стор. 13—15; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП. Огляд найважливіших дізнань, проведених у жандармських управліннях за 1895 і 1896 рр., стор. 72—76.

⁷ Ю. М. Стеклов. Борцы за социализм. «Очерки из истории общественных и революционных движений в России», М., 1918, стор. 243—244, 255—256, 261—262.

⁸ «Рабочее движение в Одессе (1894—1896 гг.)», Женева, 1903, стор. 6, 8.

⁹ «Рабочее движение в Харькове», Женева, 1900, стор. 2—4; Л. Файнберг. В рядах Харьковской социал-демократической организации (1893—1900 гг.). Журн. «Летопись революции», 1925, № 3, стор. 129, 132.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 466.

¹¹ «Первый съезд РСДРП. Документы и материалы», М., 1958, стор. 312.

Обговоривши питання про перехід від пропаганди до масової політичної агітації та видання популярної літератури для робітників, нарада сприяла об'єднанню революційної діяльності ряду соціал-демократичних груп Росії. Через деякий час Я. М. Ляховський переїхав до Петербурга, став членом керівної групи «Союзу боротьби». Після цього зв'язки між петербурзькими і київськими соціал-демократами ще більше зміцніли. У Київ кілька разів приїздив П. К. Запорожець. У члена російської групи соціал-демократів В. Г. Крижанівської була явка для постійних зв'язків з петербурзьким «Союзом боротьби»¹². Завдяки цим зв'язкам київські марксистки добре знали досвід революційної роботи «Союзу боротьби» і ті завдання, які висунув В. І. Ленін перед російськими соціал-демократами.

У 1894—1895 рр. в об'єднаному соціал-демократичному гуртку в Катеринославі активно працювали учасники московського, «Робітничого союзу» О. М. Винокуров і Г. М. Мандельштам. Через Винокурова гурток мав зв'язок з московськими соціал-демократами, з петербурзьким «Союзом боротьби» і В. І. Ленінін¹³. У червні 1895 р. в Катеринославі був висланий учасник петербурзьких робітничих гуртків К. М. Норинський, який став активним працівником Катеринославої організації. Тоді ж місто відвідав П. К. Запорожець, який доставив в організацію транспорт нелегальної літератури¹⁴. Все це сприяло тому, що в Катеринославі соціал-демократичну організацію були перенесені досвід і методи роботи, вироблені з участю В. І. Леніна в Петербурзі і Москві. За оцінкою Володимира Ілліча, Катеринославова організація «вела досить успішну роботу серед робітників місцевих заводів, дуже великих розмірами»¹⁵. Але внаслідок арештів організація у серпні 1895 р. перестала існувати. Дізнавшись про це, В. І. Ленін наполегливо радив І. Х. Лалаянцу, своєму соратнику по самарському гуртку, переїхати до Катеринослава. У 1896 р. Лалаєнц розпочав відновлення соціал-демократичних гуртків у місті. В 1897 р. в цю роботу включилися І. В. Бабушкін, І. І. Яковлев та інші учні Леніна, вислані з Петербурга.

У 1895 р., познайомившись за кордоном з віленським соціал-демократом І. Л. Айзенштадтом, В. І. Ленін порадив йому поїхати до Одеси¹⁶. Незабаром І. Л. Айзенштадт вїхав до Одеси і у 1895—1896 рр. брав активну участь в організації марксистських гуртків і розгортанні агітації серед робітників¹⁷. Харківські соціал-демократи були зв'язані з петербурзьким «Союзом боротьби» через гуртківців, що переїхали до Петербурга, та петербурзьких робітників, висланих у Харків¹⁸.

Отже, навколо Леніна і керованого ним «Союзом боротьби» згуртувались соціал-демократичні організації України, які поділяли висунуті Володимиром Іллічем завдання поєднання марксизму з робітничим рухом і утворення пролетарської партії в Росії. Цьому сприяло також поширення творів В. І. Леніна на Україні. Його праця «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» була відома серед соціал-демократів Києва, Катеринослава, Харкова, Полтави, Чернігова та інших міст¹⁹. Була відома також соціал-демократам Києва, Катеринослава і Одеси праця В. І. Леніна «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве»²⁰. Найпоширенішою на Україні була ленінська брошура «Пояснення закону про штрафи...». Починаючи з 1896 р., поліція виявляла її під час обшуків і арештів у Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі, Миколаєві, Маріуполі, Кременчуку та інших містах. Не менш поширеним був № 1—2 збірника «Робітник», де була вміщена стаття В. І. Леніна «Фрідріх Енгельс». Керівна група київських соціал-демократів у кінці 1897 р. познайомилась в рукописі з працями В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів» і «Новий фабричний закон»²¹. Соціал-демократи України у своїй діяльності керувались завданнями, висунутими у працях В. І. Леніна. Пізніше Н. К. Крупська згадувала, що, коли вона була в 1896 р. у Полтаві, П. П. Румянцев «характеризував «Друзі народу» як найкраще, найбільш сильне і повне формулювання

¹² И. Н. Мошинский (Юз. Коонарский). Десять лет в киевском подполье. Журн. «Каторга и ссылка», 1927, № 8, стор. 62.

¹³ К. М. Норинский. На своих хлебах. «История Екатеринославской социал-демократической организации», стор. 34—36.

¹⁴ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 124, оп. 1, од. зб. 1403, арк. 31.

¹⁵ И. Лалаєнц. У истоков большевизма, М., 1934, стор. 32.

¹⁶ Ю. Мартов. Записки социал-демократа. Книга первая. Берлин, 1922, стор. 253.

¹⁷ М. Г. Даргольц. Одесская рабочая группа середины 90-х годов к моменту I-го съезда партии. «К двадцатипятилетию первого съезда партии (1898—1923 гг.)», М.—Л., 1923, стор. 103, 104.

¹⁸ «Рабочее движение в Харькове», стор. 4; Л. Файнберг. Назв. праця. Журн. «Летопись революции», 1925, № 3, стор. 132.

¹⁹ Журн. «Былое», 1924, № 23, стор. 156.

²⁰ М. Эссен. В эпоху зарождения партии, М., 1931, стор. 14.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 447, 500; Б. Эйдельман. Назв. праця, стор. 73—74. «Первый съезд РСДРП. Документы и материалы», стор. 199, 312.

точки зору революційної соціал-демократії»²². М. М. Ессен, яка в 1895—1897 рр. працювала в Одесі, Харкові і Києві, згадувала: «В нашій боротьбі з супротивниками нас озброював Ленін. Кожну статтю Леніна, що друкувалась в легальних марксистських журналах того часу,— «Новое слово», «Начало», «Жизнь» — ми чекали з гарячим нетерпінням»²³.

У другій половині 90-х років провідну роль серед марксистських організацій України відігравали соціал-демократи Києва. В грудні 1895 р. з ініціативи російської групи соціал-демократів відбулось об'єднання більшості київських гуртків. Слідом за петербурзьким «Союзом боротьби» Київська соціал-демократична організація перейшла до масової агітації серед робітників. Через Робітничий комітет, в який входили Ю. Д. Мельников, Б. Л. Ейдельман, А. Д. Поляк і Є. Г. Рудерман, зміцнювались зв'язки з робітниками, створювались нові гуртки, здійснювалось керівництво агітаційною діяльністю і страйковою боротьбою²⁴. У грудні 1896 р. на честь ленінської газети, що мала вийти в Петербурзі, Київська організація соціал-демократів прийняла назву «Рабочее дело». Цим підкреслювалась ідейна єдність київських соціал-демократів з петербурзьким «Союзом боротьби». Група «Рабочее дело» видавала популярну робітничу газету «Вперед». Перший її номер вийшов 6 грудня 1896 р. Газета несла в маси марксистсько-ленінські ідеї, закликала робітників до боротьби за визволення робітничого класу. У 1896—1897 рр. київські соціал-демократи підтримували зв'язки з «Центральною групою» І. Х. Лалаянца в Катеринославі. Навколо цієї групи об'єднувалось кілька інтелігентських і робітничих гуртків міста. Крім того, І. В. Бабушкін організував весною 1897 р. заводську групу, яка створювала гуртки в заводському районі міста. У гуртку на Брянському заводі почали революційну діяльність Г. І. Петровський, І. Ю. Лаврьонов, О. М. Овчинкін та інші робітники. Восени 1897 р. в Катеринославі було вже близько 10 гуртків і груп²⁵.

В Одесі в 1895 р. діяла організація, що об'єднувала близько 200 робітників. У виробленій нею програмі визнавалась необхідність боротьби за політичну свободу. Водночас на Пересипі існували соціал-демократичний гурток в училищі «Труд» і кілька ремісничих гуртків, що були організовані М. В. Кульчицьким, який приїхав з Києва²⁶. Проте незабаром обидві організації були ліквідовані поліцією. Та вже восени 1896 р. на Слобідці-Романівці відбулось об'єднання гуртків, що існували раніше. Був розроблений статут, утворена центральна каса. Наслідуючи приклад соціал-демократичних союзів інших міст і намічаючи перенести революційну роботу за межі Одеси, організація прийняла назву «Південно-російського робітничого союзу» і розгорнула агітацію, видала листівку, поширила кілька прокламацій петербурзького «Союзу боротьби». Але арешти в січні 1897 р. перервали її діяльність. Потім у місті існувало кілька гуртків, мало зв'язаних між собою²⁷.

З київськими і катеринославськими соціал-демократами підтримували зв'язки соціал-демократичні групи Полтави, Кременчука, Харкова²⁸. Соціал-демократичний рух на Україні, як і по всій Росії, міцнів і ширився. На його зростання особливо великий вплив мали масові петербурзькі страйки 1896—1897 рр., що проходили під керівництвом «Союзу боротьби».

У зв'язку із зміцненням соціал-демократичних організацій і переходом їх до масової агітації серед робітників дедалі настійнішою ставала потреба утворення марксистської партії в Росії. Почин цьому був зроблений петербурзьким «Союзом боротьби». В. І. Ленін не лише поставив завдання утворення марксистської партії, а й, перебуваючи в ув'язненні, написав «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії» і дав петербурзьким марксистам вказівку розпочати підготовку до скликання з'їзду соціал-демократичних організацій. За його пропозицією влітку 1896 р. Н. К. Крупська за завданням петербурзького «Союзу боротьби» здійснила поїздку на Україну. У Полтаві Надія Костянтинівна зустріла групу київських і полтавських соціал-демократів — П. Л. Тучапського, П. П. Румянцева, І. А. Саммера та ін. Крупська провела з ними нараду про підготовку I з'їзду соціал-демократичних організацій і видання загальноросійської нелегальної газети²⁹. Мос-

²² Н. К. Крупская. Воспоминания о Ленине, М., 1957, стор. 12.

²³ М. М. Эссен. Первый штурм, М., 1957, стор. 29—30.

²⁴ Б. Ейдельман. Назв. праця, стор. 15—16.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 283, оп. 2, од. зб. 29803, арк. 4, 11, 13; ф. 124, оп. 2, од. зб. 53, арк. 3.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 309, арк. 30—31.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП. Огляд найважливіших дізнань за 1897 р., стор. 45—48, 89—91.

²⁸ П. Л. Тучапский. Из пережитого. Десять лет, Одесса, 1923, стор. 52—55; ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ. Тимчасова канцелярія, 1898, спр. 11659, арк. 187—188, 192—196, 255—257.

²⁹ Н. К. Крупская. «Союз борьбы за освобождение рабочего класса». Журн. «Творчество», 1920, № 7—10, стор. 7.

ковський «Робітничий союз» також брав участь у підготовці з'їзду. Під впливом творів В. І. Леніна і зустрічей з ним ще в 1894—1895 рр. діячі союзу робили кроки в напрямі об'єднання соціал-демократичних організацій³⁰. У 1896 р. представник «Робітничого союзу» А. Ю. Фінн (Єнотаєвський) відвідав соціал-демократичні організації Києва, Петербурга і вів з ними переговори про необхідність скликання з'їзду і заходів до його підготовки³¹. Можливо, цим же була викликана поїздка в Катеринослав влітку 1896 р. Ф. В. Ленгніка³², який тоді був уже членом керівної групи петербурзького «Союзу боротьби».

Проте масові арешти членів петербурзького «Союзу боротьби» і московського «Робітничого союзу» в другій половині 1896 і на початку 1897 рр. зірвали скликання з'їзду, ослабили ці організації. Тому з кінця 1896 р. ініціатива підготовки І з'їзду РСДРП перейшла до київських соціал-демократів. Пропагуючи необхідність утворення соціал-демократичної партії, газета «Вперед» у № 2 писала: «Нехай же скоріше наступить той щасливий час, коли російські робітники з'єднаються в один загальний «Всеросійський союз боротьби за визволення робітничого класу»³³. В січні — лютому 1897 р. за дорученням групи «Рабочее дело» Б. Л. Ейдельман і М. А. Вигдорчик об'їхали соціал-демократичні організації Вільно, Петербурга, Москви та Іваново-Вознесенська, запрошуючи їх до участі в з'їзді³⁴. Від Києва, крім групи «Рабочее дело», на з'їзд запрошувались ще дві групи польських соціал-демократів. У призначений час у Київ прибув делегат від петербурзького «Союзу боротьби». Іваново-Вознесенський делегат С. П. Шестернін був заарештований. Делегат від Москви, хоч і приїхав у Київ, але не зміг належним чином засвідчити свою особу і тому не був допущений до участі в з'їзді. Віленські соціал-демократи не прислали делегата, бо, маючи намір вступити в РСДРП як автономна організація, водночас самі готували установчий з'їзд єврейських соціал-демократичних організацій (Бунду)³⁵. За таких обставин, зрозуміло, скликати з'їзд не вдалось.

17—18 березня 1897 р. петербурзький делегат Б. К. Гольдман і представники трьох київських груп М. Вигдорчик, К. Петрусевич і С. Калиновський провели в Києві конференцію («колоквіум»). Конференція вирішила прийняти для всіх соціал-демократичних організацій Росії, за прикладом петербурзької, назву «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Орієнтовно визначивши порядок денний з'їзду, вона вирішила скликати його в наступному році. Київським соціал-демократам було доручено провести практичну підготовку з'їзду і організувати видання загальноросійської нелегальної газети³⁶.

Після конференції три групи київських соціал-демократів об'єдналися у «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Тоді ж було відновлено Робітничий комітет, через який виконавчий комітет «Союзу боротьби» був тісно зв'язаний з широкими масами київських робітників. Київська організація виділила групу працівників для видання загальноросійської газети³⁷. Група «Рабочей газеты», як вона стала називатись, куди ввійшла більшість членів колишньої групи «Рабочее дело», зосередила в своїх руках зв'язки з іншими соціал-демократичними організаціями України, допомагала їм нелегальною літературою і революційними працівниками. До Катеринослава був направлений К. Петрусевич, який сприяв ще тіснішому зв'язку катеринославських соціал-демократів з київськими. У грудні 1897 р. всі катеринославські гуртки і групи з'єдналися в одну організацію, яка, за прикладом Петербурга і Києва, прийняла назву «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який очолювали І. В. Бабушкін та І. Х. Лалаєнц³⁸.

В одеських гуртках у 1897 р. брали участь київські соціал-демократи Б. Е. Шен і А. Д. Поляк. Гуртки часто відвідував Д. В. Лесенко. З Києва також надсилалась

³⁰ М. Н. Лядов. История Росс. соц.-демокр. рабочей партии, ч. II, СПб., 1906, стор. 26—27.

³¹ «К вопросу о первом съезде РСДРП». Журн. «Пролетарская революция», 1922, № 6, стор. 227—230; Б. Л. Эйдельман. К тридцатилетию первого съезда. Журн. «Красная летопись», 1928, № 1, стор. 5; Р. Арский. Как готовился первый съезд РСДРП. Журн. «Красная летопись», 1928, № 1, стор. 15—17.

³² М. А. Сильвин. Ленин в период зарождения партии. Воспоминания, Л., 1958, стор. 150.

³³ Газ. «Вперед», 28 лютого 1897 р.

³⁴ Б. Эйдельман. Назв. праця, стор. 19—20, 69.

³⁵ В. П. Махновец-Акимов. Первый съезд Российской С.-Д. Р. Партии. Журн. «Минувшие годы», 1908, № 2, стор. 136, 144—145.

³⁶ Б. Эйдельман. Назв. праця, стор. 24; П. Л. Тучапский. Из пережитого, стор. 62.

³⁷ Б. Эйдельман. Назв. праця, стор. 25—26, 30—31, 42—45.

³⁸ «Рабочее движение в Екатеринославе», Женева, 1900, стор. 3; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП. Огляд найважливіших дізнань за 1898 і 1899 рр., стор. 41, 46, 62; П. Кулябко. Катеринославські спогади. Газ. «Зоря», 13 червня 1947 р.

велегальна література. Все це сприяло зміцненню Одеської організації, яка з кінця 1897 р. стала переходити до агітаційної діяльності³⁹.

При участі київських і одеських соціал-демократів розпочалась революційна пропаганда в Миколаєві. Тут працювали колишній київський соціал-демократ Ф. І. Прокоф'єв і вихованець Ю. Д. Мельникова — М. В. Єфимов. Влітку 1897 р. група інтелігенції утворила перший робітничий гурток, який поклав початок організації, що прийняла назву «Союзу миколаївських робітників»⁴⁰. Молода організація розгорнула революційну агітацію серед робітників і солдатів гарнізону. З вересня 1897 р. по лютий 1898 р. вона видала на гектографі 10 листівок і три номери газети «Наше дело». На початок 1898 р. в ній налічувалось близько 200 членів⁴¹. Проте керівники організації не мали чіткого уявлення про форми боротьби з царизмом, переоцінювали роль страйкарів і кас, не розуміли необхідності централізму в побудові союзу⁴².

Група «Рабочей газеты» підтримувала також зв'язки з соціал-демократичними організаціями Харкова, Кременчука, Єлисаветграда, а за межами України — з петербурзьким і московським «Союзом боротьби», Іваново-Вознесенською організацією, Бундом, литовськими соціал-демократами.

У зміцненні зв'язків з соціал-демократичними організаціями Росії і в пропаганді серед них необхідності скликання з'їзду партії велика роль належала загально-російській «Рабочей газете». З першого номера, що вийшов 22 серпня 1897 р., газета стояла на позиції боротьби за політичну свободу⁴³. Відразу ж після її виходу значна кількість примірників газети була доставлена у Вільно, Петербург і Москву, розвезена в соціал-демократичні організації України⁴⁴. Протягом осені 1897 р. редакційна група готувала № 2 «Рабочей газеты». Коли підготовка номера була закінчена, група одержала з Петербурга рукопис брошури В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів», яка, чітко формулюючи завдання політичної боротьби, закликала до утворення соціал-демократичної робітничої партії в Росії. Рукопис брошури був прочитаний керівниками київських соціал-демократів⁴⁵. Під впливом ленінської праці ряд статей, у тому числі передова «Найближчі завдання російського робітничого руху», були написані заново⁴⁶. Другий номер «Рабочей газеты», що вийшов 20 грудня (помічений листопадом) 1897 р. мав яскраво політичний характер. Через усі його матеріали червоною ниткою проходили ідеї політичної боротьби проти самодержавства і утворення соціал-демократичної робітничої партії. Познайомившись з цим номером «Рабочей газеты», В. І. Ленін позитивно її оцінив, підкресливши, що переконання газети поділяє «величезна більшість російських соціал-демократів»⁴⁷. Ленінськими ідеями були проникнуті і № 3 газети «Вперед» (орган київського «Союзу боротьби»), що вийшов 1 січня 1898 р., і видані групою брошури «Нова перемога російського робітничого руху» і «Робітнича справа»⁴⁸. Другий номер «Рабочей газеты» також було розповсюджено в усіх організаціях, зв'язаних з редакційною групою. Завдяки цьому заклик до утворення партії став широко відомим. Доставка транспортів газети, брошур і листівок київського «Союзу боротьби», об'їзди соціал-демократичних організацій, здійснювані Б. Л. Ейдельманом, М. А. Вигдорчиком, В. Г. Крижанівською, С. В. Померанц і А. Д. Поляком, зміцнювали зв'язки організаторів з'їзду з місцевими групами, сприяли ідейній і організаційній підготовці I з'їзду партії. Було вирішено запросити до участі в з'їзді, крім трьох київських організацій — групи «Рабочей газеты», «Союзу боротьби» і Робітничого комітету, петер-

³⁹ А. Поляк. Перед первым съездом РСДРП. Журн. «Каторга и ссылка», 1928, № 3, стор. 28—29; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП ОВ, 1898, спр. 5, ч. 2, арк. 107—108, 125, 294—295.

⁴⁰ Так підписував союз свої листівки з кінця року. Див. В. И. Невский. «Южно-русский рабочий союз» в городе Николаеве в 1897 г., М., 1922, стор. 33, 67, 71. Слід відзначити, що В. І. Невський, не критично поставившись до жандармських документів, твердив про існування «Південно-російського робітничого союзу» на Україні взагалі і в Миколаєві, зокрема. Проте, насправді, ніде — ні в статуті Миколаївської організації (ЦДАЖР СРСР, Колекція нелегальних видань, Б-3563, арк. 1—10), ні в її листівках така назва не зустрічається.

⁴¹ «Рабочее движение в Одессе и Николаеве», Женева, 1900, стор. 26.

⁴² «Рабочее движение в Одессе и Николаеве», стор. 22; ЦДАЖР СРСР. Колекція нелегальних видань, Б-3563, арк. 1, 3, 6.

⁴³ Див. «Рабочая газета», № 1, серпень 1897 р.

⁴⁴ Из воспоминаний С. В. Перазич (С. В. Померанц). Журн. «Красная летопись», 1923, № 7, 11, стор. 256—257. А. Поляк. Перед первым съездом. Журн. «Каторга и ссылка», 1928, № 3, стор. 28—29. ЦДАЖР СРСР, ф. ДП ОВ, 1898, спр. 5, ч. 2, арк. 1, 8, 17, 85—86, 108.

⁴⁵ Б. Ейдельман. Назв. праця, стор. 73—74; «Первый съезд РСДРП. Материалы и документы», стор. 199, 312.

⁴⁶ Б. Ейдельман. Назв. праця, стор. 45—48.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 155.

⁴⁸ Див. Б. Ейдельман. Назв. праця, стор. 21.

бурзький, московський і катеринославський «Союз боротьби», а також Бунд⁴⁹. Бул запрошена Литовська соціал-демократична партія, проте вона не змогла взяти участь в з'їзді в зв'язку з арештами її активних діячів. З організації, з якими група «Рабочей газеты» мала зв'язки, з різних причин не було залучено до участі в з'їзді Іваново-Вознесенську, Одеську, Миколаївську і Харківську⁵⁰.

В процесі підготовки київські соціал-демократи виробили статут з'їзду, в якому було викладено проект організації партії, порядок скликання з'їзду і його порядок денний⁵¹. Цей документ, складений Б. Л. Ейдельманом і схвалений групою «Рабочей газеты», був переписаний в кількох примірниках і розісланий організаціям-учасникам з'їзду. Останнім пропонувалось обговорити висунуті в статуті питання, визначити свою позицію з цих питань і обрати делегатів, надавши їм широкі повноваження. Передз'їздове обговорення відбулось у Петербурзі, Катеринославі і Києві. Петербурзький і київський «Союзи боротьби» представили проекти рішень з основних питань роботи з'їзду⁵².

І з'їзд РСДРП відбувся в Мінську 1—3 березня 1898 р. На з'їзді були присутні 9 делегатів від 7 соціал-демократичних організацій, у тому числі 4 делегати від чотирьох організацій України. Від «Союзів боротьби» в з'їзді брали участь: С. І. Радченко (Петербург), О. О. Ванновський (Москва), К. А. Петрусевич (Катеринослав) і П. Л. Тучапський (Київ). Останній мав також повноваження від київського Робітничого комітету. Делегатами від групи «Рабочей газеты» були Б. Л. Ейдельман, М. А. Вигдорчик. Бунд був представлений О. Кремером, А. Мутником і Ш. Кацом. Учасники з'їзду мали зв'язки з організаціями, що не брали участі в з'їзді (Одеською Миколаївською, Кременчуцькою, Єлисаветградською, Іваново-Вознесенською, Нижньогородською та ін.), але визнавали його необхідність, і тому вони відображали волю більшості соціал-демократів Росії. Головою з'їзду був Б. Л. Ейдельман. Відбулось 5 засідань. Протоколи не велись, коротко записувались лише основні рішення з'їзду. Першим обговорювалось питання про утворення і назву партії. З'їзд постановив об'єднати соціал-демократичні організації в єдину марксистську партію. Після деякого обміну думками одностайно було вирішено назвати її «російської», а не «русской», щоб підкреслити цим інтернаціональний характер партії. Без заперечень був прийнятий термін «соціал-демократична партія». Навколо ж назви «робітничача» розгорілась дискусія. Чотири учасники (очевидно, представники «Рабочей газеты», петербурзький і, можливо, катеринославський делегати) відстоювали цю назву, п'ять — були проти, мотивуючи тим, що в партії ще мало робітників. На з'їзді була прийнята назва «Російська соціал-демократична партія»⁵³. Слово «робітничача» було вставлене в назву партії при складенні «Маніфесту РСДРП». Питання про ставлення до ППС в ході обговорення переросло в більш загальне — про ставлення до національного питання. Після тривалої дискусії був прийнятий § 8 рішення з'їзду: «Партія через свій Центральний Комітет вступає в зносини з іншими революційними організаціями, оскільки це не порушує принципів її програми і прийомів її тактики. Партія визнає за кожною національністю право на самовизначення»⁵⁴. З доповідей з місць, заслуханих на з'їзді, з'ясувалось, що в усіх організаціях здійснився перехід від пропаганди до масової агітації, перемогла ленінська лінія на поєднання марксизму з робітничим рухом. Найбільшу увагу з'їзд приділив організаційним питанням, питанням статутного характеру, визначив функції ЦК і місцевих комітетів, порядок скликання чергових і позачергових з'їздів, визнав «Союз російських соціал-демократів» законним представником партії. На з'їзді був обраний Центральний Комітет у складі С. І. Радченка, Б. Л. Ейдельмана і О. І. Кремера. «Рабочая газета» була оголошена офіційним органом партії.

Відсутність В. І. Леніна позначилась на роботі з'їзду. Організатори його недооцінювали значення прийняття програми при утворенні партії. Вважаючи, що теоретичні погляди соціал-демократії досить з'ясовані, вони не потурбувались про своєчасну підготовку проекту програми. На обговорення з'їзду не були внесені ні ленінський, ні плехановський проекти програми партії. З'їзд прийняв постанову про вироблення програми в процесі подальшої діяльності партії.

І з'їзд РСДРП доручив ЦК опублікувати маніфест партії. Підготовка його

⁴⁹ Б. Ейдельман. Назв. праця, стор. 66—67, 75. Його ж. К тридцятиліттю першого съезда. Журн. «Красная летопись», 1928, № 1, стор. 9.

⁵⁰ Б. Ейдельман. Назв. праця, стор. 67, 68, 70—71; ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ. Тимчасова канцелярія, 1898, спр. 11453, арк. 92—103.

⁵¹ Журн. «Красная летопись», 1923, № 7, стор. 389—391.

⁵² Г. А. Ку克林. Итоги революционного движения в России за сорок лет, Женева, 1903, стор. 156—159. Журн. «Пролетарская революция», 1921, № 1, стор. 92—93.

⁵³ Б. Ейдельман. Назв. праця, стор. 77; П. Л. Тучапский. Из пережитого, стор. 68—69.

⁵⁴ «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, вид. 7, К., 1954, стор. 17.

була покладена на петербурзький «Сюз боротьби». Маніфест і рішення з'їзду передбачалося опублікувати в № 3 «Рабочей газеты», друкарня якої була перевезена в Катеринослав. Проте в зв'язку з масовими арештами соціал-демократів Росії весною 1898 р. газета не вийшла. «Маніфест РСДРП» було надруковано в друкарні Бунду і в травні поширено в Петербурзі, Києві, Катеринославі та інших містах⁵⁵. «Маніфест РСДРП» відкрито заявляв про утворення пролетарської партії в Росії, проголошував першочерговим її завданням боротьбу за повалення самодержавства. Завоювання політичної свободи розглядалось у ньому як перший крок боротьби за перемогу соціалізму. Проте в маніфесті не одержали чіткого викладу вироблені В. І. Леніним положення про завоювання пролетаріатом політичної влади, про керівну роль робітничого класу, про його союзників у боротьбі проти царизму і капіталізму.

І з'їзд РСДРП, за скликання якого протягом кількох років активно боролись соціал-демократи Росії і України, проголосив утворення партії. В цьому акті полягає історичне значення з'їзду. В. І. Ленін, перебуваючи на засланні, з радістю довідався про І з'їзд РСДРП. Основні ідеї маніфесту зустріли схвалення Володимира Ілліча, який пишався іменем члена партії і в ряді статей підкреслював, що І з'їзд заснував РСДРП, створив ідейну єдність російської революційної соціал-демократії. З великим задоволенням зустріли рішення з'їзду всі революційні соціал-демократи Росії. Відповідно до цих рішень стали утворюватись місцеві комітети РСДРП. У травні 1898 р. виник Катеринославський⁵⁶, влітку цього ж року Київський⁵⁷, а восени Одеський комітети РСДРП⁵⁸. Весною 1899 р. утворився місцевий комітет у Харкові⁵⁹; пізніше в Миколаєві та інших містах України. Проте, фактично єдність партії не була забезпечена. ЦК був заарештований і не відновлювався. Внаслідок опортуністичних дій «економістів» наступив період ідейного розброду, посилилась гуртківщина. І з'їзд був лише, за висловом Леніна, «блискучим початком», етапом у боротьбі за організацію марксистсько-ленінської партії в Росії. Ідейна наступниця першого з'їзду — ленінська «Искра» виробила єдність програмних, тактичних і організаційних поглядів соціал-демократів, підготувала скликання II з'їзду РСДРП, на якому була створена революційна марксистська партія, партія більшовиків.

В. С. ПЕТРЕНКО

ЗРОСТАННЯ ОСВІТЬОГО РІВНЯ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ

(1958—1961 pp.)

Комуністична партія завжди надавала і надає великого значення освіті трудящих, постійно дбає про її розвиток, вчить, що тільки шляхом поліпшення системи освіти, прогресу науки й техніки можна подолати істотну відмінність між розумовою і фізичною працею. Першим опорним пунктом партії у комуністичному вихованні і навчанні підростаючого покоління є школа, що в свій час відіграла важливу роль у ліквідації неписьменності в СРСР як необхідної перебудови дальшого культурного зростання трудящих. Перші роки школи розвивалися під знаком тісного зв'язку з виробництвом. Проте в період культу особи Сталіна почався поступовий відрив її від життя, випускники шкіль в основному готувалися для навчання у вищих учбових закладах. Після закінчення школи учні часто не були здатними до продуктивної праці.

Виходячи з положень В. І. Леніна про необхідність тісного зв'язку школи з життям, Комуністична партія прийняла рішення про зміну характеру і змісту навчально-виховного процесу в школі. У резолюції XX з'їзду КПРС вказувалося: «Розвивати політехнічне навчання в загальноосвітній школі, забезпечивши ознайомлення учнів з найважливішими галузями сучасного промислового і сільськогосподарського виробництва. Забезпечити тісний зв'язок навчання з суспільно корисною працею, ви-

⁵⁵ Е. Гуревич. О первом съезде РСДРП. Журн. «Каторга и ссылка», 1928, № 3, стор. 56; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП. Огляд найважливіших дізнань за 1898 і 1899 pp., стор. 48—49.

⁵⁶ «Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина, 1893—1900 гг.», Л., 1925, стор. 102.

⁵⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП. Огляд найважливіших дізнань за 1898 і 1899 pp., стор. 49.

⁵⁸ Там же, ф. ДП ОВ, 1898, спр. 5, ч. 19, арк. 2, 4, 6.

⁵⁹ «Рабочее движение в Харькове», стор. 6.

ховувати у підростаючого покоління комуністичне ставлення до праці»⁶⁰. Після X з'їзду КПРС у розвитку системи народної освіти на Україні, як і в інших республіках провідним напрямом поступово стає виробниче навчання. Педагогічні колективи сільських шкіл велику увагу приділяли розширенню політехнічного кругозору учнів, вихованню в них комуністичного ставлення до праці, колективізму, взаємодопомоги та ін. Учні поряд з основами наук набували певних практичних умінь, навичок після закінчення школи включалися у сільськогосподарське виробництво. Так, у 1956 р. з 12,2 тис. випускників сільських середніх шкіл Черкаської області 3,8 тис. або майже 30%, відразу ж після одержання атестату зрілості почали працювати у колгоспах; понад 100 дівчат очолили ланки по вирощуванню високих урожаїв кукурудзи⁶¹. Ланка колишніх десятикласниць, очолювана Г. П. Ільченко з колгоспу «Комунар», Черкаського району, виростила на закріпленій за нею площі по 115 ц кукурудзи з га. Ще вищий урожай дівчата одержували в наступні роки. Ланковий був присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці⁶². Добре працювали в колгоспах випускники Кушугумської школи, Запорізької області⁶³, Пробіжнянської школи, Тернопільської області⁶⁴, Павлівської школи, Кіровоградської області⁶⁵, та ін. Сільські школи давали випускникам виробничу професію, тобто юнаки і дівчата, які приходили в колгосп, поряд з загальною середньою освітою, мали кваліфікацію тракториста, рілника, тваринника тощо. Вперше 17 тис. випускників шкіл у 1957/58 навчальному році одержали ці спеціальності. Тоді ж запровадили виробниче навчання 3452 школи України, ним було охоплено 244,2 тис. учнів⁶⁶.

Після перебудови системи народної освіти, що розгорнулася в 1958 р., значно підвищується роль школи в зростанні освітнього рівня колгоспного селянства. На школу було покладено завдання виховувати людей, які б добре знали основні науки і разом з тим були здатні до систематичної фізичної праці, брати активну участь у виробництві матеріальних цінностей. Здійснюючи це завдання, школи приділяли значну увагу залученню учнів до продуктивної праці на колгоспних ланах, створенню з старшокласників учнівських навчально-виробничих бригад. Так, учнівські виробничі бригади Мишурирівської школи, Дніпропетровської області, у 1961 р. виростили на кожному гектарі по 76,5 ц кукурудзи в зерні. Згодом після закінчення школи виробнича бригада в лівому складі залишилась працювати в колгоспі⁶⁷. Голова колгоспу ім. Леніна, Недригайлівського району, Сумської області, писав, що Вільшанську середню школу можна назвати кузницею артільних кадрів. Крім підготовки спеціалістів, школа подає значну допомогу у вирощуванні врожаю, обробляючи по 60 га кукурудзи і збираючи по 50 ц зерна на кожному⁶⁸. Набуті в школі знання з тваринництва допомогли свинарю колгоспу ім. Леніна, Олександрівського району, Кіровоградської області, Л. Лукашевському добитися значних трудових успіхів. М. С. Хрущов у листі до знатного свинаря писав: «Приємно і радісно усвідомлювати, що на селі зростає чудове покоління будівників комунізму. Ви правильно зробили, коли, закінчивши середню школу, пішли працювати свинарем. Чим більше буде у нас людей з освітою серед рілників, свинарів, доярок, скотарів, тим швидше країна доб'ється вищої продуктивності праці. Сучасне сільськогосподарське виробництво зв'язане з технікою, наукою. Людині з середньою освітою є де прикласти свої сили в колгоспах і радгоспах»⁶⁹. У цьому колгоспі за прикладом Л. Лукашевського 65 юнаків і дівчат з середньою освітою вирішили працювати в тваринництві. У 1961 р. на всіх фермах тут працювали гуртки по вивченню сільськогосподарської техніки, тільки завдяки здобутим знанням свинарки Т. Білчук, М. Щербина, доярка К. Ус, пташниця О. Левченко добились підвищення продуктивності праці⁷⁰. У 1960 р. школи України підготували 101,1 тис. спеціалістів з агротехніки і садівництва, 33 тис.—зоотехніки, 36,2 тис.—механізації сільського господарства. Переважна більшість з них працюють в колгоспах за фахом, набутих у школі⁷¹. В ряди колгоспного селянства вливається все більше освічених юнаків і дівчат, які вже показали здатність до високопродуктивної праці, стали ініціаторами цінних починань у колгоспному виробництві.

⁶⁰ «Резолюції XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1956, стор. 80—81.

⁶¹ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 24, од. зб. 236, арк. 27.

⁶² Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 28, од. зб. 54, арк. 22.

⁶³ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 97, од. зб. 8, арк. 25.

⁶⁴ Газ. «Вільне життя», 3 грудня 1956 р.

⁶⁵ Газ. «Радянська освіта», 15 березня 1956 р.

⁶⁶ Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Звіт про роботу шкіл в 1957/58 навчальному році, арк. 52.

⁶⁷ Газ. «Молодь України», 8 лютого 1962 р.

⁶⁸ Газ. «Радянська освіта», 27 вересня 1961 р.

⁶⁹ Газ. «Правда», 7 листопада 1960 р.

⁷⁰ Журн. «Колхозное производство», 1961, № 3, стор. 11.

⁷¹ Архів ЦСУ при Раді Міністрів УРСР. Матеріали сектора статистики культури.

Для зростання освітнього рівня колгоспного селянства велике значення мають школи сільської молоді, в яких без відриву від виробництва трудівники опановують знання. Даючи учням загальну середню освіту і виробничу спеціальність, школи разом з тим виховують у них високі моральні якості будівника комунізму. Навчання допомогло трудівникам села підвищувати продуктивність праці. За останні роки Комуністична партія і Радянський уряд прийняли ряд рішень, спрямованих на піднесення вечірньої освіти, зобов'язали громадські організації дбати про те, щоб переважно більшість молоді, яка не має середньої освіти, залучити до навчання. Було розширено сітку вечірніх шкіл, створено сотні класів у колгоспах. Учні почали одержувати оплачені відпустки на період складання іспитів, додаткові вихідні дні. Багато колгоспів на кошти культфонду придбали для тих, хто вчиться, підручники та створили добрі умови для навчання.

Партійна організація і громадськість Кіцманського району, Чернівецької області, проявили цінну ініціативу: до кінця семирічки забезпечити набуття всією колгоспною молоддю загальної середньої освіти. Цей почин схвалено Чернівецьким обкомом КП України. Його підхопили всі райони Буковини. У 1961/62 навчальному році тут в школах сільської молоді вчилися понад 14 тис. колгоспників. Перспективним планом підвищення загальноосвітнього рівня молоді, складеним на 1961/62 навчальний рік, передбачалося залучити до навчання ще понад 60 тис. трудівників села⁷². У 1962 р. майже 800 юнаків і дівчат Гребінківського району, на Київщині, вчилися в школах сільської молоді, з колгоспу ім. 40-річчя Жовтня — понад 80 молодих колгоспників⁷³. Таких прикладів багато. Це свідчить про те, що вечірні школи набрали дедалі більшої популярності. Вільний від роботи час колгоспники віддають навчанню. У 1961 р. на Україні у школах сільської молоді навчалася 226,9 тис. колгоспників, з них у 8—10 класах — 202,3 тис.⁷⁴

Проте, незважаючи на успіхи в окремих районах і селах у залученні колгоспної молоді до навчання без відриву від виробництва, стан з охоплення сільської молоді навчанням був незадовільний. Чимало учнів залишало школи. Це траплялося там, де громадськість не проявляла достатньої вимогливості і уваги до учнів і людей, покликаних дбати про освіту молоді. Наприклад, у колгоспі «Пам'ять Леніна», Нижньогірського району, Кримської області, керівники відмовили учням, які ходили у вечірню школу за 10—12 км, у транспорті⁷⁵. Про створення необхідних умов для навчання сільської молоді мають піклуватись і керівники колгоспів. З приводу цього М. С. Хрущов зазначив: «Ми повинні виявити максимум партійного і державного піклування про те, щоб всі робітники і робітниця, колгоспники і колгоспниці мали середню освіту. Коли наші робітники і колгоспники матимуть середню освіту, праця стане ще продуктивнішою, а невпинне підвищення продуктивності праці і є кінець кінцем головна умова успішного будівництва комунізму⁷⁶».

Міністерством освіти УРСР зроблено чимало для удосконалення освіти дорослих. У багатьох селах було створено вечірні неповні середні школи і класи з скороченим терміном навчання. В них сільська молодь дістає освіту за 5—8 класів протягом двох з половиною років замість чотирьох. Вступ до цих шкіл проводиться без екзаменів, і учні переводяться з класу в клас на підставі залікових оцінок. Положення про вечірню школу надає право виконкомам обласних Рад депутатів трудящих змінювати строки початку і закінчення занять у сільських школах з урахуванням сезонності робіт. Тепер в багатьох колгоспах, при виробленні соціалістичних зобов'язань передбачають підвищення освіти певної кількості колгоспників. На виконання рішення Радянського уряду в усіх колгоспах здебільшого найважливіші ділянки колгоспного виробництва доручаються насамперед тим, хто має вищу і спеціальну освіту або вчиться в школі, або спеціальному закладі.

Поряд з загальноосвітніми школами в СРСР все більшого розмаху набирають інші форми підвищення політичного і агротехнічного рівня трудівників — гуртки, школи передового досвіду, система заочної освіти. Величезне значення в цьому має навчання в системі партійної освіти. Якщо кілька років тому в гуртках, семінарах, економічних школах, організованих партійними комітетами, вчилися лише комуністи, то в 1959—1961 рр. серед слухачів була значна кількість колгоспних активістів та рядових колгоспників. У 1961 р. на Україні політичною освітою було охоплено понад 4,4 млн. трудящих, серед них — 3,2 млн. безпартійних⁷⁷. Зміст навчання в системі партійної освіти став ближчим до практики колгоспного виробництва. Про-

⁷² Журн. «Радянська школа», 1961, № 11, стор. 3.

⁷³ Газ. «Прапор Леніна» (орган Гребінківського райкому КП України та виконкому районної Ради депутатів трудящих), 3 жовтня 1962 р.

⁷⁴ «Українська РСР в цифрах у 1961 році. Короткий статистичний довідник», К., 1962, стор. 206.

⁷⁵ Газ. «Кримська правда», 4 жовтня 1961 р.

⁷⁶ М. С. Хрущов. Виховувати активних і свідомих будівників комуністичного суспільства, К., 1958, стор. 12—13.

⁷⁷ Газ. «Радянська Україна», 20 квітня 1962 р.

пагандисти — здебільшого агрономи, зоотехніки, інженери, поряд з вивченням осм марксизму-ленінізму дедалі більшу увагу звертають на конкретну економіку, вивч ня таких питань, як здешевлення собівартості продукції, що її виробляють колгос підвищення продуктивності праці, господарський розрахунок, режим економії тощ «Питання марксистсько-ленінської економічної науки,— зазначав М. С. Хрущов в її нерозривному зв'язку з практикою комуністичного будівництва мають бути г ставлені в центрі нашої пропаганди»⁷⁸. Добре організовано вивчення економічн питань в Кримській області. Якщо в 1953 р. економіка сільського господарства в с темі партійної освіти не вивчалася, а в 1955 р. працювало лише 22 гуртки, в як налічувалось 645 слухачів, то в 1961 р. економіку вивчали майже 13 тис. сільськ комуністів і безпартійних колгоспників, або в 20 разів більше⁷⁹. Змістовно провод лось навчання серед молоді Черкаської області. В Тальнівському районі з 1985 сл хачів системи комсомольської освіти в 1955 р. лише 2% вивчали конкретну економік а в 1960 р. з 3814 слухачів—майже половина, що мало вплив на виробничі показник Слухачка семінару по вивченню економіки сільського господарства М. Гонтар, напри клад, запровадивши передові агротехнічні прийоми, виростила в 1960 р. по 61 ц зерн кукурудзи з кожного га. В 1961 р. досвід її ланки вивчали всі комсомольсько-молодіж ні ланки. У 1961 р. в системі комсомольської освіти Черкаської області працювало 16 гуртків по вивченню економіки сільського господарства, якими було охоплено 7714 м лодих колгоспників, тобто в 10 разів більше, ніж у 1958 р.⁸⁰ Політичне навчання ста ло могутнім фактором в піднесенні культурно-технічного рівня широких мас колгосн ого селянства.

В підвищенні освітнього рівня колгоспного селянства важливе значення має ви вчення масовими колгоспними кадрами передового досвіду. Школи передового досві ду були створені вперше в 1959 р. в колгоспах, де працюють двічі Герої Соціалістич ної Праці Є. О. Долинок (Тернопільська область) і М. Х. Савченко (Сумська об ласть). У цих школах було підготовлено значну кількість доярок і ланкових-кукуруд зоводів. У жовтні 1960 р. Міністерство сільського господарства УРСР розглянуло питання про вивчення передового досвіду масовими колгоспними кадрами і рекомен дувало всім колгоспам створити школи передового досвіду. До їх роботи було залуче но новаторів колгоспного виробництва, вчених, спеціалістів сільського господарства, партійний і радянський актив. Так, у колгоспі «Україна», Житомирського району, Жи томирської області, перед колгоспниками виступали з лекціями бригадир тракторної бригади А. Коваль, агроном Б. Ставський, секретар райкому КП України Герої Соці алістичної Праці Ф. Курієнко та ін.⁸¹ В колгоспі ім. ХХІІ з'їзду КПРС, Бершад ського району, Вінницької області (голова колгоспу Герої Соціалістичної Праці В. Кавун), було створено школу передового досвіду для голів колгоспів і бригадирів. Ї в 1961 р. закінчило 241 чоловік⁸². У Київській області на базі кращих колгоспів організовано 14 обласних шкіл передового досвіду, в яких навчалосся 2240 керівних працівників колгоспів, та 175 районних шкіл, в яких навчалосся 12 тис. ланкових, доя рок, механізаторів. У Березянській школі передового досвіду, наприклад, вчилосся 70 доярок. На кінець 1961 р. в школах передового досвіду України навчалосся 197,5 тис. колгоспників. Після березневого (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС кількість шкіл пере дового досвіду на Україні збільшилася до 13 220, а слухачів у них—до 498,2 тис. Знач но поліпшилася якість навчання⁸³. Але досягнутий рівень не є вершиною, бо вилосся лише близько 7% загальної кількості працездатних колгоспників. Це свідчить про те, що до навчання в школах передового досвіду залучено мало колгоспників. Так, у Черкаській області в 1961 р. навчалосся в школах передового досвіду 13,6 тис., а піс ля березневого (1962 р.) Пленуму—39,6 тис. колгоспників⁸⁴. Здавалосся б усіх гаразд. Але це тільки на перший погляд. Партійні організації тут в 1954 р. залучили до на вчання на дворічних агрозоотехнічних курсах 41283 колгоспники⁸⁵, тобто більше, ніж у 1962 р. Звичайно багато колгоспників тепер вчиться в системі полігосвіти, але все ж стан навчання трудівників села в школах передового досвіду на початку 1962 р. не був цілком задовільний.

⁷⁸ М. С. Хрущов. Звітна доповідь ЦК КПРС ХХ з'їздові партії, К., 1956, стор. 128.

⁷⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1242, арк. 30; оп. 19, од. зб. 129, арк. 11.

⁸⁰ Поточний архів Черкаського обкому ЛКСМУ. Звіт про підсумки 1959—1960 рр. в системі комсомольської освіти, арк. 12.

⁸¹ Газ. «Молодь України», 22 листопада 1961 р.

⁸² Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР. Матеріали відді лу пропаганди. Довідка «Школи передового досвіду УРСР», стор. 6.

⁸³ «Статистичний бюлетень», № 3, К., 1962, стор. 135.

⁸⁴ Поточний архів Міністерства сільського господарства. Відділ пропаганди. Різ ні матеріали, арк. 9.

⁸⁵ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 46 619, оп. 2, од. зб. 97, арк. 18—19.

У період розгорнутого будівництва комунізму поширилась нова форма навчання трудівників села — університети передового досвіду. В них кращі люди колгоспного виробництва вивчають передові методи праці. Наприклад, в університеті передового досвіду колгоспу ім. Мічуріна, Сімферопольського району, Кримської області, поряд з лекціями, систематично проводяться практичні заняття. Тут досвідом роботи ділиться з двічі Герой Соціалістичної Праці М. О. Бринцева та ін.⁸⁶ Кращі виробничники викладають в університеті передового досвіду с. Протопоівки, Кіровоградської області⁸⁷. У багатьох університетах передового досвіду до читання лекцій залучаються вчені. Невтомним пропагандистом передової радянської науки був двічі Герой Соціалістичної Праці академік В. Я. Юр'єв. Систематично виступають з лекціями про досягнення сільськогосподарської науки Герой Соціалістичної Праці академік Ф. Г. Кириченко, відомі вчені О. С. Мусійко, П. Х. Гаркавий, П. Т. Болгарев та ін.

Значну роль у зростанні освітнього рівня колгоспного селянства відіграють науково-популярні, хронікально-документальні та навчальні фільми на сільськогосподарські теми. За останні роки з'явилося чимало цікавих фільмів, зокрема «50 центнерів — не менше!» «Маяки говорять з екрану», «Ланка високих врожайів» та ін. Завдяки невтомному піклуванню Комуністичної партії за останній період значно збільшено випуск науково-популярних фільмів. Якщо у 1953 р. українські студії випустили 14 науково-популярних фільми, то в 1961 р.—63. Збільшено також з 4 до 8 номерів на рік випуск кіножурналу «Новини сільського господарства України». Рада Міністрів УРСР у постанові про розширення показу фільмів на сільськогосподарські теми (12 травня 1962 р.) вказала на необхідність поліпшення організації демонстрування агрофільмів у селах України⁸⁸. Партійні і господарські організації приділяють величезну увагу використанню науково-популярних фільмів для піднесення освітнього рівня колгоспного селянства.

Велику роль у популяризації передового досвіду відіграли сільськогосподарські виставки, насамперед Всесоюзна сільськогосподарська виставка. За період 1954—1958 рр. її відвідало кілька мільйонів екскурсантів з України, в тому числі 237,1 тис. трудівників села⁸⁹. Таку саму роль у 1958—1961 рр. відіграла Виставка передового досвіду в народному господарстві Української РСР, яку за останні роки відвідало більше 5 млн. трудящих⁹⁰.

За останній період професійно-кваліфікаційний склад колгоспного селянства України різко змінився. У зв'язку з реорганізацією МТС в нього влився великий загін механізаторів. Щорічно колгоспи поповнювалися спеціалістами за рахунок випускників технікумів, інститутів, однорічних сільськогосподарських шкіл; значна частина трудівників села набула середньої спеціальної і вищої освіти без відриву від виробництва. Все це значно вплинуло на піднесення освітнього рівня колгоспного селянства України. Училища механізації сільського господарства за період 1953—1961 рр. випустили 941,5 тис. трактористів, комбайнерів, електромонтерів⁹¹. Передові механізатори опанували кілька спеціальностей, підвищували свої знання заочно в технікумах та інститутах. Це, насамперед, двічі Герої Соціалістичної Праці О. В. Гіталов — ініціатор важливих починань у галузі механізації сільського господарства, Г. І. Байда — раціоналізатор і винахідник, М. А. Брага — знатний комбайнер, Герої Соціалістичної Праці І. П. Мартиненко, Л. С. Кушко, Т. А. Шевченко, передовий комбайнер О. І. Романюк і тисячі інших. Високопродуктивно використовуючи техніку, вони прокладають нові шляхи до збільшення виробництва продукції при найменших затратах праці і засобів, передають молоді свій досвід систематичного підвищення знань.

Чималу роль у піднесенні освітнього рівня колгоспного селянства відіграють однорічні сільськогосподарські школи. На Україні протягом 1953—1961 рр. ці школи підготували для колгоспів 79 тис. спеціалістів, з них 23 тис. рахівників, 13 тис. ветфельдшерів, 12 тис. плодочовників⁹². За період після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС майже 100 тис. спеціалістів сільського господарства з вищою і середньою освітою влилося в сім'ю колгоспного селянства України. Це в основному випускники сільськогосподарських технікумів та інститутів.

Багато колгоспників навчаються заочно у вузах і технікумах. Є колгоспи, де налічується по 30—60 студентів-заочників. Великий загін студентів-заочників вузів,

⁸⁶ Газ. «Кримська правда», 17 лютого 1962 р.

⁸⁷ «Народні університети», К., 1962, стор. 55—64.

⁸⁸ Поточний архів Міністерства культури УРСР. Матеріали управління кінофікації. Довідка про стан фільмофонду і організацію показу сільськогосподарських фільмів в кіномережі УРСР, арк. 6, 7.

⁸⁹ Архів Всесоюзної сільськогосподарської виставки, ф. 1, оп. 28, од. зб. 4, арк. 47—48.

⁹⁰ Газ. «Колгоспне село», 6 липня 1962 р.

⁹¹ «Народне господарство УРСР», 1957, стор. 390, «Народне господарство УРСР», 1961, стор. 354; Статистичний бюлетень», 1962, № 3, стор. 121.

⁹² Поточний архів МСГ УРСР, відділ підготовки кадрів, Довідка про роботу однорічних шкіл.

наприклад, трудиться в колгоспі ім. XXI з'їзду КПРС, Каховського району, Херсонської області⁹³. Успішно закінчують сільськогосподарські інститути передова доярка колгоспу ім. Куйбишева, Зінківського району, Полтавської області, А. Біловол⁹⁴, ланкова колгоспу ім. Леніна, Чорноострівського району, Хмельницької області, депутат Верховної Ради СРСР Е. Язвинська⁹⁵. Є чимало прикладів, коли цілі виробничі колективи складають вступні екзамени до вузів і успішно навчаються. Так, у Луганському сільськогосподарському інституті заочно вчаться 27 членів бригади колгоспу ім. Леніна, Волноваського району, Донецької області⁹⁶. В різних інститутах і технікумах навчаються всі 36 членів ланки комуністичної праці колгоспу «Червоний партизан», Хотинського району, Чернівецької області⁹⁷. М. С. Хрущов говорив, що «приїдеш в колгосп, приємно бачити, що доярками, свинарками, пташницями працюють люди, які закінчили по 10 класів. Багато з них вчиться заочно в інститутах і технікумах. Коли думаєш про ці зміни, коли бачиш це, то не вистачає слів, щоб висловити вдячність великому Леніну — творцю нашої партії, творцю першої в світі державки робітників і селян. Це він і створена ним партія комуністів привели наш народ до таких перемог, створили такі можливості для трудящих»⁹⁸. Лише в 1961 р. заочно закінчили сільськогосподарські технікуми 4588 і сільськогосподарські інститути 1476 трудівників села України⁹⁹.

Питання заочного навчання набрало тепер суспільно-політичного значення. В ньому — вияв реального права трудящих на одержання середньої і вищої освіти. «Скорочення робочого дня і значне підвищення життєвого рівня всього населення, — говориться в новій Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, — створять умови для здобуття вищої або середньої спеціальної освіти всіма, хто хоче вчитися»¹⁰⁰. Комуністична партія вбачає в культурному зростанні народу запоруку успішного будівництва комунізму. Найважливіше завдання завершального етапу культурної революції — підняти культурно-технічний рівень усіх селян. У цьому напрямі вже зроблено важливі кроки. На Україні на час перепису населення в січні 1959 р. серед населення, зайнятого в сільському господарстві, 23,9% мали середню і вищу освіту¹⁰¹. Протягом 1959—1961 рр. в ряди колгоспного селянства України влилося ще близько 200 тис. випускників середніх шкіл, понад 20 тис. випускників сільськогосподарських технікумів та майже 10 тис. випускників вузів¹⁰². Дальше невинне зростання освітнього рівня колгоспного селянства є надійною гарантією успішного будівництва комунізму в СРСР.

В. В. КОСОЛАПОВ

ФАКТИ ТА ІХ РОЛЬ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Марксизм-ленінізм вказав шлях «до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій величезній різнобічності й суперечливості, процесу»¹⁰³. Тільки з виникненням марксистсько-ленінської філософії історія здобула міцну наукову основу. Вихідним пунктом історичних досліджень стали факти про поступальний розвиток людства, зміну на нашій планеті суспільно-економічних формацій від найдавніших часів до сучасності, про неминучість перемоги комунізму.

Вірогідність теорій і концепцій в історичній науці підкріплюється фактами. Щоб підтвердити будь-яке узагальнююче теоретичне положення, історик посилається на відповідні факти, почерпнуті з архівів, археологічних досліджень, статистичних і документальних збірників, преси, історичної літератури і т. д. Власне історичне дослідження і починається з аналізу фактичних даних, бо «в будь-якій науковій галу-

⁹³ Газ. «Правда України», 14 червня 1962 р.

⁹⁴ Газ. «Зоря Полтавщини», 3 січня 1962 р.

⁹⁵ Газ. «Колгоспне село», 21 березня 1962 р.

⁹⁶ Журн. «Партијная жизнь», 1961, № 17—18, стор. 61.

⁹⁷ Газ. «Колгоспне село», 21 березня 1962 р.

⁹⁸ М. С. Хрущов. За нові успіхи в розвитку соціалістичного сільського господарства, К., 1959, стор. 9.

⁹⁹ Архів ЦСУ при Раді Міністрів. Матеріали сектора статистики культури.

¹⁰⁰ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 109.

¹⁰¹ «Народне господарство УРСР в 1960 р. Статистичний щорічник», 1961, К., стор. 16.

¹⁰² Архів ЦСУ при Раді Міністрів УРСР. Матеріали сектора статистики культури.

¹⁰³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 38.

зі — як у галузі природи, так і в галузі історії — треба виходити з даних нам фактів»¹⁰⁴.

В період панування культу особи чимало історичних фактів замовчувалось на догоду Сталіну, а інші пояснювались хибно. Так, вважалось всупереч фактам, що тільки сталінські оцінки праць В. І. Леніна правильні; з історії викреслювались імена видатних діячів Комуністичної партії і радянського народу, які були піддані в період культу особи безпідставним репресіям; недостатньо опрацьовувались архівні фонди, ті факти, що не збігалися з висловлюваннями Сталіна, старанно приховувались. Таке свавільне ставлення до історичних фактів завдало величезної шкоди радянській історичній науці.

Питання про роль фактів в історичних дослідженнях набуває зараз особливої ваги. Тимчасом в літературі відсутні праці, присвячені теоретико-пізнавальній природі й ролі факту в історії. До того ж, на Заході останнім часом з'явилося чимало праць з логіки історичного відкриття, спрямованих проти марксистської методології¹⁰⁵. Їх автори намагаються тлумачити природу історичного факту з позиції ідеалізму. Всі ці обставини зумовлюють актуальність діалектико-матеріалістичного розгляду ролі факту в історичному дослідженні. На відміну від сучасних буржуазних філософів історії, які виходять з антинаукових ідеалістичних положень¹⁰⁶, радянські історики розглядають історичний факт як відтворення об'єктивної події.

Історія твориться людьми. Історичний процес проявляється у людській цілеспрямованій практичній діяльності, але існує незалежно від неї, має свої об'єктивні закони розвитку. Історичне явище ні за походженням, ні за формою існування не визначається суб'єктом. Історик не може ні змінити законів його розвитку, ні додати щось до об'єктивних особливостей події, а лише досліджує, вивчає їх. Історичні події, що не знайшли відображення в певних історичних фактах, залишаються для науки невідомими. Досі деякі історики вважали, що Африка, за винятком Єгипту, — край без історії. Відомі англійські історики Пальмер і Джеффріз, німецький дослідник Вестерман, французький географ Моретт і багато інших з метою виправдання колонізаторської політики західно-європейських країн намагались позбавити африканські народи їх історичного минулого з допомогою так званої хамітської теорії, за якою виходить ніби всі культурні цінності африканців створені хамітами — пришельцями з Азії. Тільки з утворенням на «чорному континенті» незалежних країн, події з життя африканських народів стають історичними фактами. У 1958 р. француз Анрі Лот опублікував наскелі малюнки, знайдені в Сахарі. З них деякі відносяться до IV тисячоліття до н. е. Стали відомими арабські джерела по Африці¹⁰⁷, деякі археологічні й палеоантропологічні дані. Ще немає історії багатьох древніх держав на території Африки, але факти про їх існування нагромаджуються. Події, на які запити сучасності спрямовується пізнавальна діяльність істориків, стають об'єктами науки.

К. Маркс вважав необхідним розглядати об'єкт «суб'єктивно» і нерідко називав його «історичним продуктом»¹⁰⁸. Саме розвиток практичної діяльності людини спрямовує її увагу на ті чи інші історичні події минулого, надає їм актуального значення. Тому історія нерозривно зв'язана із сучасністю, із запитами суспільної практики дня. В результаті «суб'єктивного» розгляду історичної події вона перетворюється на об'єкт історичного дослідження і, відображаючись у свідомості дослідника, стає фактом — ідеальною моделлю об'єктивної події, елементом історичного знання. Отже, історичний факт утворюється в процесі, в якому виділяються: інтерпретація історика, що залежить від належності до певного класу, ідеологічних установок, його кваліфікації і т. п. і спрямована запитом сучасної практики на певну історичну подію минулого; сама подія, що перетворюється в об'єкт історичного дослідження; потім інформація про її особливості, який отримує історик, і, нарешті, та ідеальна фактична модель, що складається внаслідок інтерпретації події у свідомості дослідника. Отже, основою утворення історичного факту є практика. Посилання на факти означає навести як доказ практику — критерій істини й основу пізнавального процесу.

Буржуазні історики, відкидаючи матеріалістичне розуміння історичного факту, пропагують свавілья в їх інтерпретації, заперечують можливість перевірки її істинності (Б. Кроче, Р. Коллінгвуд, К. Поппер, К. Беккер, М. Оукшотт). Англійський історик Е. К. Карр, автор п'ятитомної «Історії Радянської Росії», аналізуючи погляди

¹⁰⁴ Ф. Енгельс. Діалектика природи, К., 1953, стор. 25.

¹⁰⁵ W. D. Gray. Laws and explanation in history. Oxford university press, 1957; K. Popper. Open Society and its Enemies. London, 1952; E. Nagel. Determinism in history. «Philosophy and phenomenological research», vol. XX, march, 1960, H. B. Mayo. Democracy and marxism, New York, 1955.

¹⁰⁶ Див. И. С. Кон. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли, М., 1959; «Буржуазная философия истории в тупике». Журн. «Вопросы истории», 1960, № 12.

¹⁰⁷ Див. «Древние и средневековые источники по этнографии и истории народов Африки южнее Сахары. Вып. 1. Арабские источники VII—X веков», М.—Л., 1960.

¹⁰⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 1, 42.

сучасної буржуазної історіографії на природу історичного факту, приходять до висновку, що вони в основному зводяться до того, що «історичні факти для будь-якого історика не існують, доки він їх не створить»¹⁰⁹. Тим самим історія з науки перетворюється на набір довільних схем.

В. І. Ленін вимагав від істориків глибокого вивчення фактів, рішуче виступав проти будь-яких перекохань історичних матеріалів, закликав не зупинятися на зібранні фактів, а йти далі, узагальнювати їх. Критикуючи буржуазних ідеологів, які на догоду буржуазії спотворювали історичні факти, він писав, що для них характерні «відчай у можливості науково розбирати сучасне, відмовлення від науки, намагання наплувати на всякі узагальнення, схватитися від усяких «законів» історичного розвитку, загородити ліс — деревами...»¹¹⁰. Ленінська оцінка в повній мірі стосується напрямів сучасної буржуазної історіографії.

Історичний факт — інформація про дійсність, модельне зображення історичної події, «слід» у свідомості людини об'єкту практичного її впливу. Таке розуміння природи факту не означає, що він відтворює практичну діяльність, є результатом переходу зовнішньо-практичної дії у внутрішній план мислення. Між фактом і явищем (об'єктом) виникає діалектична єдність, *опосередкована процесом сучасної історичної практики*. Тому факт як модель історичного явища одночасно має суспільне (в класовому суспільстві — класове, партійне) значення, яке надає історик явищу, стикаючись з ним у процесі історичного дослідження.

Історичний факт сам по собі не істинний і не хибний. Тільки як елемент знання й інформація, що відповідає об'єктові, факт має значення основи, на яку спираються теоретичні узагальнення. Мета теорій — через сукупність фактів розкрити об'єктивну істину, смисл історичних подій, що сталися. І чим «ширша» ця фактична основа теорії, чим на більшу кількість фактів як інформацій, які модельно відтворюють історичну подію, вона спирається, тим ближче теорія до об'єктивної істини, до дійсності. Історичний факт одиничний, бо жодна подія, з якою стикається в процесі дослідження історик, неповторна. Тільки з допомогою теоретичного аналізу фактів виділяється те загальне, що властиве багатьом подіям, в яких проявляються закономірності історичного розвитку. Одиничність факту відносна і є проявом загального, одним з його моментів. Об'єктивні закономірності проявляються через окремі явища, у кожному явищі як одиничному є момент загального. Така ж природа факту як модельного зображення одиничного явища: він є моментом загального. В цьому виявляється тенденція факту стати елементом системи знань, об'єднаної певними спільними зв'язками. Факт історичної науки безвідносний до інтерпретації, яка дається йому істориками (інваріантний). Це означає, що він як модель об'єкту (іншими словами, елемент об'єктивного змісту пізнання людини) не визначається суб'єктом. Зміст факту залежить від об'єкту, його законів. В кінцевому підсумку і форма факту також визначається ним.

В яких би теоріях не використовувався історичний факт, він як ідеальна модель об'єкту, має єдиний смисл, є об'єктивним знанням про дійсність і не залежить ні від способу, яким це знання визначається, ні від відношення, в якому знаходиться сприймаючий суб'єкт до відображуваного об'єкта. С. Л. Рубінштейн зауважує, що «в якості виразника основної вимоги — незалежності об'єкта пізнання від способу, яким він визначається, в методології наукового пізнання виступає критерій інваріантності усіх визначень об'єктивної дійсності по відношенню до спостерігача — до його суб'єктивної «перспективи» і способу, яким він користується в пізнанні об'єктивної реальності. Цей критерій червоною ниткою проходить через усе пізнання — від самих елементарних до самих вищих його форм...»¹¹¹. Так, з історії боротьби українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за воз'єднання з братнім російським народом відомий факт переговорів патріарха Паїсія і Мужилівського в Москві. Пояснюється він різними авторами по-різному, в залежності від їх класової позиції. Одні — А. Востоков, М. Грушевський, М. Куліш — вважають переговори безплідними, інші — А. Козаченко, В. Голобуцький, О. Касименко — підкреслюють їх результативність¹¹². Але сам історичний факт переговорів — безвідносний (інваріантний) по відношенню до його поясненя. Тільки теоретичний аналіз та практична перевірка з допомогою історичних першоджерел, які збереглися, дає змогу встановити, що саме оцінка цих переговорів у Москві радянськими істориками А. Козаченком, В. Голобуцьким, О. Касименком — істинна, відповідає реальним подіям. Тлумачення ж М. Грушевського та інших — хибне і спрямоване на те, щоб приховати історичну правду про дружні відносини братніх народів — російського та українського.

Або інший приклад. Відомо, що в період панування культу особи Сталіна вимушений відступ радянських військ у початковий період Великої Вітчизняної війни час-

¹⁰⁹ Е. С а г г. What is history?, London, 1962, стор. 15.

¹¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 176—177.

¹¹¹ С. Л. Рубінштейн. Бытие и сознание, М., 1957, стор. 125—126.

¹¹² Див. про це докладно Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 135—140.

то пояснювався як заздалегідь «організований» і «планомірний». При цьому замовчували або ж неврно тлумачили такі факти, як неправильна оцінка політичного становища напередодні війни Сталіним, неоперативність керівництва військами прикордонних округів з боку Генерального штабу, невідготовленість в оперативно-стратегічному відношенні багатьох штабів та їх військових керівників, недостатнє технічне оснащення армії¹¹³. Але від того, що вимушений відступ радянських військ пояснювався хибно, з позицій культу особи, історичні факти, які свідчили про недоліки в підготовці країни й армії до оборони, допущені напередодні віроломного нападу на СРСР з боку фашистської Німеччини, не потерпіли, бо їх зміст як зображення об'єктивних подій безвідносний до інтерпретації, що дається йому істориком. Саме тому приречена на невдачу будь-яка фальсифікація історичних фактів, їх перекручене, антинаукове пояснення.

На Заході, особливо в США, останнім часом з'явилося чимало праць, присвячених історії України. У більшості з них історичним фактам про розвиток УРСР дається хибне тлумачення. Не дивно: за рідкісним винятком, ці видання написані з позицій «холодної війни», проти соціалістичних країн. Так, доводиться, що соціалістична революція нібито нічого не дала народові¹¹⁴, та й здійснена вона була, мовляв, всупереч прагненню українського народу комуністами, що є «чужоземцями під українським сонцем»¹¹⁵. При цьому як «історичні факти» використовуються особисті наклепницькі враження про хід революційних подій на Україні запродавців українського народу В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала та інших і замовчуються факти, які свідчать, що соціалістична революція на Україні була здійснена народом, боротьбу якого очолили комуністи — кращі його представники.

Буржуазні історики з своїх позицій тлумачать й інші факти про визначні події історії українського народу. Відомо, що під час Вітчизняної війни партизанський рух на території України, тимчасово окупованій німецькими військами, набрав широкого розмаху. Радянські історики й мемуаристи оцінюють його як прояв священної війни народу за соціалістичні завоювання, здобуті під керівництвом Комуністичної партії. Їх оцінка стверджується усією системою відомих історичних фактів про характер партизанського руху. Перекручуючи ці факти, підганяючи їх під штучні схеми, буржуазні історики намагаються пояснити партизанську війну як результат «помилкок» німецьких органів управління окупованими територіями¹¹⁶, вважають його порушенням «норм міжнародного права» тощо¹¹⁷. Така фальсифікована інтерпретація фактів продиктована партійною позицією буржуазної історіографії і не має нічого спільного з відображеною реальною дійсністю.

Історичні факти — найсуворіші судді теоретичних висновків історика. Жодна фальсифікація і, зокрема, та, що поширена в сучасній буржуазній історіографії стосовно минулого українського народу, не витримує їх суду. Тільки правильне, відповідне фактам пояснення забезпечує успіх історичного дослідження. Щоб пізнати історичні явища, одних фактів недостатньо. Потрібний перехід до законів, категорій тощо, які розкривають істотні закономірності, розглядаючи історичні явища в процесі їх становлення. Одним словом, потрібний перехід від емпірії певних фактів до теоретичного, абстрактного аналізу їх сукупності з метою виявлення об'єктивних зв'язків. Б. М. Кедров зауважує, що «вивчення й збирання фактів є перший необхідний ступінь в розвитку науки. Тільки на цьому ступені можливі теоретичні узагальнення, що складають наступний ступінь наукового пізнання»¹¹⁸. Якби факт мав значення істинності (чи хибності), то ніяке мислення не було б потрібне: вже емпіричне пізнання давало б нам об'єктивну істину. Але істина не лежить «на поверхні» історичних явищ, шлях до неї складний і нелегкий. Історик стикається лише із зовнішньою «оболонкою» сутності. Істинність того, що відображається фактами, є результатом аналітично-синтетичної діяльності мислення, процесу перевірки практикою створених у процесі відображення модельних зображень дійсності, бо тільки «...те, що підтверджує наша практика, є єдина, остання, об'єктивна істина»¹¹⁹. Отже, історичні факти,

¹¹³ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», т. II, М., 1961, стор. 10—11; т. I, М., 1960, стор. 447, 454, 455, 457, 459, 475—478.

¹¹⁴ J. S. Steinberg. In the Workshop of Revolution, London, 1955, стор. VI; Z. Halle, Civilization and Foreign Policy. An Inquiry for Americans. N. V. 1955, стор. 110.

¹¹⁵ R. Pipes, The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917—1923, Cambridge. Harvard University press. 1954, стор. 150.

¹¹⁶ Див. Л. Рендулич. Партизанская война, «Итоги второй мировой войны», М., 1957, стор. 135—155.

¹¹⁷ Див. К. Типпельскирх. История второй мировой войны, М., 1956; Э. Миддельдорф. Тактика в русской кампании, М., 1958; Ч. О. Диксон, О. Гейльбрунн. Коммунистические партизанские действия, М., 1957.

¹¹⁸ Б. М. Кедров. Предмет марксистской диалектической логики и его отличие от предмета формальной логики. Законы мышления, М., 1962, стор. 130—131.

¹¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 124.

тільки включившись у певну систему знань, набутих практикою, стають істинним чи хибними.

Історичний факт, як модель, що адекватно відтворює історичну подію, — одиничний, безвідносний (інваріантний) і статичний. Сукупність цих ознак надає йому смислу *інформації* про дійсну історичну подію. Історія, отже, виявляється тісно зв'язаною з кібернетикою. У взаємодії історика з минулим — пошуками речових, документальних та інших даних — затрачується певна енергія. В ході цих витрат здійснюється передача інформації. Матеріальний її носій — архівні дані, мемуари, преса, археологічні знахідки тощо — є сигналом інформації про історичну подію. Цей сигнал має певний код. В окремих наукових дисциплінах поняття коду визначається специфічно¹²⁰. Під цим в історіографії розуміється будь-яка система знаків про минулу подію, яка поступає історикові й переробляється ним. Так, інформаційним кодом про суспільний устрій Новгородської республіки є, зокрема, берестяні грамоти, про життя американської народності м'язя — старовинні письмена (розшифровані нещодавно радянськими математиками), кодом рабовласницького ладу древнього Єгипту є знамениті піраміди, мумії, ієрогліфічні зображення; революційні події на Україні і 1917 р. заковдані як сума даних перших документів, виданих Радами робітничих селянських і солдатських депутатів, свідчень тодішніх періодичних видань, мемуарів учасників подій, матеріальних пам'яток.

В науці ще не вироблено єдиного традиційного розуміння поняття інформації. Різні автори визначають його по-різному¹²¹. Для дослідження природи історичного факту достатньо під поняттям інформації розуміти повідомлення про подію, які відбуваються у середовищі, зовнішньому по відношенню до якоїсь матеріальної системи. Такою «системою» виступатиме історичне дослідження, яке проводиться істориком, що відбиває інтереси певної частини людського суспільства (класу, партії) на певному етапі його розвитку, а середовищем, зовнішнім по відношенню до нього, — закономірний процес становлення цього суспільства.

Інформація зв'язана з процесом взаємодії матеріальних тіл, з переносом енергії, але вона не залежить ні від матеріальної форми, через посередництво якої передається, ні від величини затраченої на її передачу енергії. Так, історичний факт може стати надбанням людства через усну фольклорну пам'ять народу, про нього можна довідатись з допомогою археологічних розкопок, порівняння різних письмових джерел, але від різних цих способів передачі сама інформація як повідомлення про якусь певну історичну подію не змінюється. Важливо підкреслити, що інформація зв'язана з історичними процесами, які об'єктивні, але не зводиться і не співпадає з ними, що історичний об'єкт, про який інформується людина, після цього не втрачає об'єктивності. Цінність і кількість інформації визначається її кодом, а не силою енергії чи кількістю матеріальних засобів, затрачених на процес її утворення. Справді, ієрогліфи, на записи яких витрачена незначна енергія, про історичні події в древньому Єгипті інформують незрівнянно повніше, ніж, наприклад, піраміда Хеопса, на будівництві якої протягом багатьох років працювали сотні тисяч рабів.

Коди історичних фактів за кількістю інформації про відтворювану історичну подію діляться на нижчі й вищі: так, письмове свідчення про знахідки трипільської культури має меншу кількість інформації, ніж археологічні відкриття поселень людей цього періоду. При перекодуванні, яке використовується в історичному дослідженні, з переходом від нижчих кодів до вищих частина інформації історичних фактів губиться. Перехід від нижчих кодів до вищих необоротний: за щоденниками учасників боїв під Москвою в 1941 р. неможливо, наприклад, фотографічно відтворити минулу подію. В необоротності перекодування втілюється поступальність історичного розвитку: його вищі ступені тільки в основному, вирішальному повторюють уже пройдені етапи. Процес перекодування діалектично поєднаний з узагальненням (генералізацією) фактів у змісті наукових абстракцій. Якщо перекодування є якісним переходом від одного етапу до іншого, то узагальнення здійснюється на єдиному рівні вищих смислових кодів. Кількісне нагромадження історичних фактів, які узагальнюються, збільшує інформаційність теорії про дійсність. Абстракції, що утворюють історичну теорію, більш повно відображають події, ніж окремі факти.

З розвитком людського суспільства кількість інформації про події збільшується. В історичних фактах, на яких заснована новітня історія, незрівнянно більше інформації, ніж у тих фактах, з яких виходить, наприклад, історія первісного суспільства. Оскільки історичний процес є закономірним, причинно-наслідковим, то він в певній

¹²⁰ Див. А. Г. П а с ы н с к и й. Некоторые проблемы биохимической кибернетики, «Вестник АН СССР», 1962, № 4, стор. 25; Д. Ж. Нейман. Общая и логическая теория автоматов в книге А. Тьюринга «Может ли машина мыслить?», М., 1960, стор. 70—71; Н. М. А м о с о в. Мышление и информация. «Материалы научных семинаров по Теоретическим и прикладным вопросам кибернетики», вып. 1, № 4, К., 1962.

¹²¹ Див. «Автоматы. Сборник статей под ред. К. Э. Шеннона и Д. Ж. Маккарти», М., 1956, стор. 88; Н. В. И н е р. Кибернетика и общество, М., 1958, стор. 31; «Философские вопросы кибернетики», М., 1961, стор. 3.

мірі піддається програмуванню й моделюванню, бо кібернетика якраз і вивчає причинні зв'язки між матеріальними системами, що взаємодіють. Наприклад, моделюється процес зростання виробничих сил, продуктивності праці і т. п. в окремих країнах в обмежений проміжок часу: знаючи статистичні вихідні чи кінцеві дані і загальні закономірності відповідного економічного устрою, принципово можливо на кібернетичних машинах промоделювати розвиток економічних показників країни історичного минулого. Особливе значення мають методи кібернетики для соціально-економічної історії. Вивченню історії виробничих сил радянськими істориками приділяється чимало уваги. Але ще немає узагальнюючих праць з історії розвитку виробничих сил України, історії відкриття і освоєння сировинних та паливних ресурсів (наприклад, досі не вивчені фонди Гірничого департаменту і Корпусу гірничих інженерів, що знаходяться в Центральному державному історичному архіві у Ленінграді, про пошуки залізних руд у Донецькому басейні); зміни в розміщенні населення у зв'язку з соціально-економічними умовами (не оброблені результати ревізії XVIII і першої половини XIX ст., не зіставлені, зокрема, матеріали переписів 1926, 1939 і 1959 рр. на Україні). В цих дослідженнях необхідне застосування методів кібернетики поряд із статистичною обробкою матеріалів. Без кібернетичних методів утворюється й вивчення сучасності, конкретно-історичні дослідження з допомогою анкетних опитів, узагальнення величезної кількості документації і т. п.

Якщо історик часто не може в дослідженні обійтися без застосування нумізматички, палеографічного аналізу, агрономічної науки, прийомів джерелознавства¹²², то ще з більшим правом можна сказати, що багато сучасних історичних досліджень значною мірою знецінюються, якщо в них не використовуються методи кібернетики. Правда, слід врахувати специфіку історичних фактів. Адже суспільство є найвищою формою руху матерії і, отже, кожна історична подія є зіткненням багатьох форм і видів та різновидностей руху матерії. Тому для її утворення вимагається, порівняно з явищем природи, набагато більша кількість достатніх умов. Щоб сталася історична подія, потрібне співпадіння у просторі й часі десятків, а інколи багатьох сотень і тисяч різних параметрів. Це зумовлює, з одного боку, особливо яскраво виражену специфічність будь-якого історичного явища, бо чим більша кількість достатніх умов потрібна для його прояву, тим більш специфічні закономірності виражаються посередництвом цього явища. А з іншого боку, специфіка історичних явищ викликає необхідність у застосуванні при їх дослідженні багатьох специфічних методів, засобів, прийомів та ін. Особливо важливу роль тут відіграє абстракція, бо такі історико-економічні категорії, як, наприклад, праця, вартість, ціна та інші, не можна побачити з допомогою навіть найдосконаліших мікроскопів. Якщо у природознавстві експеримент відіграє нерідко вирішальну роль, то в історичній науці його роль незначна. Історичні експерименти типу подорожі на плоту Кон-Тікі норвезького вченого Тура Хейєрдала з метою довести можливість переселення людей давніх часів з Європи в Америку через океан тут зустрічаються рідко. І все ж не існує абсолютної протилежності природознавства й історичної науки. «Сама історія є справжня частина історії природи, становлення природи людиною»¹²³, — ця думка виражає суть марксистського розуміння єдності природознавства та історичної науки.

Для розуміння природи історичного факту важливе значення має розгляд його як елемента історичної теорії. Жодний історичний факт сам по собі, поза зв'язку з іншими, не існує. Між фактичним і теоретичним як конкретним і абстрактним у кожному історичному творі існує діалектична єдність. Історик не обмежується констатацією фактів у їх певній хронологічній послідовності. Він узагальнює їх — спочатку поетапно, по мірі нагромадження цих фактів, потім в кінці дослідження, коли робляться узагальнюючі висновки. К. Маркс піддав нищівній критиці реакційну теорію фактографії німецького історика XIX ст. Ранке¹²⁴.

Історичне минуле для історика є системою (сукупністю) фактів, які виділені практикою і відображають об'єктивну реальність. В них втілюється істинна історія об'єктивних подій. Але минулі події відбувалися не самі по собі, а в нерозривному зв'язку з іншими, були моментами процесу розвитку. Через їх сукупність проявлялись об'єктивні закономірності, властиві дійсності. Вони модельно зображуються у сукупності історичних фактів. Аналіз останніх виявляє відображені в них об'єктивні закономірності.

Діалектична єдність теоретичного й фактичного визначає розвиток історичного

¹²² І. Г. Спасский. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк Л., 1962; Л. В. Черепнин. Русская палеография, М., 1956; В. К. Яцунский. К вопросу о собирании и публикации материалов по истории урожая и цен в России. «Проблемы источниковедения», т. IV, М., 1955; його ж. Очередные вопросы истории земледелия в СССР. «Известия АН СССР, серия истории и философии», 1952, т. IX, № 3; М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР. Учебное пособие. Вып. 1, с древнейшего времени до конца XVIII в., М., 1962.

¹²³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. III, стор. 630.

¹²⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXIII, стор. 201.

дослідження. Об'єктивні закономірності є не що інше, як історичне розгортання розвитку подій, абстрагування від форм їх чуттєво-наочного прояву. В дійсності виділених від конкретних явищ і предметів таких закономірностей не існує. Вони втілені в історичній послідовності подій об'єктивної дійсності, які розвиваються у відповідності з ними. Але цілком правильним є прагнення абстрагування від випадкового, неістотного у процесі розвитку з метою виявлення його внутрішньої закономірності. Щоб відбувся процес мисленого охоплення об'єктивних закономірностей події, повинен відбутися процес пізнання конкретного історичного розвитку цієї події. Послідовність, субординація доступних чуттєвому сприйманню ступенів її розвитку може бути встановлена лише після того, як кожна з цих ступенів була пройдена подією, яка розвивається у відповідності з об'єктивними закономірностями. Виявити їх можливо в тому випадку, коли певна кількість цих ступенів розвитку події потрапила в сферу практики людини й відобразилась у її свідомості як фактичне. Тоді теоретичне в мисленні є не чим іншим, як логічними зв'язками сукупності фактів, розташованих у певній хронологічній послідовності і субординованих відповідно об'єктивним закономірностям історичних явищ, що відображені в цих фактах.

Отже, в історичній науці під фактичним розуміється модельне відображення явищ, здійснене у формі певної хронологічної послідовності, фактів, виділених практикою, в яких втілені об'єктивні закономірності, притаманні розвитку події. Теоретичне в такому разі буде модельне відображення тих об'єктивних закономірностей, які втілені у явищах, здійснене на основі осмислення певної хронологічної послідовності історичних фактів, виділених практикою. Просте зіставлення історичних фактів дає можливість виявити певні логічні зв'язки між ними, у яких відображаються об'єктивні закономірності явищ. У цьому правий був Вольфганг Гете, який відзначав, що все фактичне є вже теоретичним. Звичайна констатація певної послідовності розгортання фактів дає можливість розкрити істотні зв'язки між ними, виявити деякі риси даної сукупності історичних фактів як певної системи, циклу і на основі цього теоретично передбачити дальший хід розвитку.

Єдність фактичного й теоретичного в історичному дослідженні зумовлена діалектично природою історичного факту. Він водночас і емпіричний і абстрактний. Розглянемо будь-який елементарний факт історичної науки. Так, коли історик вивчає археологічну знахідку — металеві вироби, знайдені у скіфському похованні, — і визначає, що ці вироби завезені з древньої Греції утворюється певний історичний факт про торговельні зв'язки між скіфами й греками. Своє спостереження історик відображає у певному факті, в його суб'єктивній формі висловлювання: «знахідки металевих виробів у скіфському похованні свідчать про давні торговельні зв'язки з греками скіфських племен Причорномор'я». Цей факт відображає об'єктивне історичне явище.

Отже, відображення історичної події відбувається у формі, якій властивий момент абстрактності, опосередкованості. Ця форма є підсумок певного етапу розвитку практики та історії пізнавальної діяльності людини, бо ті модельні структури, в яких факти існують, є не що інше, як відтворення у фігурах логіки практики пізнання людиною дійсності. Історичні факти є одночасно наочними конкретними визначеннями цих ситуацій, бо їх природа є суперечливою єдністю наочності і абстрактності, емпіричного й абстрактного відображення історичного явища.

Діалектична єдність конкретного, емпіричного і абстрактного моментів структури історичного факту — тенденція розвитку фактичного в теоретичне. Абстрактністю фактів як найпростіших абстрактних визначень певних явищ у процесі пізнання зумовлена їх властивість генералізуватись (узагальнюватись) і в деяких умовах, — виступати основною або вихідним поняттям історичної теорії. Але щоб факти стали основою історичної концепції, повинна розвинутиись і проявитись тенденція розвитку фактів у теоретичне, закладена в їх природі. Це означає, що факт повинен включитись в історичну концепцію як невід'ємний її складовий компонент шляхом подолання емпіричності, приведення його у відповідність з логічною формою концепції. В історичній теорії фактичне існує в логічній формі цієї теорії.

Історія досить багата на приклади, коли виникнення нових теорій починалось з відкриття нових фактів, які в момент їх утворення мали характер історичного спостереження й були обмежені емпіричністю одиничного. Коли ж вони включалися в нову теорію, то набували форми цієї теорії, а нерідко ставали її вихідними поняттями. Історичний факт, включаючись в теорію, не збіднюється, а, навпаки, тільки в ній повністю розкривається його значення і роль як модельного конкретного зображення певної історичної ситуації. В історичному дослідженні «перелив» фактичного в теоретичне і теоретичного — у фактичне відбувається постійно. В цьому проявляється діалектичність природи історичного факту, марксистського принципу конкретного історизму. Вимога розглядати історичне явище в його розвитку, у зв'язку з іншими явищами й умовами даної епохи й конкретним досвідом історії є основою принципу конкретного історизму — одного з найважливіших в радянській історіографії. Його діалектичність полягає в тому, що чим далі «відходить» теоретичне від

фактичного, що відтворює хронологічну послідовність розгортання об'єктивних явищ у просторі й часі, тим більше воно «зближується» з фактичним. Послідовно застосована до сукупності фактів, що відображають розгортання об'єктивних явищ, історична теорія як логічна система стає фактичним зображенням розвитку цих явищ, сукупністю фактів, що відображають історичні етапи процесу їх становлення. Таким чином, в історичному дослідженні теоретичне й фактичне знаходяться в діалектичній єдності.

І. П. Павлов, видатний радянський вчений, звертався до молодих науковців з полум'яним закликом: «Факти — це повітря вченого. Без них ви ніколи не зможете злетіти. Без них ваші «теорії» — марні силкування». Але, продовжують учений, «вивчаючи, експериментуючи, спостерігаючи, намагайтесь не лишатися на поверхні фактів. Намагайтесь проникнути в таємницю їх виникнення. Наполегливо шукайте закони, які ними керують»¹²⁵⁻¹⁶⁰. Свідоме застосування марксистської діалектики — методологічної основи історичної науки — допомагає досліднику уникнути як емпіризму, так і безпідставного теоретизування, забезпечує йому найкоротший шлях до істини.

В. С. ТРІЩЕНКО

З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ МАСОВОГО КОНТРОЛЮ МІСЦЕВИМИ ОРГАНАМИ ЦКК КП(б)У — РСІ УРСР

(1926—1929 рр.)

Листопадовий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС відповідно до рішень XXII з'їзду партії визнав за необхідне в сучасних умовах перебудувати партійне керівництво народним господарством і реорганізувати систему контролю в країні на основі ленінських принципів, основна суть яких полягає в поєднанні партійного і державного контролю, в створенні системи єдиного постійно діючого контролю з активною участю в ньому широких мас трудящих.

Розробляючи план соціалістичного будівництва в СРСР, В. І. Ленін в своїх останніх працях і листах висловив ряд важливих принципіальних положень про партійно-державний контроль. З переходом до мирного будівництва постало завдання зміцнення союзу пролетаріату з селянством, внутрішньої політичної єдності радянського суспільства. У зв'язку з цим першочерговим і важливим стало удосконалення радянського апарату, залучення до його роботи широких мас трудящих, здійснення контролю за його діяльністю, посилення керівної ролі Комуністичної партії в державному будівництві. Для успішного розв'язання цього важливого завдання В. І. Ленін запропонував здійснити реорганізацію Робітниче-Селянської Інспекції (РСІ), об'єднання партійних і державних контрольних органів. Це давало можливість посилити контроль за виконанням директив Комуністичної партії і Радянського уряду, відібрати в контрольні органи найбільш стійких і авторитетних комуністів, безпартійних робітників та селян і через них постійно підтримувати і розширювати зв'язок з масами, вчитися у мас.

XII з'їзд РКП(б) схвалив план реорганізації Робсельінспекції і прийняв рішення об'єднати Центральну Контрольну Комісію РКП(б) і Робітниче-Селянську Інспекцію. XIII з'їзд РКП(б) визнав за необхідне поширити об'єднання функцій Контрольних комісій і Робсельінспекції на всі місцеві органи. В основу структури і діяльності єдиних партійно-радянських контрольних органів було покладено випробуваний Комуністичною партією принцип демократичного централізму, що поєднував у собі централізацію з максимальним розвитком самодіяльності і активності трудящих. М. С. Хрущов вказував, що «під керівництвом Леніна в нашій країні було створено струнку систему партійно-державного контролю на чолі з ЦКК — РСІ... Це була найдемократичніша система контролю, подібної якій не знала жодна держава в світі»¹⁶¹.

VII Всеукраїнська конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) повністю схвалила пропозицію В. І. Леніна про реорганізацію ЦКК і Робсельінспекції. На Україні також було створено єдиний орган партійно-державного контролю — ЦКК КП(б)У — Наркомат Робітниче-Селянської інспекції УРСР. На місцях спочатку було організовано

¹²⁵⁻¹⁶⁰ І. П. Павлов. Вибрані твори, К., 1949, стор. 32.

¹⁶¹ М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 19 листопада 1962 року, К., 1962, стор. 89.

губернські, а згодом і окружні КК — РСІ. Після закінчення адміністративно-територіальної реформи і ліквідації губерній з червня 1925 р. залишилися окружні КК — РСІ. Партийні організації України направили в об'єднані контрольні органи своїх кращих представників. На керівній роботі в ЦКК КП(б)У — Наркоматі РСІ УРСР працювали в 1926—1929 рр. В. П. Затонський, Ф. І. Зайцев, І. О. Просвірін, Р. Я. Терехов, Харківську окружну КК — РСІ очолював відомий більшовик Г. М. Завицький, Київську — М. О. О कोरोков та ін.

Керовані партійними організаціями органи КК — РСІ в процесі своєї роботи виробили різноманітні форми участі широких мас населення в здійсненні партійно-державного контролю. Про це, зокрема, переконливо свідчить досвід роботи окружних контрольних органів на Україні в 1926—1929 рр. Розгорнута і конкретна програма їх діяльності була розроблена у рішеннях ЦК і ЦКК КП(б)У¹⁶². У березні 1929 р. Президія ЦКК КП(б)У обговорила наслідки роботи окружних КК — РСІ за 1928 р.¹⁶³ У листопаді 1929 р. відбулася Всеукраїнська нарада працівників бюро скарг. На цій нараді було узагальнено досвід роботи кращих бюро скарг¹⁶⁴. У грудні 1929 р. на Президії ЦКК КП(б)У обговорювалось питання про роботу секцій РСІ при Радах і райвиконкомах¹⁶⁵. Окружні КК — РСІ працювали в тісному контакті з партійними організаціями. Так, Молдавська обласна КК — РСІ кожні три місяці надсилає партійним осередкам і райкомам КП(б)У інформаційні листи про свою роботу і ті завдання, що їх вона вирішувала. Це сприяло активізації діяльності партосередків, залученню комуністів до активної участі у контролі державного апарату¹⁶⁶. Луганська окружна КК — РСІ з допомогою партійних організацій залучила більше 400 комуністів до перевірки роботи партійних осередків по удосконаленню державного апарату і викориненню в його діяльності елементів бюрократизму і тяганини. В обстеженнях місцевих радянських органів та установ, що в 1927/28 господарському році проводились в Білоцерківському окрузі, взяли участь більше 380 комуністів¹⁶⁷.

З метою поживлення масової роботи, розширення і посилення зв'язків з трудящими та мобілізації їх зусиль на боротьбу з недоліками і бюрократичними перекопченнями в окремих ланках державного апарату колегії та інспекторський апарат окружних КК — РСІ вживали різноманітних заходів: широко повідомляли громадськість про наступні обстеження, інформували про їх хід і наслідки, періодично звітували про свою роботу на зборах трудящих. Наприклад, працівники Ізюмської окружної КК — РСІ протягом 1927/28 господарського року на зборах трудящих зробили 149 доповідей про наступні обстеження місцевих радянських органів і 25 доповідей про наслідки цих обстежень. Працівники Мелітопольської окружної КК — РСІ зробили відповідно 120 і 153 доповіді¹⁶⁸. За десять місяців 1928 р. тільки в 24 округах контрольні органи провели більше 5,5 тис. доповідей і звітів про свою роботу, до обстеження було залучено близько 69 тис. трудящих¹⁶⁹.

Залучаючи маси до постійного контролю знизу за діяльністю державного апарату, органи КК — РСІ широко використовували партійну і радянську пресу. У травні 1928 р. Президія ЦКК КП(б)У ухвалила спеціальну постанову «Преса в системі масової роботи КК — РСІ», в якій вимагала від усіх газет розгорнути нещадну критику конкретних випадків бюрократизму, тяганини та безгосподарності у державному апараті і виховувати трудящих в дусі більшовицької непримиренності до недоліків¹⁷⁰. Центральний орган КП(б)У — газета «Комуніст» часто організувала спеціальну сторінку «Під вогонь самокритики (Матеріали РСІ та для РСІ)», де викривалися факти бюрократизму, тяганини та інші явища, що гальмували соціалістичне будівництво. Дніпропетровська газета «Звезда» за прикладом «Правды» першою на Україні з метою допомоги КК — РСІ в залученні мас до активної участі в контролі державного апарату періодично друкувала «Листок РСІ». Республіканська газета «Радянське село» з червня 1928 р. регулярно друкувала сторінку «Під громадський контроль», до якої старанно відбиралися найбільш важливі і яскраві критичні виступи сількорів. Так, в кінці 1928 р. — на початку 1929 р. газета вмістила п'ять сількорівських матеріалів про серйозні недоліки в роботі земельних органів

¹⁶² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1, од. зб. 1220, арк. 27; «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 9, стор. 8, 9; № 10—11, стор. 18; № 12—13, стор. 18.

¹⁶³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 539, оп. 6, спр. 144, арк. 1—2.

¹⁶⁴ Там же, спр. 576, арк. 148—149.

¹⁶⁵ Там же, оп. 7, спр. 1211, арк. 47—50.

¹⁶⁶ «Бюлетень ЦКК КП(б)У — НК РСІ УРСР», 1928, № 6—7, стор. 42.

¹⁶⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 1601, арк. 29, 32, 91.

¹⁶⁸ Там же, арк. 81, 162.

¹⁶⁹ Там же, спр. 144, арк. 1.

¹⁷⁰ Див. «Бюлетень ЦКК КП(б)У — НК РСІ УРСР», 1928, № 6—7, стор. 8—10.

Херсонського округу і добилає суворого покарання винуватців цих недоліків¹⁷¹. З 35 окружних селянських газет 24 — регулярно друкували «Листки РСІ»¹⁷² і широко використовували їх для викриття конкретних винуватців бюрократизму та тяганини і боротьби з ними. У «Листках РСІ», насамперед, вміщувалися кореспонденції робітників і селян, що сприяло залученню трудящих до активної діяльності по зміцненню державного апарату. Газета «Луганська правда» організувала в квітні 1928 р. масову перевірку роботи партійних осередків по удосконаленню державного апарату та боротьбі з бюрократизмом. Протягом місяця газета надрукувала 133 матеріали про конкретні факти бюрократизму і тяганини. На їх основі партійні осередки прийняли ряд рішень про звільнення з посад за бюрократизм секретарів окружного фінансового відділу та адміністративного відділу прокуратури, юриконсульта окружного виконкому, завідуючого контрольно-фінансовим підвідділом окружного фінансового відділу та деяких інших працівників місцевих радянських установ.

Сміливі виступи газет з критикою бюрократичних перекошень та інших недоліків в окремих ланках державного апарату, систематична публікація листів робітників, боротьба за подолання викритих робітниками недоліків значно підвищили авторитет преси серед широких трудящих мас. Робітники і селяни дедалі більше переконувалися в тому, що преса — надійний захисник їх інтересів і без неї неможлива справжня боротьба за соціалістичну реконструкцію народного господарства і зміцнення державного апарату. Газети поступово входили в повсякденне життя і побут трудящих. Якщо в 1927/28 господарському році тираж усіх газет на Україні становив 1100 тис. примірників, то в травні 1930 р. — 3300 тис. Особливо зріс тираж центральних газет. Так, якщо в січні 1929 р. газета «Комуніст» виходила тиражем у 28 тис. примірників, то в травні 1930 р. — 152 тис., газета «Радянське село» — відповідно 172 тис. і 600 тис. примірників¹⁷³. Невпинно поповнювалися ряди робітників¹⁷⁴.

Важливу роль у залученні широких мас трудящих до участі в контролі за діяльністю державного апарату відіграли бюро скарг РСІ. Вони добивалися, щоб кожний робітник і селянин вважав своїм обов'язком викривати недоліки у діяльності державного апарату, незаконні або бюрократичні дії окремих його працівників. Органи КК — РСІ вживали заходів до поліпшення роботи бюро скарг, максимального наближення їх до широких мас трудящих. У сільській місцевості з ініціативи органів КК — РСІ було створено інститут районних уповноважених бюро скарг. Вони обиралися на зборах селян, вели прийом та розслідування скарг на місцях. У містах і селищах вибори уповноважених бюро скарг проводилися на підприємствах і в установах. Розслідування скарг і заяв вели добровольці — кадрові робітники, депутати Рад, профспілкові активісти, робітники¹⁷⁵. Водночас органи КК — РСІ роз'яснювали і популяризували серед робітників та селян завдання, форми і методи діяльності бюро скарг, створювали сприятливі умови для активної участі трудящих у зміцненні державного апарату. Так, працівники Одеської, Конотопської та інших окружних КК — РСІ виступали на зборах робітників і селян з доповідями про завдання і роботу бюро скарг¹⁷⁶. Щоб привернути увагу трудящих до питань радянського будівництва і надати їм широку можливість брати безпосередню участь в обговоренні діяльності державних установ та окремих працівників, Дніпропетровське, Одеське, Ніжинське, Уманське бюро скарг організували на підприємствах, в установах і селах відкриті засідання по розгляді заяв і скарг трудящих¹⁷⁷.

Широке залучення громадськості до прийому та розслідування скарг, систематична інформація і періодичні звіти бюро скарг про роботу перед трудящими, рішуча боротьба за недоліками у діяльності державного апарату сприяли підвищенню політичної активності трудящих, посиленню їх боротьби проти бюрократизму, тяганини, безгосподарності у діяльності радянських органів і підлеглих їм установ. Про це свідчить зростання надходження кількості заяв і скарг від трудящих. Якщо у першій половині 1927/28 господарського року бюро скарг Чернігівської окружної РСІ одержало 465 скарг та заяв трудящих, то в другій половині 1928/29 господарського року — 973. У 1926/27 господарському році до Харківського бюро скарг надійшло 1520 заяв і скарг трудящих, в 1927/28 господарському році — 3916, або більше ніж у 2,5 раза, а за першу половину 1929 р. — 3532 заяви і скарги, тобто майже стільки,

¹⁷¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1427, арк. 4.

¹⁷² Див. «Червона преса», 1928, № 8, стор. 34.

¹⁷³ «ХІ з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт», Харків, 1930, стор. 277, 278.

¹⁷⁴ Див. «Червона преса», 1930, № 1, стор. 29.

¹⁷⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 576, арк. 36, 37, 123—124; спр. 395, арк. 83.

¹⁷⁶ Там же, спр. 385, 45; спр. 1601, арк. 150.

¹⁷⁷ Газ. «Звезда», 3 липня 1928 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 385, арк. 135; спр. 395, арк. 26, 34—48, 86—90.

як за весь попередній рік¹⁷⁸. При значному зростанні надходження загальної кількості скарг набагато збільшилося число таких, де вказувалися недоліки у державному апараті, що мали громадське значення, і водночас зменшувалося надходження скарг на порушення прав або незадоволення особистих інтересів трудящих. Наприклад, у Сумському бюро скарг в 1926/27 господарському році скарги на бюрократизм, тяганину та безгосподарність у державних установах становили 40,3% і на незадоволення особистих інтересів скаржників цими установами — 27%, а в 1927/28 р. відповідно: 65% і 16,1%¹⁷⁹. В Уманському бюро скарг у першому півріччі 1928 р. скарги на бюрократизм, тяганину та безгосподарність становили 39,3%, а в першому півріччі 1929 р. — 40%¹⁸⁰.

За скаргами та заявами трудящих органи КК — РСІ усували недоліки в роботі державного апарату, визначали й суворо карали конкретних винуватців цих недоліків, очищали Ради, виконкоми та інші радянські органи і установи від збюрократизованих працівників та антирадянських елементів. Так, за матеріалами бюро скарг Кременчуцька окружна КК — РСІ провела обстеження земельних органів та 14 інших установ, Єлисаветградська — обстежила окремвідділ, окркомунгосп, Маловисківський та Знам'янський райвиконкоми і усунула цілий ряд серйозних недоліків у діяльності цих установ¹⁸¹. За матеріалами бюро скарг Чернігівська окружна КК — РСІ протягом 1927/28 і 1928/29 господарських років наклала адміністративні стягнення за бюрократизм, тяганину та безгосподарність на 96 працівників апарату, звільнила з роботи 53 і притягла до судової відповідальності 49 чоловік¹⁸². За період з 1 січня 1928 р. по 30 червня 1929 р. рішеннями Уманської окружної РСІ на конкретних винуватців бюрократизму і тяганини у державному апараті було накладено 257 адміністративних стягнень, звільнено з роботи 102 і віддано до суду 46 чоловік¹⁸³. Отже, бюро скарг провели велику роботу по викоріненню бюрократизму, тяганини, безгосподарності та інших недоліків у державному апараті. Вони були одним з найбільш масових органів РСІ, які успішно вирішували поставлене партією завдання — організувати систематичну і масову перевірку трудящими роботи всіх ланок державного апарату.

Виходячи з Програми партії, що передбачала, як головний захід для подолання бюрократизму і зміцнення державного апарату, виконання кожним членом Ради певних обов'язків управління державою та поступове залучення до цієї справи усього трудящего населення, органи КК — РСІ організовували у міських, селищних, сільських Радах та райвиконкомах секції РСІ. З їх допомогою до активної боротьби з бюрократизмом, тяганиною, безгосподарністю та ін. широко залучалися депутати Рад, а також робітники, трудящі селяни та службовці. У складі секцій РСІ міських та селищних Рад більшість становили робітники, а в складі секцій РСІ сільських Рад — біднота. За даними 14 округів у складі секцій РСІ міських Рад робітники становили 74%, а в складі секцій селищних Рад їх було 52,7%. Переважна більшість (77,1%) членів секцій РСІ при сільських Радах були селянами, з них 69,4% — бідняки і 7,3% — батраки¹⁸⁴. Органи КК — РСІ керували повсякденною роботою секцій РСІ. Так, колегії Чернігівської, Київської, Одеської окружних РСІ слухали звіти про роботу окремих секцій; Лубенська, Шевченківська, Київська, Запорізька і Криворізька окружні РСІ провадили з керівниками секцій інструктивні наради і семінари по обміну досвідом роботи; працівники Чернігівської, Шевченківської і Донецької окружних РСІ періодично виїжджали на місяць, обстежували практичну діяльність секцій, а Київська РСІ з метою подання конкретної кваліфікованої допомоги секціям і практичного навчання керівників секцій закріпила своїх працівників за районами¹⁸⁵. Все це сприяло поліпшенню роботи секцій РСІ. Так, секція при Одеській міськраді провела велику роботу по скороченню адміністративно-управлінських витратків у місцевих радянських органах і установах, подавала допомогу колегії РСІ у справі раціоналізації радянського апарату. Ця робота провадилася з активною участю членів секції, депутатів міськради і представників трудящих. Засідання секції провадилися на підприємствах і в робітничих клубах, завдяки чому до безпосередньої участі в роботі секції РСІ протягом 1927/28 господарського року було залучено 150 членів інших секцій міськради, 300 робітників від верстату і 140 робкорів, а в обгово-

¹⁷⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 395, арк. 50; спр. 576, арк. 125; оп. 8, спр. 514, арк. 32.

¹⁷⁹ Підраховано за даними ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 395, арк. 85.

¹⁸⁰ Підраховано за даними ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 385, арк. 24; оп. 8, спр. 514, арк. 17.

¹⁸¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 596, арк. 19.

¹⁸² Підраховано за даними ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 395, арк. 63, 98; оп. 8, спр. 514, арк. 3, 32.

¹⁸³ Підраховано за даними ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 385, арк. 126; спр. 395, арк. 10, 23, 24; оп. 8, спр. 514, арк. 18, 28, 29.

¹⁸⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, спр. 1211, арк. 47.

¹⁸⁵ Там же, оп. 6, спр. 576, арк. 205; оп. 7, спр. 532, арк. 43, 44.

пенні питань радянського будівництва за цей же період взяло участь близько 700 членів інших секцій міськради і 4080 робітників і службовців¹⁸⁶.

Результатом спільних зусиль органів КК—РСІ та комсомольських організацій було виникнення масового добровільного руху «легкої кавалерії». Перші його загони на Україні були організовані в 1927 р. в Харкові, Донецьку, Одесі. У червні 1928 р. Луганською окружною КК—РСІ і окружкомом комсомолу була організована група «легкої кавалерії» в складі 50 чоловік, яка протягом тільки чотирьох місяців провела 4 обстеження. «Кавалеристи» перевірили стан трудової дисципліни в радянських установах, проходження заяв червоноармійців у бюро скарг і дівість вміщених стінгазетами робітничих матеріалів про недоліки в державному апараті. У жовтні 1928 р. 23 члени цієї групи обстежили роботу дев'яти місцевих державних установ по прийому відвідувачів та розгляду їх скарг і заяв. Обстеженням було встановлено, що у відділі праці Луганського окрвиконкому і на біржі праці ні службовці, ні відповідальні працівники не додержувалися годин прийому. У відділі соціального забезпечення окрвиконкому були викриті факти бюрократизму і тягання при розгляді заяв трудящих про призначення пенсій¹⁸⁷. В кінці липня 1928 р. загін «легкої кавалерії» (81 чоловік) був організований Мелітопольською окружною КК—РСІ і окружкомом ЛКСМУ, а в серпні Білоцерківською окружною КК—РСІ¹⁸⁸ і т. д. Під керівництвом органів КК—РСІ рух «легкої кавалерії» став масовим. На початок 1929 р. в Харкові було організовано 145 загонів «легкої кавалерії» в складі 1506 чоловік, в Одеському окрузі—149, до яких записалося 1525 чоловік. В Київському окрузі налічувалось 199 загонів «легкої кавалерії», якими було охоплено близько 1,5 тис. комсомольців і молоді¹⁸⁹. «Кавалеристи» викрили тисячі фактів безгосподарності на підприємствах, що приводили до марного витрачання державних коштів. Масовий добровільний рух «легкої кавалерії» був вишяково дійовим зняряддям комсомолу і молоді у боротьбі проти бюрократизму, тягання та інших недоліків у державному апараті.

Постійний, тісний зв'язок органів КК—РСІ з партійними та радянськими органами, з профспілковими і комсомольськими організаціями, широке використання преси сприяли значному посиленню активності комуністів, комсомольців, депутатів Рад у боротьбі за зміцнення державного апарату і згуртуванню навколо них численного активу. Органи КК—РСІ стали ширше залучати до встановлення масового контролю за роботою державного апарату робітників, трудящих селян і службовців. Наприклад, у перевірці скорочення адміністративно-управлінських видатків, що проводилася Білоцерківською окружною КК—РСІ, взяли активну участь 106 робітників, 255 селян і 77 службовців. Всього протягом 1927/28 господарського року в обстеженнях з питань радянського будівництва, які проводила Білоцерківська окружна КК—РСІ, взяло участь 209 робітників, 353 селянина і 449 службовців¹⁹⁰. За цей же період Мелітопольська окружна КК—РСІ залучила до обстеження місцевих радянських органів і установ 175 робітників, 1260 селян і 865 службовців¹⁹¹. Широке залучення робітників і селян до участі в контролі за роботою державного апарату значно активізувало діяльність органів КК—РСІ по викоріненню недоліків та бюрократичних перекозень у радянському будівництві. З допомогою робітників і селян Київська окружна КК—РСІ з 31 жовтня 1928 р. до 1 квітня 1930 р. виявила 12248 фактів бюрократизму, тягання, протекціонізму і безгосподарності в роботі місцевих радянських органів і добилаєса усунення цих недоліків¹⁹².

Виятково велику роботу провели органи КК—РСІ по виявленню додаткових джерел нагромадження для здійснення соціалістичної індустріалізації. З їх ініціативи скорочувалися адміністративно-управлінські видатки, виявлялися шляхи суворого режиму економії. Як відзначила ІІ конференція КП(б)У, що відбулася в квітні 1929 р., протягом 1927 і 1928 рр. адміністративно-управлінські видатки по Україні були зменшені більш як на 50 млн. крб. Кількісно радянський апарат був скорочений на 8,4%, в тому числі в центрі на 23%¹⁹³.

Отже, завдяки активній участі трудящих діяльність органів КК—РСІ ставала все більш успішною і результативною. А посилення практики притягнення до відповідальності і накладання відповідних стягнень на винних у безгосподарності, бюро-

¹⁸⁶ «Бюлетень Одеського окрвиконкому та міськради», 1928, № 12, стор. 39—41.

¹⁸⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 1601, арк. 36; спр. 1629, арк. 65, 66, 113, 117, 122.

¹⁸⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 1601, арк. 78, 94.

¹⁸⁹ «Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928—1929 гг.)». М., 1956, стор. 72.

¹⁹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 1601, арк. 92, 93.

¹⁹¹ Там же, арк. 80.

¹⁹² Див. «Звіт про роботу КК—РСІ Київщини за час від XIV-ої до XV-ої окрпартконференції». К., 1930, стор. 117.

¹⁹³ Див. «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 461.

кратизмі і тяганні Робітничо-селянською інспекцією, сприяло дальшому зростанню свідомості трудящих і залученню нових десятків, сотень і тисяч робітників, селян і службовців до активної боротьби за зміцнення державного апарату. Якщо в першій половині 1927/28 господарського року в Білоцерківській окружній КК—РСІ взяло участь у перевірці та обстеженні державних органів тільки 93 представники трудящих, то в другій — 972¹⁹⁴. Протягом 1927/28 господарського року в обстеженнях місцевих радянських органів і установ, які проводилися Вінницькою окружною КК—РСІ, брало участь 2,5 тис. робітників, селян і службовців, а за 8 місяців 1928/29 господарського року — понад 5 тис. чоловік¹⁹⁵. Усього в перевірці і обстеженні радянського державного апарату всіма органами КК—РСІ на Україні в 1928 р. взяли участь 51 тис. робітників, селян і службовців, в 1929 р. число активних помічників Робітничо-селянської інспекції в боротьбі за зміцнення державного апарату зросло до 126 тис. чоловік¹⁹⁶.

На основі широкого розгортання критики і організації масового контролю знизу органи КК—РСІ викрили багато фактів викривлення лінії партії в радянському будівництві, бюрократичного відриву від мас та ін. Все це свідчило про потребу проведення чистки радянського державного апарату. Рішення про чистку було ухвалено в квітні 1929 р. на XVI Всесоюзній конференції ВКП(б). З метою поліпшення якісного складу радянського апарату конференція запропонувала Робітничо-селянській інспекції з залученням профспілок і під контролем широких трудящих мас організувати чистку державного апарату, насамперед, тих установ, які безпосередньо зв'язані з широкими трудящими масами. В період чистки тільки по 259 із 680 районів УРСР було залучено 1 222 734 чоловік. За даними 33-х округів, на початок 1930 р. у 320 районах УРСР було закінчено чистку низового радянського апарату. В цих районах було перевірено 117 483 службовці, звільнено з роботи за всіма категоріями 14205 працівників апарату, що становило 12% до загальної кількості перевірених¹⁹⁷. Підводячи підсумки першого року чистки (з червня 1929 р. до червня 1930 р.), XVI з'їзд ВКП(б) відзначив, що чистка, яка проводилася з активною участю широких трудящих мас, «завдала дуже серйозного удару по бюрократизму і вигнала з апарату десятки тисяч негідних, класово-ворожих і розкладених елементів»¹⁹⁸, чим значно зміцнила радянський державний апарат.

Отже, на початок 30-х років органи КК—РСІ справді ставали масовими органами, що здійснювали дійовий громадський контроль за роботою державного апарату. Проте цей виявлявся багатий арсенал засобів масового контролю, вироблених і випробуваних практикою, був відкинутий в період культу особи Сталіна і замінений бюрократичним штатним апаратом, якому пропонувалося проводити усі перевірки тільки своїми силами, а згодом було категорично заборонено залучати до цієї справи людей, які не працюють у Держконтролі. Ленінські ідеї, його вказівки про необхідність обов'язкової і широкої участі трудящих в організації контролю були грубо перекинуті Сталінінм. Його послання на зрослі господарські завдання, що викликали нібито необхідність скасування Робітничо-селянської інспекції, суперечили марксистсько-ленінському положенню про те, що в міру підвищення культурного рівня народу і зміцнення соціалістичного характеру суспільства повинна неминуче зростати і розширяться участь населення в управлінні державою. Сталін часто твердив про ленінські принципи, а на ділі від них відмовлявся, вважав себе учнем і послідовником Леніна і водночас ігнорував основоположну ленінську вказівку, що найбільшою небезпекою для Комуністичної партії, яка здійснює перехід до соціалізму і комунізму, є небезпека відриву від мас. Хибне твердження Сталіна про загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму, яке було наслідком його невір'я в маси, поглибило цю небезпеку, і він повністю став на шлях застосування бюрократичних методів організації контролю. Ідеологія культу особи, перенесена в структуру і практику органів контролю, неминуче привела до їх ізоляції і відриву від мас. М. С. Хрущов вказував, що «ідея контролю в її ленінському розумінні виявилась несумісною з ідеологією культу особи»¹⁹⁹. Нині Комуністична партія відновила ленінські принципи контролю.

У доповіді М. С. Хрущова, в рішеннях листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС викладено чіткий і ясний план організації партійно-державного контролю в центрі і на місцях, підкреслено, що тільки з активною допомогою трудящих можна встановити суворий контроль за мірою праці і мірою споживання. В організації всеохоплюючого контролю знизу варто широко і творчо використовувати цінний досвід діяльності органів КК—РСІ, досвіду запровадження справді масового контролю, органі-

¹⁹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 1601, арк. 101.

¹⁹⁵ Там же, оп. 7, спр. 199, арк. 59.

¹⁹⁶ «XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт», стор. 516.

¹⁹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 59, арк. 4, 5.

¹⁹⁸ «КПРС в резолюціях...», ч. III, стор. 24.

¹⁹⁹ М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством, стор. 91.

зації участі широких мас населення на всіх ділянках партійно-державного контролю. При організації контролю варто використовувати найрізноманітніші форми громадської творчості, зокрема комісії контролю за діяльністю адміністрації і виробничі наради на підприємствах, постійні комісії Рад, загони «комсомольського прожектора» і т. д., забезпечити широку гласність у пресі діяльності органів контролю, посилити вогонь критики проти негативних явищ, чужих природі соціалістичного суспільства.

П. Д. ГУР'ЯНОВ

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО В БОРТЬБІ ЗА РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ НА УКРАЇНІ

(СІЧЕНЬ 1918 — ТРАВЕНЬ 1919 рр.)

У воєнно-історичній літературі в період культу особи Сталіна незаслужено замовчувалось героїчне минуле Червоного козацтва. Останнім часом видано дві праці²⁰⁰, що поклали початок у дослідженні історії Червоного козацтва. У свій час Г. І. Петровський і М. В. Фрунзе вказували на необхідність дослідження історії Червоного козацтва. «Через десяток, другий років,— писав ще в 1923 р. Г. І. Петровський,— наші історики старанно розроблятимуть питання про червоних козаків, які загалом здійснили величезні історичні переворотні»²⁰¹. М. В. Фрунзе вказував, що в історії Червоного козацтва яскраво відобразились усі основні моменти соціалістичної революції. Тому створення докладної історії Червонокозачого корпусу, ретельне збирання всіх матеріалів, що стосуються не тільки безпосередньої бойової діяльності, а й періоду його зародження, організації, становить цінність, яка виходить далеко за межі суто воєнних інтересів²⁰².

Відомо, що після перемоги Жовтневої революції на Україні трудящі, керовані більшовиками, одними з перших слідом за російським народом стали на соціалістичний шлях. Проте робітничому класу і найбіднішому селянству України довелося витримати жорстоку боротьбу з об'єднаними силами поваленого Тимчасового уряду і української націоналістичної контрреволюції. У Києві в результаті триденних боїв (з 29 по 31 жовтня 1918 р.) війська Тимчасового уряду були розгромлені. Та все ж Радянська влада у Києві не була встановлена. Центральна рада, порушивши заяву про нейтралітет і маючи у розпорядженні великі військові сили, насильно захопила владу в Києві і незабаром поширила її на решту території України, оголосивши боротьбу за «самостійну Україну». Центральна рада почала створювати збройні сили — «вільне козацтво» — з куркульських синків, контрреволюційних елементів, що тікали з Росії, і реакційно настроєних студентів.

В умовах найжорстокішого терору з боку Центральної ради партійні організації України згуртували революційні сили на боротьбу за її повалення. У боротьбі за владу Рад, за встановлення диктатури пролетаріату необхідно було об'єднати Ради у всеукраїнському масштабі. З цією метою 24—25 грудня 1917 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, який від імені українського народу вітав перемогу Жовтневої революції. Прийнявши історичне рішення про створення Української Радянської держави, з'їзд оголосив Центральну раду поза законом і поширив на територію Української Радянської республіки всі декрети і розпорядження Радянського уряду Російської Федерації. Всеукраїнський з'їзд Рад обрав Центральний Виконавчий Комітет Ради України.

Для захисту Радянської влади на Україні і розгрому націоналістичної контрреволюції необхідно було негайно створювати збройні сили. Керуючись вказівками ЦК РКП(б), В. І. Леніна про необхідність формування національних частин і з'єднань, Український Радянський уряд — Народний Секретаріат — для боротьби з Центральною радою 20 січня 1918 р. ухвалив створити Червоне козацтво. В постанові говорилося: «Доручається Військово-революційному комітету при ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів почати організацію загонів Червоної гвардії і Червоного козацтва у всеукраїнському масштабі під керівництвом Робітничо-селянського

²⁰⁰ І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, К., 1961; І. Дубинський. Трубачи трубят тревогу, М., 1962.

²⁰¹ Див. «Червонное козачество». Сборник, Вид-во «Путь просвещения и молодой рабочий», 1923, стор. 12.

²⁰² Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 15, оп. 1, спр. 308, арк. 206—207.

уряду України»²⁰³. 20 січня 1918 р. Радянський уряд України видав Декрет про організацію народної революційно-соціалістичної армії на Україні, в якому вказувалося, що «для захисту й зміцнення народної влади і для остаточної перемоги робітників і найбідніших селян над буржуазією організувати нову, соціалістичну Робітничо-Селянську Червону Армію — Червоне козацтво...»²⁰⁴.

Червоне козацтво, як і червоногвардійські загони, формувалось на добровільних принципах, але утримувалось не за рахунок тих заводів і фабрик, звідки воно формувалось, а за рахунок Робітничо-селянського уряду; командування було не виборне, а призначене. По суті це були перші спроби створення регулярної Робітничо-Селянської Червоної Армії. Формування частин Червоного козацтва здійснював мобілізаційний відділ військового відділу Народного Секретаріату, до якого входили підвідділи: по формуванню загонів Червоної Гвардії і полків Червоного козацтва. Комісаром по організації полків Червоного козацтва було призначено В. М. Примакова²⁰⁵.

10 січня 1918 р. у Харкові було створено перший полк Червоного козацтва. Командиром полку став В. М. Примаков²⁰⁶. Полк Червоного козацтва — перша революційна воїнська частина української Червоної Армії. Народний секретаріат у військових справах і комісаріат по організації Червоного козацтва за дорученням ЦВК і від його імені звернулись з відозвою до робітників, солдатів і трудящого селянства Радянської України з закликом вступити до загонів Червоного козацтва.

У відповідь на заклик Народного секретаріату у військових справах у містах і селах України почалось формування частин Червоного козацтва. Протягом січня 1918 р. виконком Київської Ради робітничих і солдатських депутатів організував загін Червоного козацтва чисельністю 1000 бійців, який разом з загонами Червоної Гвардії здійснював охорону міста²⁰⁷. Особливо успішно загони Червоного козацтва формувалися на території Харківської і Полтавської губерній. Так, на території Харківщини були сформовані Балаклійський український червонокозачий полк²⁰⁸, перший партизанський загін Червоного козацтва під командуванням Васильєва²⁰⁹, Харківський загін Червоного козацтва під командуванням Абраменка. В Охтирці утворився кавалерійський загін чисельністю в 150 бійців під командуванням Ермака²¹⁰. У Полтаві було сформовано два загони Червоного козацтва. Одним командував М. Барон, другим — С. Щеглов²¹¹. У березні 1918 р., в період боротьби проти німецьких окупантів, Ради робітничих і солдатських депутатів Лохвиці і Сенчі сформували загін червоних козаків з 350 бійців²¹². Про те, як проходило формування загонів Червоного козацтва, колишній член волосного ревкому Котельні Д. Бородай пізніше у спогадах розповідав: «Від Антонова-Овсієнка я одержав мандат сформувати в Котельній загін червоних козаків. Одержавши допомогу від Охтирки сідлами, я в березні 1918 р. сформував загін з 120 кавалеристів. Коні були реквізовані у місцевих куркулів. На будинку, де містився штаб по формуванню Червоного козацтва, була вивіска з написом: «Тут міститься штаб по формуванню Червоного козацтва для боротьби з світовими паразитами і гнобителями трудящих»²¹³. З кожним днем до народної революційної армії України вливались все нові загони Червоної Гвардії і Червоного козацтва. На жаль, через відсутність документів не вдалося встановити точну кількість сформованих військ Червоного козацтва на Україні. Формування червонокозачих частин у всеукраїнському масштабі здійснити повністю не вдалося, оскільки цьому перешкодило вторгнення німецьких окупантів на українську землю. Перший полк Червоного козацтва, створений В. Примаковим, згодом було перетворено у бригаду, потім — дивізію і корпус.

Не можна погодитись з твердженням В. М. Довгопола, що «уряд Радянської

²⁰³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 6; газ. «Молодой рабочий» (орган ЦК ЛКСМУ і Харківського губкому), 10 січня 1923 р.; газ. «Вестник УНР», 5 січня 1918 р.

²⁰⁴ Див. журн. «Армия и революция», 1923, № 3—4, стор. 44—45.

²⁰⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

²⁰⁶ ЦДАРА, ф. 7939, оп. 1, спр. 382, арк. 200.

²⁰⁷ Газ. «Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов», 31 січня 1918 р.

²⁰⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 613, арк. 10.

²⁰⁹ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 27, арк. 335.

²¹⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 613, арк. 10; од. зб. 948, арк. 141.

²¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1393, оп. 1, спр. 2, арк. 212.

²¹² Полтавський державний краєзнавчий музей, ф. 122, с/п, стор. 11.

²¹³ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 68, арк. 49—50.

України, бажаючи відновити національні традиції українського народу, вирішив назвати нову армію Червоним козацтвом. Але ця назва не знайшла широкої підтримки серед трудящих мас²¹⁴. Таке твердження суперечить історичній правді. Наприклад, створенню армії Червоного козацтва у всеукраїнському масштабі перешкодила німецька окупація України. Формування ж Червоного козацтва, як видно з документів, знайшло широку підтримку серед українського народу.

Перший полк Червоного козацтва, яким командував В. М. Примаков, пройшов славний бойовий шлях. За період з січня 1918 р. по травень 1919 р. червоні козаки героїчно боролися з контрреволюційними силами на Україні. Центральна рада, захопивши владу в Києві та інших містах, прагнула задумати Радянську владу. Для розгрому революційних сил Центральної ради кинула в Полтаву близько 10 тис. гайдамаків²¹⁵. Знаючи про криваві задуми Центральної ради, робітники Полтави направили делегатів на підприємства Харкова, Дніпропетровська і в Центральної Виконавчий Комітет України з проханням терміново подати військову допомогу²¹⁶. На початку січня 1918 р. Український Радянський уряд ухвалив негайно підтримати революційних робітників Полтави. Тоді ж відбулась парада у Головнокомандуючого радянськими військами В. О. Антонова-Овсієнка, де обговорювалось питання зміцнення червоногвардійських сил з складу військ, які перебували в розпорядженні штабу Головному. 4 січня бойова група, що складалася з загонів Червоної Гвардії і першого полку Червоного козацтва, була направлена в Полтаву²¹⁷. 6 січня загін Червоного козацтва (400 козаків) з 4 кулемстами, що йшов в авангарді бойових революційних частин, узяв активну участь у розгромі петлюрівців у Полтаві²¹⁸. Того ж дня у місті було створено Раду робітничих і солдатських депутатів²¹⁹.

Після розгрому у Полтаві військ Центральної ради і встановлення Радянської влади Червоне козацтво і червоногвардійські загони за рішенням Українського Радянського уряду 8 січня були кинуті на ліквідацію контрреволюційної Центральної ради в Києві. 15 січня радянські війська підійшли до ст. Крути. На ділянці Бахмач — Крути стався залеклий бій. У цьому бою були вицент розгромлені петлюрівські війська. 24 січня 1918 р. почався наступ на Київ. Головнокомандуючий всіма збройними силами України Ю. М. Коцюбинський повідомляв Українському уряду, що штурм міста здійснюється в двох напрямках: з боку ст. Київ-І на Арсенал і з боку Ланцюгового моста на Лавру, де противник особливо укріпився. Червоні козаки, переправившись через Дніпро в районі Пущі-Водиці, зайшли в тил противника. У своїх спогадах В. М. Примаков розповідав: «Як тільки червоні козаки переправились через Дніпро в районі Пуща-Водиця, на Куренівці і Подолі негайно піднялись робітники. Нам вдалося захопити на Посту-Волинському кілька вагонів зброї і озброїти робітничі загони. Весь Поділ вкрився сіткою барикад. Барикадними боями на Подолі керував молодий московський робітник-фрезерувальник Б. Кузьмичов²²⁰, який прибув з загonom червоних козаків»²²¹. Війська під командуванням Ю. М. Коцюбинського, користуючись тим, що на Поділ було відвернуто велику кількість сил противника, штурмували місто. По Ланцюговому мосту в Київ увірвався загін матросів і зайняв Мар'їнський палац. Проникнення червоних козаків у тил петлюрівців і хвиля повстання робітників Куренівки і Подолу паралізували тил противника і позитивно відбилися на остаточному розгромі Центральної ради. З приводу визволення Києва від війська Центральної ради В. І. Ленін передав радіограму: «Всім, мирній делегації у Брест-Литовську особливо, 3 лютого (21 січня 1918 року) ...Київська рада повалена. Вся влада на Україні в руках Ради. Безперечно влада Харківського ЦВК на Україні; призначений більшовик Коцюбинський Головнокомандуючим військами Української республіки. В. Ленін»²²². 27 січня 1918 р. Київ остаточно зайняли радянські війська. Центральна рада з жалюгідними рештками втекла в Житомир, а потім у Сарни. 30 січня Київ став столицею Радянської України. Газета «Правда» писала: «Рада зазнала повної поразки, незважаючи на підтримку Лондона, Парижа і Нью-Йорка»²²³.

У Києві Червоне козацтво поповнилось до трьох кінних сотень по 250 сабель кожна і четвертою кулеметною сотнею. Український Радянський уряд покладав на червоних козаків великі і відповідальні завдання по забезпеченню революційного

²¹⁴ Див. В. М. Довгопол. Начало организации Красной Армии на Украине. «Ученые записки Харьковского государственного университета», т. 89, «Труды исторического факультета», т. 6, 1957, стор. 141.

²¹⁵ Газ. «Вестник УНР», 18 січня 1918 р.

²¹⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 948, арк. 15.

²¹⁷ Є. Бош. Год борьбы, М.—Л., 1925, стор. 126, 127.

²¹⁸ ЦДАРА, ф. 25869, оп. 1, спр. 586, арк. 8.

²¹⁹ Є. Бош. Назв. праця, стор. 128.

²²⁰ У 1919 р. Б. Кузьмичов став ад'ютантом В. Примакова.

²²¹ Журн. «Красная конница», 1935, № 3, стор. 4.

²²² Ленинский сборник XI, стор. 21, 23.

²²³ Газ. «Правда», 29 січня 1918 р.

порядку в Києві. Червоні козаки несли каральну службу в місті і тримали фронт проти відступаючих на Житомир петлюрівських військ. Для забезпечення у Києві нормального життя Народний секретаріат у другій половині лютого 1918 р. створив військовий штаб по обороні міста. Надзвичайним комісаром штабу було призначено В. Примакова²²⁴.

21 лютого 1918 р., у зв'язку з повідомленнями про перші сутички з німецькими військами, на екстремому засіданні президій ЦВК і Народного секретаріату було прийнято рішення про створення Надзвичайного Комітету Оборони. До складу комітету увійшли п'ять керівних працівників Українського уряду, у тому числі командир Червоного козацтва В. Примаков. Комітету доручалось керівництво всіма заходами по боротьбі з контрреволюцією. Для цього йому надавались надзвичайні повноваження. Рішенням Надзвичайного Комітету Київська, Подільська і Волинська губернії були оголошені на воєнному, а Київ і його околиці — на осадному становищі²²⁵.

Встановлення Радянської влади на Україні викликало шалений опір повалених експлуататорських класів, які в боротьбі проти Радянської влади знайшли собі союзника в особі іноземних імперіалістів. В. І. Ленін говорив, що «союзники-імперіалісти якраз з півдня, з України, намагалися наступати і хотіли зробити з України опорний пункт проти Радянської республіки»²²⁶. Вигнана з України робітниками і селянами контрреволюційна Центральна рада з допомогою зрадника Троцького 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Брест-Литовську уклала з німецькими імперіалістами договір, за яким запрошувала їх на боротьбу з українськими робітниками і селянами. 18 лютого німецькі війська перейшли в наступ.

Червоногвардійські загони України були нечисленні (20—25 тис. чоловік) і розміщувались на величезній території. Трудящі Києва в боротьбі проти німецьких окупантів могли розраховувати на підтримку тільки першого Міського залізничного полку, загону В. Кіквідзе і полку Червоного козацтва. Формування решти військових частин не було закінчено²²⁷. Перед Червоном козацтвом стояло завдання: втримати переправу через Дніпро і тим забезпечити евакуацію матеріальних цінностей з Києва. Це завдання червоні козаки з честю виконали. Під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду український народ піднявся на вітчизняну війну, на захист Радянської влади, соціалістичної держави. Для централізованого керівництва формуванням, постачанням і бойовими діями частин Червоної Армії 7 березня 1918 р. Центральний Виконавчий Комітет і Народний секретаріат України створили Народний секретаріат оборони і призначили Верховним Головнокомандуючим військами республіки В. О. Антонова-Овсієнка. 7 березня В. О. Антонов-Овсієнко видав наказ про поділ українського фронту на три ділянки відповідно до напрямку головних ударів австро-німецьких військ: Полтавську, Бахмацьку і Знамянську²²⁸. Командуючим революційними силами по лінії Дарниця — Курськ, а потім Бахмацької ділянки фронту було призначено В. Примакова²²⁹. Щоб зайняти Бахмацьку ділянку фронту, були послані збірні загони під загальним командуванням В. Примакова: загін Червоного козацтва, загін І. Кулика, вінницький загін, що складався з політпрацівників членів Вінницької Ради, артилерійський загін петроградських робітників і солдатів, які прийшли з імперіалістичної війни. Всього 320 бійців. З цими загонами на Бахмацьку ділянку фронту вийшли члени Українського Радянського уряду Є. Бош, М. Лебедев. Важливість Бахмацької ділянки визначалась тим, що німецькі війська намагались, насамперед, захопити залізничний вузол Бахмач. Невипадково на цю ділянку фронту Головнокомом і було послано найбільш здібного і стійкого командира — більшовика В. Примакова.

У боротьбі з німецькими окупантами Червоне козацтво виявило революційну стійкість і мужність. В. О. Антонов-Овсієнко писав, що загони під керівництвом В. Примакова діють енергійно²³⁰. Протягом семи днів загони Бахмацької ділянки фронту тримали оборону проти кількісно переважаючих німецьких військ. В боротьбі з німецькими окупантами пліч-о-пліч з червоними козаками та іншими бойовими загонами героїчно боролись чехи, поляки, югослави, угорці та представники інших національностей (колишні військовополонені). Так, в обороні Бахмацької ділянки фронту під командуванням В. Примакова проти окупантів активну участь брали чехословацькі солдати 4-го і 6-го полків²³¹. Чехословацькі та інші загони героїчно боролись проти окупантів під Бахмачем, Гребінкою, Ромоданом, Люботином та в інших місцях. Щоб не допустити обходу німецькими військами Харкова з північного заходу,

²²⁴ Є. Бош. Назв. праця, стор. 156.

²²⁵ Газ. «Вестник УНР», 23 лютого 1918 р.

²²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 247.

²²⁷ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 212, арк. 3.

²²⁸ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 34, арк. 415.

²²⁹ Там же, спр. 209, арк. 78.

²³⁰ В. А. Антонов-Овсієнко. Записки о гражданской войне, т. 2, 1928, стор. 30.

²³¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 948, стор. 93.

було створено Охтирсько-Лебединський район оборони під командуванням М. Руднева, який мав у своєму розпорядженні 650 бійців²³². На війська цього району покладалося завдання спільно з загонами Червоного козацтва і частинами 5-ої Української армії зупинити даліше просування противника на Белгород і Харків. 28 безрезня загони, що перебували в розпорядженні М. Руднева, зайняли оборону.

На початку квітня війська охтирської групи відбивали десятки атак німців. У результаті дводенних боїв було знищено 200 ворожих солдатів і офіцерів, захоплено кулемети, дві легких гармати і сотні гвинтівок. Бойовими діями безпосередньо керували М. Руднев, В. Примаков, І. Ауссем²³³. Війська охтирської групи одержали значне поповнення. Тільки з Харкова було відправлено 3 тис. партизанів і червоногвардійців; на допомогу В. Примакову підійшли загін Червоного козацтва, сформований з колишніх солдатів старої армії, і загін матросів Чорноморського і Балтійського флотів. У розпал боїв за Охтирку за розпорядженням В. О. Антонова-Овсієнка війська охтирської групи перейшли до оборони в районі Богодухова і спільно з групою військ В. Кіквідзе та місцевими червоногвардійськими загонами одержали завдання: затримати просування німецьких окупантів на Харків²³⁴.

Богодухівську ділянку оборони очолив В. Кіквідзе, в його розпорядженні було 2500 бійців, що розмістилися по фронту на 25—30 км. Мужньо і героїчно боролися червоні козаки на цій ділянці фронту, але, не маючи достатньо сил, 3 квітня загони відступили на Люботин, Пересічну і Мерефу²³⁵. В районі ст. Пересічної В. Примаков прийняв командування всіма бойовими загонами²³⁶. В його розпорядженні було 500 червоногвардійців, дві 42-міліметрові гармати і 13 кулеметів. 4 квітня в тридцяти кілометрах від Харкова почалися запеклі бої з противником, що переважав чисельністю. Німецькі війська відкрили вогонь по ст. Пересічній. Червоні козаки та інші загони виявили безприкладний героїзм і мужність. Кілька разів переходили з рук в руки с. Ольшани і ст. Пересічна²³⁷. Група військ під командуванням В. Примакова в районі ст. Пересічної виявилась в оточенні. Залишився єдиний вихід — з боєм пробитися на Харків²³⁸. 7 квітня німецькі війська захопили Пересічну, Дергачі, Мерефу²³⁹. Зважаючи на те, що обороняти далі Харків було недоцільно, радянські війська 8 квітня його залишили²⁴⁰.

З Харкова за наказом В. Антонова-Овсієнка і Українського Радянського уряду частини Червоного козацтва під командуванням В. Примакова були переведені на Донський фронт для боротьби з білогвардійськими силами Краснова²⁴¹. У травні 1918 р. полк Червоного козацтва був знятий з Донського фронту і переведений у Царицин, звідки відправлений у Москву для супроводження Українського Радянського уряду²⁴². Перебуваючи у Москві, червоні козаки взяли участь (травень 1918 р.) у придруженні контрреволюційних виступів чорносотенців і реакційного духовенства. У Москві полк Червоного козацтва за рішенням Радянського уряду був перейменованій у перший Дніпровський партизанський загін, але фактично залишився регулярним полком Червоного козацтва і 10 червня 1918 р. у складі 180 вершників, 4 кулеметів «Максим» з кіною прислугою і командою велосипедистів був переведений у Почеп, Чернігівської губернії, де В. Примаков одержав завдання підготувати на Чернігівщині «малу» партизанську війну проти німецьких окупантів²⁴³.

У серпні, з початком селянського повстання в Чернігівській губернії, яким керував губком КП(б)У і губревком, червоні козаки одержали наказ перейти з Почепи в нейтральну зону в районі Новгород-Сіверська і взяти активну участь у партизанській війні проти німецьких окупантів. Своїми відважними діями червоні козаки завдали ряд нищівних ударів німецьким гарнізонам і гайдамакам. Про це свідчать донесення Чернігівського губернського старости німецьким властям, який 26 червня 1918 р. повідомляв: «За демаркаційною лінією під командуванням Примакова збираються величезні загони українських більшовиків, що називаються Червоними козаками, з метою вигнання німецьких військ з України»²⁴⁴. У другому донесенні начальник інформаційного відділу при Чернігівському губернському старості доповідав німецькому командуванню: «Становище в Новгород-Сіверському повіті набуває явно загрозливого характеру. Більшовицькі збройні загони починають переходити демарка-

²³² ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 59, арк. 116.

²³³ Там же.

²³⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 948, арк. 158.

²³⁵ Там же, арк. 165—167.

²³⁶ ЦДАРА, ф. 658, оп. 1, спр. 60, арк. 264; «Вестник УНР», 6 квітня 1918 р.

²³⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 948, арк. 183.

²³⁸ В. А. Антонов-Овсієнко. Назв. праця, стор. 175.

²³⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 948, арк. 14.

²⁴⁰ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 331, арк. 15.

²⁴¹ Див. журн. «Летопись революции», 1929, № 5—6, стор. 27.

²⁴² ЦДАРА, ф. 25 880, оп. 1, спр. 586, арк. 8.

²⁴³ ЦДАРА, ф. 25 880, оп. 1, спр. 275, арк. 31.

²⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 78, арк. 122.

ційну лінію. Так, 12—15 вересня загін у 40 чоловік напав на садибу поміщика Рогальського. В садибі була перебита німецька охорона. Через кілька днів після цього в чотирьох верстах від Новгород-Сіверська червоні козаки напали на пароплав «Рассвет», що йшов з Новгород-Сіверська у Чернігів. Пасажири були взяті в полон»²⁴⁵. 13 липня червоні козаки напали на Новгород-Сіверськ, зайнятий німцями. Напад був настільки несподіваним, що німці змушені були втекти з міста на кілька годин²⁴⁶. Наприкінці липня червоні козаки наскочили на с. Воробівку, Новгород-Сіверського повіту. Було вбито 80 німецьких солдатів і захоплено великий обоз із зброєю²⁴⁷.

ЦК КП(б)У згуртував революційні сили, провів ряд важливих заходів по мобілізації українського народу на боротьбу з німецькими окупантами. ЦК РКП(б) і уряд РРФСР, очолюваний В. І. Леніним, вважали необхідним для підтримки повсталого українського народу і завершення остаточного розгрому австро-німецьких окупантів створити українські регулярні війська. Виконуючи вказівку ЦК РКП(б), на основі наказу Центрального військово-революційного комітету (22 вересня 1918 р.) всі повстанські загони, розміщені в нейтральній зоні, об'єдналися у дві дивізії²⁴⁸. В утворених дивізіях проводились регулярні заняття з військової справи і щоденна партійно-політична робота. Полк Червоного козацтва, як перша регулярна бойова частина на Україні, показував приклад іншим повстанським загонам у навчанні особового складу військової справи і зміцненні військової дисципліни. ЦК КП(б)У і Всеукраїнський військово-революційний комітет приділяли велику увагу політико-виховній роботі особового складу сформованих дивізій. 7—13 жовтня ЦК КП(б)У провів нараду, на якій спеціально обговорив заходи по зміцненню сформованих українських полків комуністами. На засіданні ЦК 25 жовтня було прийнято рішення створити партійні осередки в підрозділах повстанських дивізій, а при полках — бібліотеки і клуби²⁴⁹.

З нейтральної зони Червоне козацтво за наказом командуючого групою військ Курського напрямку В. Антонова-Овсієнка 20 листопада 1918 р. було переведено під Миропілля, Курської губернії, і перебувало там до 10 грудня 1918 р.²⁵⁰ З січня 1919 р. 1-й полк Червоного козацтва у взаємодії з 5-им Радянським полком визволив Харків від петлюрівських військ²⁵¹. 10 січня полк Червоного козацтва святкував у Люботині першу річницю. На параді полку за бойові заслуги було вручено почесний революційний прапор від Українського робітничо-селянського уряду з написом: «Славним червоним козакам від Українського Тимчасового робітничо-селянського уряду»²⁵². Після Люботина війська 2-ої повстанської дивізії взяли ст. Лозову. Петлюрівці під ударами Радянських полків відступали в напрямку Павлограда і Константинограда. Червоні козаки та інші частини дивізій, продовжуючи наступ, просувались у полтавському напрямку. Після жорстокого бою 19 січня була взята Полтава²⁵³. 1 лютого полк Червоного козацтва визволив Кременчук²⁵⁴.

На шляху переможного наступу ряди Червоного козацтва поповнювались за рахунок селян, сільського партійного і комсомольського активу. Нерідко села посилали в полк молодь з кіннями і амуніцією. Наскільки з охотою йшло поповнення в Червоне козацтво, можна судити з такого прикладу: якщо весною 1918 р. полк мав дві сотні по 70 вершників, то весною 1919 р. в його складі було шість кінних сотень, одна гарматна батарея, взвод гірської артилерії і велика кулеметна команда. В полку налічувалось близько 2000 вершників, з яких половина перебувала в сотнях, а решта в артилерії, кулеметній та інших командах²⁵⁵.

Після визволення від німецьких окупантів і петлюрівців Лівобережної України перед Українською радянською армією постало не менш відповідальне завдання — завершити розгром військ націоналістичної Директорії на Правобережній Україні. Боротьба за Правобережну Україну розгорнулась, головним чином, на Поділлі та

²⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 79, арк. 238. Подобиці захоплення пароплава «Рассвет» описані Л. Полярним у збірнику «Червоное козацтво» (1923 р.).

²⁴⁶ Див. «История походов и боевых действий 44 Киевской стрелковой дивизии (1918—1920)», К., 1923, стор. 8.

²⁴⁷ Див. «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов 1917—1919. Сборник документов и материалов», Чернигов, 1957, док. № 143.

²⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 104, арк. 9; В. Ауссем. К истории повстанчества на Украине. Журн. «Летопись революции», 1926, № 5(20), стор. 10.

²⁴⁹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 3, арк. 4.

²⁵⁰ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 156, арк. 1.

²⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1592, оп. 1, спр. 21, арк. 135.

²⁵² «Сборник трудов военно-научного общества при военной академии», кн. 2, 1922, стор. 153, М.

²⁵³ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 67, арк. 53—54, 66.

²⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 2, арк. 100.

²⁵⁵ ЦДАРА, ф. 25 880, оп. 1, спр. 275, арк. 33.

Волинні. Там були зосереджені головні сили петлюрівців і перебувала Директорія. І в боях на Поділлі полк Червоного козацтва виявився найбільш боєздатною частиною Української Червоної Армії. Розгорнулись бої за Шепетівку. Червонокозачий і перший кавалерійський полки одержали завдання наступати на Шепетівку і розгромити тили ворога. Виконуючи наказ про рейд на Старокостянтинів, перший полк Червоного козацтва виступив у березні по маршруту Меджибіж — Старокостянтинів. По шляху до Шепетівки червоні козаки здійснили 180-кілометровий рейд на Старокостянтинів — Ізяслав. В результаті рейду було взято в полон 1700 солдатів, 58 офіцерів і одного генерала петлюрівської армії, захоплено штаб корпусу, 100 кулеметів, знищено близько 800 петлюрівських солдатів і офіцерів²⁵⁶. Взяття червоними козаками Старокостянтинова позбавило противника зв'язку між проскурівським і житомирським угрупованнями і створило загрозливий стан для всіх петлюрівських військ. В кінці квітня червоні козаки захопили Острог-Волинський. Червоні козаки в боях з військами націоналістичної Директорії виявили масовий героїзм, відвагу і мужність. Характерний такий епізод. Весною 1919 р. йшли запеклі бої за Шепетівку. На полі бою залишився поранений козак. Бачачи, що до нього підходять три петлюрівці, він, спираючись на руки, закричав: «Не підходь!»... Бажаючи взяти його живим (за полоненого червоного козака Петлюра призначив 25 000 крб), петлюрівці кинулися до козака. «Червоний козак не здається!» — з цими словами він вихопив маузер, трьома кулями поклав мародерів, що розгубилися, а четвертою застрелив себе.

Багато славних героїчних справ звершили червоні козаки в боротьбі з петлюрівськими військами. Головнокомандуючий Збройними Силами України 8 червня видав наказ, в якому відзначив виняткову доблесть червоних козаків. За виявлену в цих боях хоробрість в ім'я революції Реввійськрада фронту висловила палку подяку і представила до почесного революційного бойового прапора, а багатьох червоних козаків — до почесних військових нагород²⁵⁷. Успіхи бойових дій Червоного козацтва, як і інших частин Червоної Армії, в боротьбі за Радянську владу на Україні були зумовлені тим, що Комуністична партія, Радянський уряд виявляли постійне піклування про зміцнення бойової могутності Червоної Армії, її революційного духу і дисципліни. На чолі Червоного козацтва стояли загартовані в боях з царизмом більшовики: В. Примаков, С. Турозький, М. Зюк, М. Медяньський, А. Богинський та багато інших. У Червоному козацтві був міцний партійний прошарок, що цементував ряди бійців і командирів, вів їх на боротьбу з контрреволюцією, за встановлення Радянської влади на Україні.

²⁵⁶ ЦДАРА, ф. 7939, оп. 1, спр. 382, арк. 200.

²⁵⁷ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 89, арк. 239.

До історії міст і сіл Радянської України

«Український історичний журнал» починає друкувати матеріали з історії міст і сіл України. Цікава й різноманітна робота на громадських засадах по підготовці видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» ведеться згідно з постановою ЦК КП України. В роботу включилися працівники Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і ряду науково-дослідних інститутів АН УРСР, вищих учбових закладів та громадські організації. Така праця вперше видається на Україні, тому викликає великий інтерес у різних верств населення. Кожній області і Києву відводиться окремий том. У книгах розповідатиметься про виникнення міст і сіл, про їх минуле, про величні соціалістичні перетворення, які відбулися за роки Радянської влади, про нові міста і села України, про могутній розвиток її економіки і культури. Видання міститиме багато ілюстративного матеріалу. Випуск усіх томів намічено здійснити до 50-річчя Великого Жовтня. Йде збір і підготовка матеріалів. «Український історичний журнал» публікуватиме статті, замітки, які допоможуть читачам ознайомитися з роботою, що широко розгортається на Україні по підготовці видання, а також матеріали методичного характеру.

ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ І МЕТОДИКИ ПІДГОТОВКИ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ

Підготовка «Історії міст і сіл Української РСР», що буде здійснена відповідно до постанови ЦК КП України, має дуже велике значення. 24 травня 1962 р. Хмельницьким обкомом КП України прийнято рішення про утворення комісії по підготовці видання. Пізніше були утворені районні комісії. У червні обласний державний архів одержав перші анкети-довідки про населені пункти. Їх заповнювали переважно вчителі. На основі складених анкет-довідок з історії сіл, даних, почерпнутих з різних видань, документів архіву і матеріалів місцевих газет обласний держархів підготував зразки довідок на різні категорії населених пунктів: місто, селище, село, що є центром колгоспу, село, що в минулому було приєднано до сусіднього колгоспу.

Досвід, хоч і невеликий, дозволяє висловити деякі думки щодо організації збирання матеріалів і безпосередньої підготовки статей про населені пункти. Основну роль у збиранні матеріалів мають відіграти місцеві комісії. На нашу думку, їх варто організувати в тих населених пунктах, де є 8—11-річні загальноосвітні школи. Значну частину сільської комісії доцільно комплектувати з працівників шкіл. Бажано, щоб до складу комісії входили вчителі історії, географії, мови й літератури. Крім того, в комісію варто ввести працівника бухгалтерії колгоспу, представника виконкому місцевої Ради (голову чи секретаря) і краєзнавця-аматора, якщо такий є. Коли комісія обслуговує одно чи два сусідніх села, можливо, доцільно було б залучити до роботи по збору відомостей і представників цих сіл. Це значить, що окремим сільським комісіям доведеться складати дві й більше довідок. Об'єктом опису, очевидно, повинні бути не територія сільської Ради, а села.

Основним завданням селищних і сільських комісій мають бути виконання розпоряджень і методичних вказівок обласної й Центральної комісії, правильна організація збирання матеріалів для заповнення анкет-довідок, опит старожилів, учасників і свідків подій, використання архівних матеріалів, що зберігаються в селах, виявлення друкованих джерел на території населеного пункту, в тому числі підшивок чи вирізок з старих газет, збір листівок і прокламацій, що розповсюджувалися в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн радянськими підпільними організаціями, та документів, що зберігаються в учасників боротьби за встановлення Радянської влади, партзанського руху в 1918—1920 рр. і 1941—1944 рр., передовиків соціалістичного сільського господарства, нагороджених урядом СРСР, осіб, відзначених за подвиги у Вітчизняній війні, фотодокументів, якими можна було б ілюструвати зміни, що сталися в населеному пункті за роки Радянської влади. Зібрані матеріали, звичайно з дозволу їх власників, разом з заповненою анкетною картою направляються через районні комісії в облдержархів.

Кожна довідка приміром складатиметься з трьох основних частин: 1) топонімічних і географічних даних; 2) відомостей з історії населеного пункту; 3) даних про сучасний розвиток економіки й культури міста чи села. Географічні дані подає вчитель географії, що викладає в школі даного населеного пункту. Звичайно, ці дані представляються сільській комісії лише після ретельного вивчення. Історичні відомості збирає вчитель історії разом з краєзнавцем-аматором. Слід сказати, що це найбільш складна і відповідальна робота сільських комісій. Треба відразу застерегти місцевих працівни-

ків, що відомості з історії вони мають відшукувати в даному населеному пункті. Про це доводиться говорити тому, що ряд сільських комісій зверталися в обласній держархів з проханням надіслати їм матеріали з історії села. Зрозуміло, що ці прохання держархіву не можуть задовольнити, бо архівні матеріали так чи інакше будуть використані.

Важливим джерелом для заповнення історичної частини довідки мають бути матеріали опиту місцевих жителів, здебільшого на основі переказів осіб старшого віку, що зберегли в пам'яті дані про події в населеному пункті. Такі люди можуть передати перекази про заснування села, походження його назви, про події давніх і новіших часів. Для запису переказів потрібно опитати кілька старожилів, причому під час опиту бажано, щоб були присутні всі члени комісії. Після спільного обговорення переказів може бути записаний один найбільш вірогідний варіант. Якщо варіанти дуже відрізняються один від одного, доцільно зафіксувати два або більше варіантів. Про події, що відбувались в період першої російської революції, в дні жовтневих боїв, в роки громадянської війни й соціалістичного будівництва, можуть розповісти активні учасники тих часів. Запис цих свідчень також має бути зроблений в присутності членів комісії. Матеріали опиту старожилів і свідків та учасників подій слід оформляти у вигляді протоколів. У протоколі може бути запис про те, хто з членів комісії був присутній, з слів яких старожилів зроблений запис і, нарешті, повний виклад змісту переказів і свідчень.

Записи даних про сучасний стан населених пунктів можуть бути зроблені на підставі довідок, наведених по матеріалах бухгалтерії колгоспу, сільської Ради, школи, лікувальної установи, споживчого товариства тощо. Довідки теж повинні оформлятися як офіційні документи. В кінці довідки подається підстава — назва установи, матеріали якої використані, рік, № справ і аркушів. Після ретельного редагування тексту зібраних матеріалів заповнюється в двох примірниках анкета-довідка. В кінці анкети-довідки доцільно подати відомості про джерела, на підставі яких підготовлена довідка. Якщо використано архівні матеріали або друковані джерела, то покликати записуються за загальними правилами. Якщо підставою для запису були перекази чи свідчення старожилів, треба подати їх прізвища та ініціали, а також їх становище в момент події. Вважаємо, що матеріали опиту можуть бути надіслані обласним держархівом після затвердження анкети обласною комісією.

Більш складною справою є заповнення анкет-довідок на міста, існуючі й колишні районні центри. Довідки на ці населені пункти за розміром і повнотою відрізняються від довідок на села. Відомості в них мають подаватися широким планом, з докладним висвітленням усіх періодів історії. Якщо дані про далеке минуле цих населених пунктів можна знайти в друкованих джерелах, то у зв'язку з втратою багатьох архівних матеріалів відомості періоду громадянської й Великої Вітчизняної воєн, довоєнних п'ятирічок відшукати дуже важко, а нерідко й неможливо. Тому перед комісіями великих населених пунктів стоїть відповідальне завдання — зібрати на місцях усі відомості, що можуть бути використані при підготовці довідок. Вважаємо, що комісіям цих населених пунктів особливу увагу треба звернути на запис спогадів учасників подій. Ці дані після ретельної перевірки можуть бути використані для заповнення анкет-довідок.

Комісії великих населених пунктів можуть комплектуватися із значно більшої кількості осіб в порівнянні з сільськими. Їх доцільно поповнити краєзнавцями, учасниками революційного руху і соціалістичного будівництва. Але якою б повною анкета не була, її питаннями майже неможливо охопити всі сторони життя населеного пункту. Тому, крім заповнених анкет, корисно мати матеріали, написані краєзнавцями-аматорами. Вважаємо, що районні комісії мають рекомендувати краєзнавцям на основі зібраних ними матеріалів підготувати нарис для використання їх при написанні «Історії міст і сіл Української РСР» і для передачі їх як цінних джерел на державне зберігання. Слід зазначити, що заповнені анкети-довідки, нариси, спогади та інші матеріали, зібрані місцевими комісіями, створюють надзвичайно цінну колекцію історичних джерел, і багато поколінь дослідників буде з вдячністю згадувати тих, хто не пошкодував зусиль і часу, щоб підготувати ці важливі документи.

Безпосереднім керівним органом для селищних і сільських комісій є районні комісії. На наш погляд, вони мають розмножувати й направляти сільським комісіям розпорядження й методичні вказівки Центральної і обласної комісії, доповідати обласній комісії про хід роботи по збиранню матеріалів і заповненню анкет-довідок, сприяти своєчасному якісному складанню довідок, заслуховувати звіти голів і секретарів сільських комісій про хід роботи, перевірені й уточнені анкети направляти обласній комісії. Районні комісії мають допомагати сільським у випадках, коли останні не мають можливості відповісти на окремі питання анкети. Якщо ті чи інші відомості можна знайти в районному державному архіві або районній інспекції державної статистики, останні видають районній комісії загальну довідку на групу або всі села.

Важливе місце в збиранні матеріалів для складання довідок повинні зайняти обласні державні архіви, де зосереджено краєзнавчу літературу і документи установ, організацій і підприємств, що діяли в XIX—XX ст. В архівах слід так спланувати й

організувати розшук матеріалів, щоб його закінчити в найтисліші строки і приступити до підготовки статей. Вважаємо, що при держархівних доцільно створити каталог літератури, що стосується території області. На облік треба взяти не тільки ту літературу, що зберігається в архівах, музеях, бібліотеках і вузах, а й друковані джерела, що є в республіканських бібліотеках. З найбільш цінних видань, що зберігаються в республіканських бібліотеках, можуть бути зняті мікрофільми для передачі їх обласним державним архівам.

Звичайно, обласні архіви та інші місцеві науково-дослідні установи не матимуть можливості за короткий строк взяти на облік всю літературу, в якій можна знайти дані про населені пункти. Вважаємо, що для складання довідок достатньо мати каталог на основну, найбільш цінну літературу. Наступним етапом у створенні каталогу на друковані джерела може бути постатейний опис літератури.

Цінним джерелом з історії населених пунктів є місцеві газети. Враховуючи це, колектив Хмельницького обласного держархіву вже провів значну роботу по виявленню й обліку газетних матеріалів. Для полегшення, прискорення й уніфікації цієї роботи методкабінетом архіву було підготовлено спеціальний методичний посібник. В архіві беруться на облік такі газетні матеріали: опубліковані істориками і краєзнавцями аматорами статті про історію міст і сіл; матеріали, що стосуються окремих питань історії краю, його районів, міст; статті про перебування на Поділлі видатних державних, партійних і військових діячів, діячів науки, літератури й мистецтва; повідомлення про археологічні розкопки і пам'ятники матеріальної культури; етнографічні матеріали спогади старожилів, учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн; фізико-географічні й економіко-географічні нариси області, районів, міст і сіл; кореспонденції, в яких є відомості про минуле населеного пункту. Ми вважаємо, що при каталогізації газетних матеріалів об'єктом опису, як правило, повинен бути окремих населений пункт. Такий порядок обліку полегшить систематизацію й використання карток.

Прямим обов'язком обласних державних архівів є виявлення та опис документальних матеріалів. Ця робота потребує багато часу. На наш погляд, виявлення архівних документів потрібно організувати так, щоб воно не відставало від інших робіт по збиранню матеріалів. А цього можна добитися лише тоді, коли перед кожним працівником архіву буде поставлено конкретне завдання, коли буде визначено коло документів, які дійсно потрібні для підготовки видання.

В Хмельницькому обласному держархіві розшук документальних матеріалів проводиться у відділах дореволюційних фондів та фондів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва. У відділі дореволюційних фондів беруться на облік матеріали про соціальний рух робітників і селян, розправу місцевих властей над учасниками революційних виступів, становище трудящих, землеволодіння й землекористування, наявність у неселених пунктах на 1913 р. підприємств, установ культури, охорони здоров'я навчальних закладів, про кількість у містах і селах учителів, учнів, медичних працівників. У відділі фондів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва описуються документи з відомостями про хід боротьби за встановлення Радянської влади, терористичні акти місцевих органів контрреволюційних урядів, інтервентів, націоналістів і білогвардійців, участь трудящих в русі проти контрреволюційного режиму, утворення і діяльність перших сільськогосподарських комун і артілей, прокатних пунктів, класову боротьбу на селі (1929—1931 рр.), колективізацію сільського господарства, про рух і відзначення передовиків сільського господарства і промисловості. За період Великої Вітчизняної війни виявляються матеріали про звірства гітлерівців і шкоду, заподіяну ними та їх спільниками містам і селам, діяльність підпільних організацій в тилу ворога, участь населення в партизанському русі, про кількість громадян, нагороджених орденами й медалями СРСР.

Виявлення й облік друкованих джерел і документів є лише частиною роботи обласних держархівів по збиранню матеріалів для підготовки довідок. Створений каталог може лише полегшити розшук матеріалів, що розпорошені в багатьох фондах, книгах і журналах. Якщо архіви матимуть тільки каталоги, то працівникам, які будуть займатися підготовкою довідок, доведеться знову звертатися до першоджерел, а це значно утруднить роботу упорядників і особливо обслуговуючого персоналу. Тому вирішено разом з складанням карток робити виписки з документів, книг, газет та інших джерел.

Відомо, що в тих архівах, які утворені в колишніх губернських центрах, зберігаються матеріали, що стосуються території сусідніх областей. Вважаємо, що ці архіви зобов'язані брати на облік також матеріали про міста й села інших областей. Наприклад, Хмельницький обласний держархів у 1962 р. вилучив і описав значну кількість матеріалів, що стосуються Вінницької і північної частини Одеської областей. Певну роботу по виявленню і копіюванню матеріалів проведуть партійні архіви обкомів КП України. Ці архіви працюватимуть у тісному контакті з облдержархівами. Не можуть стояти осторонь збирання матеріалів для видання і краєзнавчі музеї та обласні бібліотеки.

Уже говорилося, що заповнені анкети-довідки поступають на зберігання і вико-

ристання в обласні держархіви. Очевидно, їх завдання полягатиме в тому, щоб перевірити правильність і достовірність відомостей, записаних в анкетах, по матеріалах діючих установ і документах архівів. У процесі перевірки і виправлень можуть записуватись відповіді на запитання анкети, якщо цього не зробили сільські комісії в зв'язку з відсутністю матеріалів і свідків полій.

Після того, як буде зібрано архівні матеріали, друкovanі джерела, перевірено й доповнено анкети-довідки, до роботи приступають упорядники. Слід сказати, що це один з найбільш відповідальних етапів підготовки видання. Успіх цієї роботи залежатиме від правильного добору упорядників. Значні труднощі доведеться перебороти в організації їх роботи. Справа в тому, що жодна установа протягом невеликого відрізка часу не зможе самостійно підготувати 1500—2000 статей. Очевидно, статті доведеться складати співробітникам архівів, музеїв, вузів, краєзнавцям-аматорам. Цих працівників має об'єднати єдиний методичний центр, очолюваний секретарем обласної комісії.

Організаційно спрямовуватиме діяльність сільських і районних комісій, що візьмуть участь у підготовці видання, обласна комісія. Вона повинна організувати збирання матеріалів в межах області, здійснювати загальне керівництво роботою упорядників, редагувати підготовлені довідки. Значну роботу по підготовці історії міст і сіл України виконує Центральна (чи Головна) комісія. Бажано, щоб вона, крім анкети, підготувала зразки статей на різні категорії населених пунктів. Ці зразки значно полегшать роботу обласних комісій і упорядників. Якщо в процесі роботи місцевих комісій виникатимуть неясні питання, труднощі, Центральна комісія має своєчасно надавати їм допомогу.

В населених пунктах і архівах України уже проведена значна робота по збору матеріалів для підготовки видання. Треба сподіватись, що з допомогою широкої громадськості партійні й радянські організації, науково-дослідні установи справляться з поставленими перед ними завданнями і почату справу завершать в найближчі роки.

І. В. ГАРНАГА

ПІДГОТОВКА ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ СУМЩИНИ

Прийнята ХХІІ з'їздом Програма Комуністичної партії Радянського Союзу визнає завдання всіх галузей науки, в тому числі й історичної. Радянська історична наука здержала могутній стимул для розвитку, ліквідувавши тяжкі наслідки культу особи Сталіна, визволилася від мертвих догм, скинула кайдани бездумного цитування. Тепер до питань історії СРСР привернуто увагу всієї громадськості. Про це свідчить тоява мемуарної літератури, написання історії заводів, фабрик, колгоспів, широкий розмах краєзнавства, створення силами трудящих народних музеїв тощо. Певний вклад у вивчення історії нашої Батьківщини вносять історики, краєзнавці Сумської області. За останні роки видано збірники документів «Трудящі Сумщини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр.», «З історії комсомольських організацій Сумщини», а також спогади З. В. Павлюченком, Ф. К. і В. К. Пономарьовими, В. Я. Бабком, І. П. Жолдаком, А. І. Беловим та С. М. Біроковим цінні матеріали по підготовку й здійснення революції в містах і селах Сумщини. Готуються до друку збірник документів та матеріалів «Сумщина в період Великої Вітчизняної війни» та довідник «Квітуча Сумщина» і авершується підготовка збірника «Герої Сумщини» (Нариси про 153 Героїв Радянського Союзу й 52 Героїв Соціалістичної Праці). На матеріалах архівів Сумської області написано дисертації М. Богдановим «Більшовики Сумщини в боротьбі за відбудову колгоспів у 1943—1945 роках», Н. С. Гуріним «Більшовики Сумської області — захисники й організатори партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни». Крім того, видано брошуру Є. М. Левчика «Розвиток Сумщини в роки Радянської влади».

Над вивченням рідного краю на Сумщині працює чимало істориків-аматорів. Так, багато років плідно вивчає рідний край П. А. Сапухін. За останній період він написав кілька брошур, журнальних та газетних статей про міста й села Сумщини. Багато енергії та творчих зусиль віддає краєзнавству Я. О. Кривко, автор багатьох аміток про минуле і сучасне сіл і міст та популярного плакату про зв'язки письменників з Сумщиною. Недавно Яким Олександрович закінчив підготовку нового цікавого плакату про зв'язки діячів мистецтва з Сумщиною. Широко відома діяльність партійанського літописця, колишнього начальника штабу партизанського з'єднання Г. Я. Баними, автора спогадів «Слідами великого рейду». Тепер Григорій Якович працює над творенням книги «Про народних месників». Багато корисного в галузі краєзнавства зроблено радянським офіцером у відставці К. М. Дубченком, який підготував до друку «Нариси з історії Лебедина та Лебединського району», викладачачи Путивльського сьадогічного училища С. В. Сереженком і А. А. Стожок, П. П. Шевченком з м. Рожен, С. С. Кисленком з Червоного району та ін.

Багато нині працюють над підготовкою історії міст і сіл Сумщини краєзнавчі музеї: Охтирський, Путивльський, Роменський, Конотопський і Сумський. Так, співробітники Охтирського музею залучають широке коло істориків до підготовки матеріалів з історії Охтирщини, а також з історії окремих заводів, фабрик, колгоспів, науково-дослідних установ та навчальних закладів. Цей музей видав дві книжки краєзнавчих записок Охтирського музею, які одержали позитивну оцінку в пресі¹.

Та не можна задовольнитися тим, що вже зроблено по вивченню історії рідного краю. Досі працівники музеїв та архівів, більша частина краєзнавців вивчали, здебільшого, далеке минуле і мало зверталися до вивчення радянського періоду, тому переважна більшість збірників документів та спогадів, краєзнавчих записок, газетних та журнальних статей присвячені подіям Жовтневої революції, громадянській та Великій Вітчизняній війнам. І лише незначна кількість праць висвітлює післявоєнний період. Таке становище не можна вважати нормальним. Поряд з вивченням усіх періодів історії особливо увагу історики та краєзнавці мають приділити дослідженню тих тем, які розкривають велич грандіозного будівництва комуністичного суспільства в СРСР.

Невпізнанно змінилася Україна за роки Радянської влади, вирости нові міста і села, нове покоління людей — будівників комунізму. Розкрити ці досягнення — велике й почесне завдання істориків. Незабаром радянський народ відзначатиме 50-річчя Жовтневої революції. Готуючись гідно зустріти цю знаменну дату, історики та краєзнавці Сумської області працюють над створенням великих досліджень з історії Радянської держави. Після рішення ЦК КП України про створення 26-томного видання історії міст і сіл України у червні 1962 р. бюро Сумського обкому КП України прийняло рішення про організацію редакційної колегії. Тепер в містах та районних центрах утворені комісії по збиранню матеріалів для написання історії міст і сіл Сумщини. Основна мета видання — на конкретних фактах і прикладах показати соціалістичні перетворення, що сталися в кожному селі, місті, районі за останні п'ятдесят років. 11 жовтня 1962 р. було проведено обласну нараду краєзнавців, істориків, архівістів, працівників музеїв, викладачів шкіл з питань підготовки видання історії Сумщини. Учасники наради поділилися досвідом збирання матеріалів з історії міст і сіл. До наради було підготовлено виставку літератури та документів. Тепер обласним державним архівом з метою виявлення матеріалів з історії міст і сіл розробляються історична література й архівні фонди, створюється алфавітна картотека. У виявленні матеріалів з історії міст і сіл велику допомогу подає філіал Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Харкові.

Найближчим часом передбачається провести велику роботу по виявленню й збиранню матеріалів з історії міст і сіл не тільки в місцевих, а й у центральних архівах. Після наради почали надходити матеріали з історії міст і сіл від окремих громадян. Районні та міські комісії, залучаючи краєзнавців, істориків, географів, активістів, розгорнули збирання матеріалів для заповнення анкетних даних, що будуть необхідні при написанні праць з історії міст і сіл Сумщини.

О. Х. ДЕНЧИК

З ІСТОРИЇ СЕЛА ДРАБОВА

Село Драбів виникло в кінці XVII ст. Багатий козак, пізніше переяславський полковник Іван Минович у 1680 р. захопив і скупив над річкою Золотоношкою общинні землі. Тоді ж там виник хутір. Переяславський полковник звернувся до царя з проханням видати йому грамоту на цей хутір. У 1690 р. він одержав жалувану грамоту на хутір з ставком і лісом Драбовим, випасами і скотними сіножатями². Так виникла назва «хутір з лісом Драбовим» або просто хутір Драбів. У 1707 р. в хуторі «за гребелькою було сім хат, і в тих хатах живучі люди всякі підданські повинності відбували»³. Під час Північної війни син Миновича Федір разом з Мазепою перейшов у шведський табір. Деякий час хутором володів зять Миновича Яків Лизогуб, а в 1718 р. Петро І усі маєтності зрадників Мировичів, у тому числі й хутір Драбів, відписав на власність держави і віддав генерал-майору Кантакузіну. Драбів став частиною Кантакузінських маєтностей. У 1734 р. в хуторі жило 13 підусідків⁴. У 1740 р., після смерті Марії — вдови генерала Кантакузіна, царський уряд віддав хутір на утримання кінного заводу кірасірського полку, який був розміщений у цій місцевості⁵.

¹ Див. «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 144—145.

² Центральный державный архив древних актов СРСР (далі — ЦДАДА СРСР), ф. 124, оп. 27, спр. 97, арк. 18—21.

³ Центральный державный исторический архив УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 57, оп. 4, спр. 223, арк. 74—75.

⁴ Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, ф. 159, оп. 11, спр. 3704, арк. 36.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 2, спр. 1449, арк. 33.

Тоді хутір належав до Велико-Хуторянської економії і перебував у віданні військових доядачів, які призначались з відставних офіцерів.

Не стерпівши гноблення козацької старшини, жителі навколишніх сіл переходили в хутір. Селились тут і люди з Правобережжя — «з той сторони Дніпра», — що тікали від гніту польської шляхти. Хутір зростав, у 1754 р. тут уже налічувалось 10 дворів, у них 14 хат, і 24 бездвірних хати, в яких жило 38 сімей⁶.

Тяжкою була доля посолитих Драбова. Вони належали царській казні, платили на утримання армії від кожної хати на рік 1 крб. 2 коп. «консистентської дачі, давали на військо порції (харчі) і рації (фураж), ремонтували й будували преблі, шляхи, вод'яні млини, відбували всякі повинності: «хлібопашествували на землі казенній, там, де їм з волі економії визначать, і робили казенної панщини на тиждень три дні»⁷. Феодально-кріпосницький гніт розорвав селян. Про це свідчить збільшення кількості підсудків, бездвірних людей. За ревізією 1767 р., в Драбові було 6 дворів, у них 14 хат, а бездвірних хат — 61. Жило тоді в хуторі 220 душ⁸. У 1775 р. цариця Катерина віддала Драбів «у вічне спадкове володіння графові Петру Завадовському»⁹. Так з волі цариді послоніті Драбова стали кріпаками Завадовських.

В 20-х роках XVIII ст. в степу, поблизу хутора Дунаевського, поселилися люди з Бирловки, Плешканів та інших сіл Чернігівщини, заснувавши Слобідку Дунаевську, що належала до Великого Хутора. В 1767 р. в Слобідці жило 324 душі (7 дворів — 16 хат і 28 бездвірних хат)¹⁰. У 1775 р. в хуторі було 19 дворів і 113 бездвірних хат, в яких жило 149 сімей¹¹, а в 1782 р. в Драбові і Слобідці Дунаевській було 275 хат¹². Пізніше Слобідка з'єдналася з Драбовом. У 1818 р. маєток і село Драбів перейшли в спадщину до сина Завадовського Василя. Завадовські та їх управителі жорстоко експлуатували селян. Силами кріпаків Завадовські вирубували грабовий ліс і посадили сад, збудували в маєтку два палаци, викопали став, вирощували льон, зернові культури, розводили багато худоби тощо. Овеча вовна перероблялася на суконній фабриці, а з льону в майстернях ткали полотно.

Тяжке становище кріпаків Драбова посилювалось неврожайми. В 30-х роках XIX ст. у Драбові, як і по всій Полтавщині, було підряд три неврожайні роки. Запаси хліба в селі вичерпались, селяни голодували, а Завадовські тримали хліб, поки на нього зростуть ціни, або продавали його винокурним заводам. У 1839 р. недорід повторився. За рахунок експлуатації кріпаків Драбова збагачувались Завадовські, які вели розкішне життя. У 1824 р., коли не стало грошей, вони заклали маєток, село і людей під заставу в банк. У 1836 р. Василь Завадовський одержав ще позику. Пізніше, щоб покрити борги в банк, Завадовський продав князю Анатолію Барятинському «село Драбів з хутором Петровським, село Кантакузівку, хутір Хомовщину, село Великий Хутір, Слобідку Велико-Хутірську, селян і дворових людей чоловічої статі 3065 душ з їх жінками, дітьми, внучатами, з усіма сім'ями, з майном, будовами, худобою, кінсьми, хлібами, суконну фабрику, кінний завод, вод'яні й вітряні млини, всі панські будови, землю»¹³.

Придбавши Драбів, Барятинські збільшили свої землі. Ті селяни, які не мали наділів, були переведені в дворові. Їм платили натурою місячину. Розорені селяни працювали і на заможних селян, відробляли за них панщину.

У 1848 р. Драбів став містечком, в якому було 4700 жителів, більше десятка крамниць і понад 60 вітряків. У 1846 р. тут було засновано «низшеє» прихоське училище¹⁴, у 1860 р. — збудовано льонотіпальну фабрику. Тоді у Драбові налічувалось 932 двори. Після кріпосницької реформи 1861 р. селяни за викуп одержали невеликі наділи землі. Проте більшість землі, що її обробляли кріпаки, Барятинські залишили собі, і селяни змушені були у них її орендувати. З кріпацтва селяни Барятинських попали в ще більшу кабалу. Барятинські пристосовували своє господарство до товарно-грошових відносин, виробляючи на ринок багато хліба, вовни та інших олійськогосподарських продуктів, посиляли експлуатацію «вільних» підлеглих селян і багатіли. Завдяки цьому в 1876 р. вони купили у Савичів у Дніновці маєток, винокурний завод і 568 дес. землі.

У 1885 р. селяни Драбова і сусідніх сіл орендували у Барятинських 4885 дес. землі, наймали 450 дес. пасовиська. За десятину панської землі вони або платили 7 крб. на рік, або збирали врожай з двох панських десятин, або своїми кінсьми орали дві де-

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, спр. 1171, арк. 6—7.

⁷ Там же, ф. 57, оп. 1, спр. 240, арк. 124—128.

⁸ Там же, ф. 763, оп. 1, спр. 476 арк. 47—48.

⁹ Там же, ф. 56, оп. 3, спр. 2838, арк. 128.

¹⁰ Там же, ф. 57, оп. 1, спр. 240, арк. 121—142.

¹¹ ЦДАДА СРСР, ф. 13, оп. 14, спр. 97, арк. 117—122.

¹² Там же, ф. 763, оп. 1, спр. 694, арк. 18.

¹³ Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, ф. 19/1—118, арк. 1—5.

¹⁴ «Журнал Министерства Народного Просвещения», СПб., 1871, стор. 160.

сятини, або звозили хліб з двох десятин, або молотили 30 кіп льону¹⁵. У Драбові зростає прошарок заможних селян, які за безцінок скуповували в розорених селян надільні землі. Останні йшли в маєток на поденну роботу або «на строк», а також на підприємства княгині Барятинської, де працювали по 11—14 годин.

У 1873 р. в містечку було відкрито школу, а в 1883 р. замість неї засновано двокласне народне училище. У Драбівській школі в 1903 р. деякий час вчителював письменник С. Васильченко. Княгиня Барятинська в 1900 р. мала льонопрядильну та фабрику обгорткового паперу, два парові млини, винокурний і два цегляні заводи, ремонтно-слюсарну майстерню, на яких працювало 340 робітників. Це були здебільшого селяни Драбова, що розорилися. Тоді ж у Драбові налічувалось 782 селянських господарств, які мали 3083 дес. землі; 13 заможних господарств мали 14 327 дес. землі, в тому числі і княгиня Барятинська. У княгині орендувало землю 381 господарство. В її економії селяни працювали від зорі до зорі і одержували: строковий робочий на своїх харчах по 40 копійок на день, на хазайських — по 30. Шукаючи заробітку, селяни йшли працювати в міста.

Робітники, вихідці з Драбова, привозили з Києва, Лубен, Полтави брошуру В. І. Леніна «До сільської бідноти», газети, прокламації і розповсюджували їх серед населення. Після подій 9 січня 1905 р. по всій країні прокотилася хвиля страйків, почалась революція. Селяни Драбова піднімалися на боротьбу проти гнобителів. Вони збиралися на мітинги, вимагали підвищення заробітної плати, поділу поміщицької землі, восьмигодинного робочого дня. Для придушення селянських заворушень княгиня викликала загін козаків-чеченців. 9—10 червня 1906 р. в період розгортання польових робіт, робітники льонотіпальної фабрики застрайкували. Вони вимагали підвищення поденної платні. Управитель фабрики їм відмовив, і вони кинули роботу¹⁶. Цим страйком керував підпільний страйковий комітет. Пізніше були заарештовані і кинуті в Лубенську тюрму Х. Шахнович, Я. Барташник і 16 селян, серед них І. Мироненко, С. Мекеда, Н. Завадський, П. Мерешко, П. Козоріз та ін.¹⁷ 8 листопада 1906 р., коли люди зібралися на ярмарок, з маєтку рантowo прибули козаки, почали стріляти, убили робітника економії Данила М'яла і розігнали людей. Хоч перша російська революція і зазнала поразки, але боротьба робітників і трудового селянства проти царизму не припинялася. У цій боротьбі активну участь брали і трудящі Драбова.

За роки Радянської влади село виросло і стало центром Драбівського територіального виробничого колгоспно-радгоспного управління й району. На колишніх панських землях з'явилися нові вулиці, будинки, школи. Прикрашає село посаджений колгоспниками парк. Земля стала надбанням народу. Трудівники колгоспів «Вірний шлях» та ім. Суворова на площі в 8205 га вирощують високі врожаї цукрових буряків, кукурудзи, пшениці. Широкого розвитку набуло тваринництво. Значно поліпшився добробут трудівників Драбова.

Відійшли в минуле вітряки, кузні, тяжка фізична праця. В селі створено відділення РТС, збудовано цегельню, електростанцію, харчокомбінат, млин, ідальню, швейну майстерню, комунальні підприємства, магазини. Населення села в 1959 р. становило 5214 чоловік. Напередодні Великого Жовтня була в селі двокласна церковно-приходська школа, земська та двокласна міністерська школи, де господарями були попи; три церкви, шинки і більше 74% неписьменного населення¹⁸. Великий Жовтень відкрив перед трудівниками села простір до вершин науки і культури. За роки Радянської влади ліквідовано неписьменність, здійснено загальне восьмирічне навчання, всі діти навчаються в середній, двох восьмирічних та початковій школі. Газети, радіо, література ввійшли в побут колгоспників. До їх послуг Будинки культури, два клуби, дві бібліотеки, два парки, стадіон. В лікарні, санаторії, дитячих закладах лікарі дбають про здоров'я людей.

З села вийшло багато вчителів, агрономів, лікарів, інженерів, механізаторів, офіцерів Радянської Армії. В Драбові народилися й навчалися майстер парашутного спорту двічі Герой Радянського Союзу полковник В. Г. Романюк, заслужений артист УРСР В. І. Овчаренко.

Натхненні історичними рішеннями XXII з'їзду КПРС, трудівники Драбова віддають свої сили на виконання завдань семирічного плану в галузі сільського господарства, на дальше піднесення добробуту і культури народу, вносять свій вклад у побудову комуністичного суспільства.

К. А. САКУН

¹⁵ «Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Золотоношский уезд», т. VI, Полтава, 1887, стор. 264—266.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 21-а, ч. ІІ, арк. 131.

¹⁷ «Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине», Харьков, 1957, стор. 194.

¹⁸ «Статистичний справочник по Золотоноській окрузі за 1924—25 р.», Золотоноша, 1925, стор. 11.

Замітки

З ІСТОРІЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ

(СПОГАДИ УЧАСНИКІВ)

Пригадую літо 1922 р. Саме тоді, в серпні, у Харкові відбулася нарада уповноважених ЦК КП(б)У по повітах. Після наради Дмитро Захарович Мануїльський, який тоді був секретарем ЦК КП(б)У, запропонував мені поїхати працювати у Канівський повітовий партійний комітет на Київщині. Я дав згоду. В Києві з'ясувалося, що секретарем Канівського повіткому партії уже обрано Котельнікова. У Київському губкомі КП(б)У вирішили направити мене парторганізатором ЦК Медвинського куца. Прибувши у Канів з мандатом Київського губкому КП(б)У, я дізнався, що в Медвинському куці діє ряд дрібних банд і що від їх рук загинуло чимало партійних працівників. Зважаючи на це, і за порадою товаришів з Канівського повіткому і спочатку не оголошував, що призначений парторганізатором ЦК КП(б)У, а добре знайомився з становищем, людьми і активістами. Тоді в селах рідко де були партійні організації, і комуністам при вирішенні важливих політично-господарських питань доводилося спиратися здебільшого на вірних помічників партії — комсомольців та сільський актив.

Пам'ятаю, незабаром після приїзду у приміщенні Ісайківського волосного виконкому зібралися не раз обстріляні бандитами бойові юнаки з бідняків: П. Семесько, С. Пирховка, Р. Кулик, В. Зборовський, М. Вартедєцький, Б. Марушевський, Д. Сидоренко. Відбулися збори, їх вів секретар волосного осередку М. Козиренко. Тоді на зборах я розповів молоді про завдання радянського будівництва. Багато і палко говорили про боротьбу з бандитизмом, ремонт шкільних будинків, про відкриття лікарні, культурно-освітніх закладів та ін. Обговорювали питання про організацію на добровільних началах сільськогосподарської артілі або хоч товариства по спільному обробітку землі.

Незабаром волосний виконком прийняв розгорнуту постанову про соціалістичну перебудову села, ось тоді проти накреслених заходів, особливо проти створення колгоспу, єдиним фронтом виступили куркулі. Незважаючи на те, що на загальних зборах комітету незаможних селян багато з них висловилося за вступ у колгосп, жодний з них не збирався подати заяви. З'ясувалося, що куркулі випередили нас: вони обійшли хати і пропагували: «своя хата — своя правда», «колгосп — це комуна. Тут усе спільне. Навіть спільне сімейне життя...». Піп Слуцький, три сини якого були бандитами, говорив селянам, що «колгосп — диявольське наслання», «да убереже вас господь від колгоспу», «не прогнівайте всевишнього». Щоб виправити становище, вирішили зібрати всіх тих, хто виступав за організацію колгоспу, і широко з ними поговорити. У неділю у хаті незаможника М. Кисиленка зібралося багато селян. Далеко за північ тривала відверта розмова. Всі присутні тут же написали заяви про вступ до артілі і зобов'язалися залучити до неї по два-три господарства. На честь 5-их роковин Жовтневої революції в урочищі Коржево був організований з незаможних селян колгосп «Комунар». Головою обрали М. Кисиленка. Одночасно в урочищі Лопатино утворилося товариство по спільному обробітку землі (ТСОЗ), яке очолив Лисенко.

З приводу організації колгоспу Г. І. Петровський надіслав привітання, в якому побажав дружно працювати і множити колгоспне добро. Робітники Лучанського цукрового заводу взяли над колгоспом шефство. При їх сприянні колгосп придбав трактор «Фордзон». Миронівська селекційна станція видала артілі насінню пшеницю «Українка».

Чим успішніше розвивалося колективне господарство, тим дедалі жорстокіший опір чинило куркульство. У медвинських лісах, як і раніше, діяли банди Пирога, Бурхали, Кушки-Коленника, Штромила і Голишенка. В 1923 р. я вже входив до складу комісії по створенню Медвинського району і брав безпосередню участь у боротьбі з бандитами. Одного разу, вночі, в двері хати, де я ночував, хтось постукав. Пролунала лайка і погроза: «А, червоношкірий, полався — тепер не врятуєшся!» Я швидко загасив лампу, виглянув у вікно і побачив, що хату оточили бандити. Щоб виграти час, я крикнув: «Не скаженійте, одягнуся і вийду — поговорю по-більшовицькому!»

Швидко розчинив настіж вікно і кинув браунінг зі словами: «От беріть, я вас не боюсь!» Бандити кинулися до зброї, яка виблискувала в світлі місяця. В цей момент я кинув у купку бандитів гранату. Тих, хто уцілів, я захопив в іншій хаті й відвів у райвконком.

Ледве не загинув комсомольський районний організатор М. Козиренко. Пізно ввечері він ішов у с. Побережку, щоб вранці очолити валку з хлібом. Поблизу села його схопили бандити і кілька разів вдарили по голові обрізом. Він знепритомнів. Вирішивши, що Козиренко мертвий, бандити кинули його в яр; хтось з них при цьому вигукнув: «План продподатку виконаний!» Проте куркулі помилилися. Комсомольський активіст не вмер. Через два дні він уже здійснював чергову операцію по боротьбі з бандитами.

Незважаючи на жорстокий опір куркульства, колгосп «Комунар» розквітав. Селяни з усіх сіл району приходили на його поля, щоб побачити чудові результати спільної праці. Було зібрано небачений тоді урожай: пшениці по 22 ц і цукрових буряків по 350 ц з гектара. Напередодні й на честь 6-х роковин Великого Жовтня були організовані в с. Гуті — сільськогосподарська артіль «Дибрівка», у с. Дмитренях — промколектив по виготовленню сільськогосподарського реманенту, у с. Дибинцях — кооператив по виготовленню череп'яних виробів та вогнетривкої цегли. Крім того, в районі утворилося ще два товариства по спільному обробітку землі. Успішна діяльність партійної організації була відзначена в окружній газеті «Незможник» і губерньській — «Большевик». Губерньський комітет КП(б)У провів перевірку. На засіданні бюро було визнано: вважати Медвинський район передовим по виконанню ленінського кооперативного плану, а колгосп «Комунар» — преміювати молотаркою. На першу Всесоюзну сільськогосподарську виставку в Москві Медвинський район направив делегацію, яку очолив М. Козиренко.

Минав час у напруженій праці. Величний кооперативний план Володимира Ілліча Леніна успішно здійснювався. І ось 22 січня 1924 р. — назавжди, до найдрібніших подробиць запам'ятався цей день. «Слухайте! Слухайте! Спеціальне урядове повідомлення. О шостій годині п'ятдесят хвилин помер Володимир Ілліч Ленін...» Доляючи снігові замети, всі йшли на збори. Великий будинок не міг вмістити і десятої частини прибулих. Доповіль «Великий Ленін — творець Комуністичної партії та Радянської держави» закінчилася. Проте ніхто не йшов. Усім хотілося ще раз почути слова: «Ленін — безсмертний. Ленін — живий».

С. Т. ЛУКАШЕНКО

* * *

У с. Великій Кісниці, Ямпільського району, на Вінниччині, після закінчення громадянської війни почався розподіл поміщицької землі. Кращі землі на урочищі Яблущня під виглядом зразкового господарства куркулі прибрали до своїх рук. Їх підтримали чиновники з колишнього земства, які залишилися працювати в радянських земельних органах. Силою, що могла протистояти куркулям, була сільська біднота, об'єднана в комітет незможних селян. Але невдалий склад КНС гальмував роботу, голова часто підтримував куркулів. Щоб виправити таке становище, восени 1923 р. було проведено перевибори КНС, головою якого біднота обрала мене. Керуючись настановами Комуністичної партії, новообраний комітет провів велику роботу серед трудящих села. Було виключено з КНС підкуркульників, почався наступ на куркульство. Незаможне селянство прагнуло об'єднати господарські зусилля, але не цілком виразно уявляло собі майбутні колективні господарства. Куркульська агітація проти колгоспів ускладнювала справу. Потрібно було роз'яснити всі переваги великого колективного господарства перед індивідуальним. У 1923 р. в с. Великій Кісниці був лише невеличкий партійний осередок, що складався з радянських службовців волоських установ, до якого входили три члени і чотири кандидати партії. Комсомольська організація села налічувала тоді понад 40 членів, переважна більшість яких були вихідцями з сільської бідноти. Комсомольці і комуністи вели серед селян велику масово-політичну роботу. Вони роз'яснювали радянські закони, доводили необхідність організації колективного господарства, викривали ворожу куркульську агітацію проти колгоспу, спростовуючи поширювані куркулями чутки про те, ніби у колгоспі усупільнюватимуть жінок, дітей і їстимуть з одного корита. Велику допомогу нам подали лекції агрономів, які приїздили в село і на конкретних фактах розкривали перевагу колгоспного ладу над індивідуальними господарствами.

Проте не дрімали й куркулі. Щоб скомпрометувати колгоспний рух, вони підговорили кількох хлопців розміститись у попівській хаті, що пустувала, і оголосити, що вони утворили колгосп. Ці ледарі спали весь час і їли тільки те, що було посажено на городі біля хати: помідори, огірки тощо. Комсомольці села роз'яснили бідноті, що це куркульська витівка і розігнали ледарів.

В січні 1924 р. — в дні великого трауру з приводу смерті В. І. Леніна — збори членів КНС с. Великої Кісничі прийняли рішення про організацію колгоспу. Його було названо ім'ям Леніна. В постанові збори просили земельний відділ відвести для організованого колгоспу найкращі землі на урочищі Яблушня. До сільськогосподарської артілі ім. Леніна записалось 12 господарств з 25 працездатними. Це був мінімум, потрібний для організації сільськогосподарської артілі. На перших зборах члени артілі обрали правління в складі 5 членів: головою правління — М. Качура, заступником — мене, завгосподарством — Т. Кафтанатія, членами правління — Ф. Галузинського та М. Янішевського.

Велику трудність для нас становила організаційна сторона справи. Для того щоб створення нашого колгоспу затвердили вищі органи, треба було надіслати документи: статут у трьох примірниках, підписаний правлінням колгоспу, витяг з протоколу засідання правління з розподілом обов'язків та ін. Організаційно оформити колгосп ім. Леніна допоміг робітник-росіянин тов. Дубов, що перебував тоді в селі, де він вивчав можливості організації промислового виробництва на базі місцевої сировини. Пригадую, що ми дістали тільки один примірник статуту, і його довелося переписати чорнилом на аркуші з учнівського зошита в трьох примірниках і в такому вигляді надіслати на затвердження. Це було в першій половині 1924 р.

Одночасно з подачею наших документів куркулі надіслали прохання до земельного відділу, щоб артіль не затверджували і не давали їй землі на урочищі Яблушня, бо бідняки, мовляв, господарювати не зміють, і вона псуватиме.

Члену правління артілі Т. Кафтанатію, який шойно повернувся з дійсної служби в Червоній Армії, було доручено через земельні органи терміново добиватися відведення земель для колгоспу на урочищі Яблушня. Він кілька разів ходив до м. Тульчина в окружне земельне управління і добивався передачі земель урочища Яблушня колгоспу. Коли він приніс з Тульчина розпорядження, щоб нам відвели землі на Яблушні, і коли з цим ознайомили збори сільського КНС, то зразу збільшилася кількість бажаючих вступити до колгоспу. До весни 1924 р. в колгоспі налічувалось близько 35 господарств. Слід зазначити, що гальмування з відведенням землі колгоспу негативно позначилося на його стані. По-перше, це деморалізувало членів артілі, а по-друге, ставило під загрозу весняну посівну кампанію.

Після розв'язання основних організаційних питань головному увагу було приділено підготовці до весняної сівби. Відпущені державою в кредит кошти для придбання коней, сільськогосподарського реманенту і насіння були терміново використані за призначенням. Почалася дружна колективна праця на колгоспному полі. Перший свій вихід на роботу колгоспники почали від сільської Ради і йшли через усе село з червоними прапорами, а попереду них грав духовий оркестр аж до самого урочища Яблушня.

Перша весна для молодого колгоспу була важкою. Невистачало тягла, сільськогосподарського реманенту. За своїм майновим станом артіль була дуже бідною. Після об'єднання ми мали всього два вози, три плуги, п'ять борін і одну пару коней. Єдине, на що всі покладали надію, це — на державну допомогу і використання тягла та сільськогосподарського реманенту куркулів відповідно до існуючого законодавства. Великою перешкодою було й те, що ми не мали будь-якого досвіду організації і обліку колективної праці. В значній мірі успішній роботі в колгоспі перешкождала і шалена антирадянська агітація з боку куркулів.

Крім державного кредиту і використання його за призначенням, велику допомогу нам подала господарча частина прикордонної застави — було виділено для оранки три пари коней. В результаті заходів, вжитих по підготовці до сівби, перша весна в колгоспі ім. Леніна закінчилась успішно. Доброякісно засіяли всю посівну площу. Дружний колективний обробіток дав можливість виростити і зібрати високий урожай. Це вже було практичною демонстрацією переваг великого соціалістичного господарства перед дрібним, індивідуальним.

Куркулі, побачивши, що колгосп живе і розвивається, почали проводити свою підривну роботу зсередини. Вони умовляли окремих колгоспників вийти з колгоспу і знову стати на шлях індивідуального ведення господарства, обіцяли підтримку хлібом, грішми. Особливо посилювалась агітація за вихід з колгоспу влітку, коли у бідноті вже не було свого хліба, а до нового треба ще було чекати місяць-півтора. Куркулі почали пропонувати хліб без будь-яких відробітків тим, хто залишить колгосп. Проте всі ці пропозиції селяни відкинули й висміяли. Ніщо не могло зупинити соціалістичної перебудови села. Артіль ім. В. І. Леніна відіграла велику роль у масовому вступі до колгоспів у 1929—1930 рр. В селі тоді було організовано ще 7 колгоспів.

Слід зазначити, що в Ямпільському районі в 1929—1930 рр. окремі колгоспи теж носили ім'я В. І. Леніна, і районні організації вирішили артіль у Великій Кісничі назвати ім. Ілліча. Цю назву він носить і досі. Тепер тут є два укрупнені колгоспи — ім. Ілліча та ім. 1 Травня. Це — великі соціалістичні сільськогосподарські колективи, що об'єднують понад 4 тис. трудівників і успішно розв'язують завдання дальшого розвитку сільського господарства.

А. С. БАРЛАДЯН

ПРО РОЛЬ СІЛЬСЬКИХ КЛУБІВ У ПОЛІТИЧНОМУ ВИХОВАННІ СЕЛЯН

В. І. Ленін надавав винятково великого значення ідейно-політичному вихованню широких народних мас, з особливою силою підкреслював, що позбавити людину від впливу минулого, підвищити її культурний рівень, свідомість можна лише в тяжкій, тривалій, напруженій боротьбі на базі диктатури пролетаріату¹. У перші роки Радянської влади Комуністичній партії довелося вирішувати важливі питання виховання людей в тяжких умовах громадянської війни, руїн, голоду, гострої класової боротьби. Ці умови ускладнювались надзвичайно низьким культурним і освітнім рівнем населення, насамперед селянства. Треба було провести культурну революцію, щоб вирвати селян з темряви, безкультура, злиднів.

Важливу роль у підвищенні політичного і культурного рівня селян відігравали сільські клуби і хати-читальні — головне джерело і майже єдиний тоді на селі центр політичного виховання мас. Тяга селян до освіти, культури була надзвичайно великою. Селянство своїми силами добровільно ремонтувало, обладнувало, а іноді й будувало приміщення клубів, хат-читалень, часто і безоплатно відводили власні приміщення під пункти ліквідації неписьменності і хати-читальні. Подаючи всебічну підтримку всенародній тязі до освіти і культури, Комуністична партія добивалась, щоб уся освітня робота була проінита ідеями марксизму-ленінізму, щоб створювані культурно-освітні установи і заклади були справжніми вогнищами соціалістичної культури. Бесіди, читки, доповіді, мітинги, лекції тщо були основними засобами впливу на свідомість селянства.

У зв'язку з тяжким економічним становищем на Україні в 1921 р. майже всі культурно-освітні установи були зняті з державного бюджету і формально переведені на місцевий. Проте, цей бюджет був настільки слабим, що переважна більшість установ була закрита, тому ряд сільських шкіл, окремі хати-читальні селяни взяли на своє утримання. Районні і сільські клуби, що збереглися, були переведені на самооплатність. Незважаючи на дуже слабу матеріальну базу культурно-освітніх установ, Комуністична партія проводила з їх допомогою чималу роботу серед селянства по піднесенню культурного і політичного рівня, по залученню його до соціалістичного будівництва. Так, при Бобринецькому районному сільському будинку Єлісаветградської округи регулярно працювали два гуртки політграмоти, дві загальноосвітні школи для дорослих, де навчались комуністи, комсомольці і сільський актив. Усього навчанням у гуртках і школах було охоплено 187 чоловік. Важливу увагу в районному сільбуді приділяли художній самодіяльності і прикладним знанням, зокрема, там діяли 12 гуртків, які об'єднували 327 чоловік. Усі вчителі і керівники шкіл і майже всі керівники гуртків художньої самодіяльності і прикладних знань працювали без будь-якої оплати. Гуртки самодіяльності щомісяця для населення районного центра і навколишніх сіл давали близько 20 вистав і концертів. Районний сільбуд мав у своєму користуванні невеликий наділ землі, млин, кіно, театр тощо. Одержуючи деякі надходження від платних постановок і господарських підприємств, сільбуд утримував школи по ліквідації неписьменності, хати-читальні, пересувні бібліотеки².

Створені партійними організаціями гуртки політграмоти при більшості сільських і районних клубів сприяли підвищенню політичного рівня селян, їх активізації, підготовці сільських агітаторів. Добре була поставлена робота в політгуртку при Катеринівському сільському клубі Первомайської округи. Взимку 1923—1924 рр. селяни в гуртку колективно прочитали 9 книжок з питань політичної освіти. Це сприяло підвищенню їх політичної свідомості, активізації в громадській роботі. За рекомендацією партійної організації 16 селян стали агітаторами³.

Великою повагою серед населення користувався Новоархангельський районний сільбуд Первомайського округу. При ньому працювали політичний, драматичний, хоролий, природознавчий та інші гуртки. Тільки протягом другої половини 1924 р. місцеві й запрошені з округи лектори прочитали для селян близько 50 доповідей і лекцій. З них майже половину — на політичні теми. Клуб систематично випускав стінні газети «Селянська думка», «Клич молоді», «Юний ленінець». Тяга селян до знань була винятково велика. Так, у Новоархангельській бібліотеці було на початку 1924 р. усього 1500 книжок, якими користувалися 400 читачів. Щоденно, взимку і восени, її читальня обслуговувала 50—60 селян.

Вся діяльність сільських клубів будувалася на ленінських принципах колегіального керівництва при добровільному членстві. Вступаючи на добровільних началах у члени сільбуду, кожен з них щомісяця вносив членський внесок в розмірі 5—10 коп.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 94.

² Кіровоградський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 279, спр. 5, арк. 52.

³ Газ. «Червоний степ» (орган Одеського губкому КП(б)У, губвиконкому та губерньського КНС), 28 грудня 1924 р.

і мав сприяти підвищенню культурного і освітнього рівня своїх односельчан. Члени сільбуду обирали з свого складу раду клубу, голову (завідуючого), членів ревізійної комісії. На зборах членів клубу, всієї громадськості села рада клубу регулярно звітувала про свою роботу. Як члени клубу, так і громадськість села, вказуючи на недоліки, намічали шляхи поліпшення діяльності, вимагали звільнення, а іноді і притягнення до відповідальності тих, хто не тільки не виправдав довір'я, а й зловживав своїм службовим становищем. Наприклад, члени Федорівського сільського клубу Херсонського округу піддали гострій критиці раду клубу за погану роботу, а її голову і окремих членів вирішили звільнити і притягти за службові зловживання до судової відповідальності. До складу нової ради клубу було обрано найбільш авторитетних сільських активістів, з них трьох комуністів і кількох комсомольців.

Виборність, періодична звітність рад сільських клубів перед своїми виборцями, всією громадськістю були своєрідною школою по залученню і вихованню широких мас трудового селянства до суспільно-політичного життя. Звіти рад сільських клубів перед своїми членами підвищували авторитет клубів, відповідальність їх рад перед громадськістю. Періодична звітність перед трудящими, виборність сприяли поліпшенню всіх ділянок культурно-освітньої і масово-політичної роботи. Одним з численних прикладів цього може бути Катеринівський сільський клуб Єлісаветградського округу. Після введення членства клуб почав працювати більш ритмічно. Навіть у період найбільш напружених сільськогосподарських робіт політичний гурток відвідувало 31 чоловік, драматичний — 20, хорový — 27, природознавчий — 25. Гуртки художньої самодіяльності в передсвятковій і святковій дні виступали з постановками спектаклів і концертами у своєму і сусідніх селах⁴.

Душею всієї культурно-освітньої і масово-політичної роботи на селі були комуністи і комсомольці, незважаючи на те, що вони становили 4% від загальної кількості членів клубу, а в складі їх рад — 27%. Це говорить про великий авторитет комуністів і комсомольців серед селян. Сільські клуби подавали допомогу партійним організаціям у проведенні господарсько-політичних кампаній. Бесіди, доповіді, лекції, спектаклі і концерти допомагали їм у живій цікавій формі доносити найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду до свідомості селянства. Під час виборів до місцевих Рад з сцен багатьох клубів лунали палкі заклики промовців, зокрема лекторів і доповідачів, а також вірші і частівки у виконанні гуртків художньої самодіяльності. Сільські клуби подавали допомогу партійним організаціям у популяризації ленінського кооперативного плану, сприяли тому, що найбільш передові і свідомі селяни вступали в кооперативи. В 1925 р. кооперативами України уже було охоплено 25% селянських дворів. На кінець того ж року в Одеській губернії було створено 1530 сільськогосподарських кооперативів, у тому числі 49 комун, які об'єднували 18 тис. селянських дворів⁵.

Важливу роль у зростанні сітки клубів, бібліотек, хат-читалень, поліпшенні всієї політико-освітньої роботи серед селян відігравали демобілізовані червоноармійці і командири. Одержавши в армії політичну і бойову підготовку, вони повертались в рідні села освіченими, політично зрілими. Багато з них ставало керівниками політичних, драматичних, військових та інших гуртків, а деякі — керівниками клубів, бібліотек, хат-читалень. Окремі демобілізовані червоноармійці були організаторами сільсько-ривського руху. В. с. Коблево, Одеського повіту, у 1920 р. повернувся червоноармієць Яків Клименко. Серед селян він проводив читки газет та книжок, вів бесіди тощо. Згодом з його ініціативи в селі було відкрито хату-читальню, школи по ліквідації неписьменності.

Значну допомогу в поліпшенні культурно-освітньої і масово-політичної роботи подавали партійним організаціям робітники підприємств Одеської губернії. Так, робітники лінійного комітету Одеської залізниці на громадських засадах збудували вагон-бібліотеку. В добре обладнаному вагоні було 1500 книжок, кіноапарат і кілька фільмів. Цей вагон курсував по маршруту Одеса — Помошна через ст. Вознесенськ, а потім — Помошна — Одеса через ст. Бірзула. Вагон-бібліотека зупинявся на два — три дні на невеликих станціях з таким розрахунком, щоб обслужити лекціями, кінофільмами, літературою залізничників і селян найближчих населених пунктів. Наступним рейсом вагона-бібліотеки робітники обмінювали літературу, дивилися нові фільми, слухали лекції, доповіді. Цей вагон-бібліотека обслуговував більше 100 населених пунктів^{6а}.

З зростанням культурного і політичного рівня селянства різко змінилося становище жінки-селянки. Якщо в дореволюційній Росії жінка-селянка взагалі стояла осторонь громадського життя і управління державою, то тепер вона вже брала ак-

⁴ КОДА, ф. 279, спр. 44, арк. 90; газ. «Херсонський комунар», 13 грудня 1923 р.

⁵ Паргархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 4, арк. 73; журн. «Комуніст» (орган Одеського губкому КП(б)У), 1920, № 1, стор. 71; журн. «Селянський театр» (орган Одеської губполітосвіти), 1925, № 1, стор. 4.

^{6а} Газ. «Известия» (орган Одеського губкому КП(б)У і губвиконкому), 19 вересня 1923 р.

тивну і свідому участь в діяльності сільських Рад, кооперативів та інших громадських організацій. Тільки на Україні в 1923 р. більше 3,5 тис. жінок було обрано членами сільських Рад, а в 1924 р.— більше 10,5 тис. Близько 2 тис. жінок в Одеській губернії в 1924 р. були членами сільських і районних Рад депутатів трудящих. Багато з них керувало боротьбою проти куркульства, з релігією, старим побутом.

Величезна культурно-освітня і масово-політична робота, проведена Комуністичною партією серед селянства, зокрема створення широкої сітки клубів і хат-читалень на селі, налагодження їх дійової, регулярної роботи сприяли вихованню селянства в дусі соціалістичних ідей. Зміцніле політично і освітньо, селянство спільно з робітничим класом успішно здійснювало соціалістичне будівництво.

Р. Д. ЧАЙЧУК

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА НА ПОДІЛЛІ

(1905—1907 рр.)

Відомо, що одним з шляхів, яким надходила марксистська література до Росії, був так званий «дементьєвський» шлях, що пролягав через Подільську губернію⁶. Переправлена через австрійський кордон література зосереджувалась у Кам'яни-Подільському та Проскуріві (нині Хмельницький), звідки її пересилали в різні райони країни. Особливо почастишало відправлення літератури з Кам'яни-Подільського через Проскурів влітку 1905 р.: за червень—серпень поліція зареєструвала тринадцять випадків, коли доставлена з-за кордону література пересилалась в різні міста Росії. Частина марксистської літератури, що надходила з-за кордону, в тому числі праці В. І. Леніна, залишалась в губернії. Її одержували також з інших місць революційні соціал-демократичні групи, що діяли тут, та окремі більшовики Поділля.

Розповсюдження праць В. І. Леніна мало велике значення для розвитку революційного руху в 1905—1907 рр., для піднесення політичної свідомості робітників та селян. Винятковий вплив на політичну свідомість робітничого класу мала стаття В. І. Леніна «Початок революції в Росії»⁷, опублікована в більшовицькій газеті «Вперед» у січні 1905 р. й видана на Україні окремою листівкою Одеським та Миколаївським комітетами РСДРП, а потім розповсюджувана в Балті та серед залізничників Жмеринки⁸.

У зв'язку з підготовкою до святкування 1 Травня у квітні 1905 р. газета «Вперед» вмістила написану В. І. Леніним спеціальну прокламацію «Перше Травня», в якій Володимир Ілліч закликав робітників та селян готуватися до збройного повстання проти царського уряду. На Україні листівку перевидав п'ятнадцятитисячним тиражем Катеринославський більшовицький комітет. 28 квітня 61 примірник цієї листівки було розповсюджено серед залізничників Жмеринки. Це зробив телеграфіст Крижановський, який одержав їх від пасажира з поїзда Київ-Одеса⁹.

Велику роль у розвитку революції, викритті зрадницької тактики меншовиків та обґрунтуванні більшовицької тактики відіграла газета «Пролетарий», що після III з'їзду РСДРП стала виходити замість газети «Вперед». На її сторінках з травня по жовтень 1905 р. було надруковано 69 статей В. І. Леніна, головним чином, присвячених розробці, обґрунтуванню та захистові тактики партії в революції. Газета пересилалась з-за кордону й поширювалася по всій країні; одержували її в багатьох містах Поділля. З донесення Одеського охоронного відділу в департамент поліції видно, що з листів, адресованих у Балту, поліція вилучила «Пролетарий» № 3 та № 7, у Вінницю — № 5 та № 7, в Кам'янець-Подільський — № 7, 8, 13, 16, у Проскурів — № 11, на станцію Крижопіль, Ольгопільського повіту, — № 11¹⁰. Газети нерідко знаходили під час обшуків. У своєму донесенні в губернське жандармське управління помічник Гайсинського повітового справника 22 лютого 1906 р. писав, що під час обшуків у містечку Гайсино було знайдено по кілька примірників «Пролета-

⁶ Див. про це докладніше в «Українському історичному журналі», 1961, № 2, стор. 61—65.

⁷ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО), ф. 23с/281, оп. 1, спр. 432, арк. 1.

⁸ «Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі. Збірник документів», Вінниця, 1956, стор. 25.

⁹ ДАХМО, ф. 23с/281, оп. 1, спр. 441, арк. 4, 9. У збірці документів «Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі», виданій Вінницьким обласним державним архівом, у передмові на стор. 8 автор помилково твердить, ніби ця листівка належить Одеському комітету.

¹⁰ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 386, спр. 823, арк. 129, 149—150.

рия» № 10—13, 17, 18, 20—22 за 1905 р.¹¹. У лютому 1906 р. в одному з будинків Вінниці поліція вилучила примірник газети № 24¹². В 1906 р. під час обшуку в с. Липівці Тиманівській, Ямпільського повіту, було виявлено один примірник праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»¹³, що вийшла у липні 1905 р. Особливо широко розповсюджувались серед селян Подільської губернії праці В. І. Леніна «До сільської бідноти» та «Перегляд аграрної програми робітничої партії». Так, під час обшуку 27 серпня 1906 р. в хаті П. Альшина з с. Вікна, Балтського повіту, поліція знайшла брошуру «До сільської бідноти»¹⁴. Її та велику кількість творів К. Маркса і Ф. Енгельса поліція виявила в січні 1907 р. в одному з будинків Вінниці¹⁵. У вересні 1907 р. 28 примірників брошури «До сільської бідноти» було знайдено в іншому будинку¹⁶. Серед селян містечка Богопіль, Балтського повіту, в 1906 р. переходила з рук у руки праця В. І. Леніна «Перегляд аграрної програми робітничої партії»¹⁷.

Зростання революційного руху примусило царський уряд маневрувати. Він бачив, що репресіями придушити революційні виступи неможливо. Було вирішено завдати удару революції скликанням Державної думи. Цим царизм мав намір відколоти від революції частину селянства, яка вірила в можливість одержати землю через Думу. Становище, що склалося в країні, висунуло перед більшовиками цілий ряд питань. Відповіді на них було дано в книзі «Розпуск Думи і завдання пролетаріату», виданій у липні 1906 р. Розпуск Думи, писав В. І. Ленін, повинен бути використаний як привід до посилення агітації в масах, для підготовки збройного повстання, спільних виступів робітників, селян, солдатів та матросів. Невдовзі ця ленінська праця була заборонена царським урядом і вилучена з продажу, а проти її автора та осіб, що брали участь у її виданні, почалось судове переслідування. Незважаючи на це, брошура широко розповсюджувалась не тільки в Москві, Петербурзі та інших промислових центрах, а й у провінції, зокрема у Подільській губернії. В одному з доносів Головному управлінню у справах преси подільський губернатор писав, що в книгарнях губернії «бувають у продажі брошури крайньої революційного характеру й навіть такі, що закликають до збройного повстання», і як на зразок такої літератури, він посилався на працю В. І. Леніна «Розпуск Думи і завдання пролетаріату». У 1907 р. п'ять примірників цієї брошури поліція вилучила в Літинському повіті¹⁸, один примірник було знайдено під час обшуку в Кам'янці-Подільському¹⁹.

Після IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП боротьба між більшовиками та меншовиками ще більше загострилась. Неоціненну допомогу місцевим партійним організаціям у викритті справжньої суті меншовицької політики подала праця В. І. Леніна «Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП (Лист до петербурзьких робітників)», видана в травні 1906 р. Цю працю в числі іншої політичної літератури було знайдено в 1907 р. в Кам'янці-Подільському²⁰.

В період передвиборної кампанії у II Державну думу більшовики розгорнули широку агітаційну роботу в масах. У виступах серед трудящих, у численних листівках вони розкривали мету й характер виборів, давали оцінку політичним партіям, закликали робітників та селян голосувати за соціал-демократичних кандидатів. Ленінська праця «Кого обирати до Державної думи?» викривала антипартійність передвиборних платформ чорносотенців та кадетів, роз'яснювала завдання соціал-демократичної партії. Праця В. І. Леніна вийшла окремою листівкою. В ніч на 2 грудня 1906 р. 50 примірників листівки було розкидано на вулицях Вінниці, пізніше поліція знаходила їх у будинках окремих громадян²¹. Один примірник прокламації було вилучено з листа, адресованого з Вінниці в Балту²². Згодом 5 примірників листівки було знайдено в Літині²³. На початку 1907 р. ця листівка була широко розповсюджена по селах Вінницького повіту²⁴.

Готуючись до V з'їзду РСДРП, що мав розглянути тактичні питання про ставлення до непролетарських партій, про так званий «робітничий з'їзд», про ставлення до Державної думи та ін., обидві фракції РСДРП опублікували проекти резолюцій.

¹¹ ДАХМО, ф. 23с/281, оп. 1, спр. 405, арк. 142.

¹² Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. 220, оп. 1, спр. 749, арк. 4, 11.

¹³ ДАВО, ф. 220, оп. 1, спр. 745, арк. 17.

¹⁴ ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 7496, арк. 1.

¹⁵ ДАВО, ф. 220, оп. 1, спр. 816, арк. 42—45.

¹⁶ ДАХМО, ф. 228/57с., оп. 3, спр. 313, арк. 185.

¹⁷ ДАВО, ф. 220, оп. 1, спр. 395, арк. 21.

¹⁸ ДАХМО, ф. 228/57 с., оп. 3, спр. 180, арк. 89.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 141, арк. 16.

²⁰ Там же.

²¹ ДАХМО, ф. 228/57 с., оп. 3, спр. 304, арк. 1.

²² ДАВО, ф. 220, оп. 1, спр. 399, арк. 127.

²³ Там же, спр. 877, арк. 1.

²⁴ ДАХМО, ф. 23с/281, оп. 1, спр. 582, арк. 2.

Написані В. І. Леніним «Проекти резолюцій до п'ятого з'їзду РСДРП», стали програмою передз'їздивської роботи партійних організацій. Примірник «Проектів резолюцій до п'ятого з'їзду РСДРП», було вилучено поліцією в 1907 р. під час обшуку на квартирі у члена Літинської групи РСДРП²⁵.

Діяльність більшовиків Поділля по розповсюдженню та вивченню праць В. І. Леніна серед робітників та селян у революцію 1905—1907 рр. мала велике значення для піднесення їх політичної свідомості, посилення натиску проти царизму.

П. О. НОВІКОВ

ПРО НЕВІДОМЕ ВИДАННЯ КНИГИ В. І. ЛЕНІНА «ЩО ТАКЕ «ДРУЗІ НАРОДУ» І ЯК ВОНИ ВОЮЮТЬ ПРОТИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ?»

Питання про розповсюдження в 90-х роках книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», на жаль, ще не було предметом спеціального дослідження. Тоді як вивчення цього питання дозволяє повніше з'ясувати вплив В. І. Леніна на революційний рух у Росії. Це особливо важливо ще й тому, що американські буржуазні історики намагаються всіляко принизити значення цього твору. Так, американець С. Шварц пише, що «ця праця, яка не друкувалася в друкарні, а була розмножена на міміографі невеликим тиражем, не мала якогось помітного впливу на громадську думку Росії і скоро була забута»²⁶. Йому підспівує Д. Фішер, наперекір усім відомим фактам твердячи, що «коли Ленін та Плеханов вступили в полеміку з народниками, то перемога над останніми, власне, була вже досягнута»²⁷. На його думку, не боротьба В. І. Леніна привела до завершення початого Г. В. Плехановим ідейного розгрому народництва, а писання П. Струве виконали це завдання. До того ж, висвітлення цього питання певною мірою може допомогти в розробці планів пошуків другого, ще й досі не знайденого, випуску цієї надзвичайно важливої ленінської праці.

Як відомо, цю працю В. І. Ленін написав протягом весни — літа 1894 р. в Петербурзі. Ще до її остаточного завершення, вже навесні 1894 р. було організовано гектографування рукопису (перший випуск). Видання розійшлося з таким успіхом, що в липні цей випуск було повторено. Досі було відомо, що перший випуск виходив у світ п'ять разів загальним тиражем близько 300 примірників; другий випуск — двічі загальною кількістю в 150 примірників і третій випуск — один раз, у кількості 50 примірників²⁸. Слід відзначити, що п'яте видання першого випуску було здійснено в Борзнянському повіті, Чернігівської губернії. Та всі ці дані потребують уточнень. В Центральному державному історичному архіві в Ленінграді знайдено документ, що свідчить ще про одне (шосте), досі невідоме видання першого випуску вказаної праці В. І. Леніна. Цей документ дає підстави гадати, що гектографування ленінської праці здійснив один з «легальних марксистів К. Митатов у Брянському повіті, Орловської губернії»²⁹. В зв'язку з цим цікаво навести такий факт: 11 жовтня 1894 р. у гімназіста 7 класу Орловської гімназії М. Переса під час обшуку було знайдено примірник першого випуску праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу...»³⁰. На підставі аналізу цього документу можна також припустити, що перше видання першого випуску ленінської праці було здійснене у другій половині травня 1894 р., а не в червні, як вважалось досі³¹.

Крім цих видань, робилася спроба видрукувати книгу у друкарні за кордоном дружиною Л. Красіна³² та в Самарі М. Єлізаровим³³. Але, на жаль, ці плани не

²⁵ ДАВО, ф. 220, оп. 1, спр. 877, арк. 1, 4, 10.

²⁶ «Continuity and Change in Russian and Soviet Thought», Harvard University Press, 1955, стор. 56—57.

²⁷ Т. Fischer. Russian Liberalism. From Gentry to Intelligentsia, Harvard University Press, 1958, стор. 97—88.

²⁸ Див. Е. П. Подъяпольская. К истории нелегальных изданий книги В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?», журн. «Проблемы источниковедения», 1951, т. IV, стор. 40; «Хронологический указатель произведений В. И. Ленина», ч. I, М., 1959, стор. 11.

²⁹ ЦДАЛ, ф. 1286, оп. 51, спр. 1111, арк. 10, зв.—11, 14—15.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 3, спр. 11949, арк. 15, стор. 47.

³¹ Див. Е. П. Подъяпольская. Назв. праця, стор. 40.

³² Див. Г. С. Жуйков. Новые материалы о книге В. И. Ленина «Что такое друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?», журн. «История СССР», 1961, № 2, стор. 125—131.

³³ Л. Левин. Издание и распространение ранних произведений В. И. Ленина, журн. «Библиотекарь», 1951, № 1, стор. 8.

були здійснені. Та, незважаючи на це, книга В. І. Леніна мала широке розповсюдження в революційних гуртках Росії. Її передруковували на машинках, переписували від руки. В 1895 р. під час обшуку у вільного слухача Київського університету Л. Федорченка жандарми виявили рукопис на окремих піваркушах (34 сторінки) під назвою «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Як заявив на слідстві заарештований, цей текст він переписав власноручно в 1894 р. з машинописного примірника³⁴. У 1898 р. в бібліотеці київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» жандарми також знайшли рукописні сторінки книги «Що таке «друзі народу...»³⁵. В 1897—1898 рр. ленінську працю в рукописному (переписаному) списку читав у Забайкаллі О. Ярославський³⁶.

В архівах, у спогадах сучасників, у працях радянських дослідників зібрано численні свідчення про широке розповсюдження книги В. І. Леніна. Про її величезний вплив на формування марксистського світогляду, на усвідомлення завдань, що стояли перед російськими соціал-демократами, писало багато старих більшовиків. М. І. Калінін підкреслював, що книга «мала величезний успіх у підпіллі й широко розходила серед молоді, особливо серед студентства. Вона тривалий час була бойовим засобом у підпільній пропаганді»³⁷.

Відомий більшовик М. Семашко писав у 1919 р.: «Коли Михайловський у 1893 р. почав в «Русском богатстве» свою знамениту кампанію проти марксистів, позиція наша виявилася дуже чутливо обстрілюваною. Ми мали лише закордонні видання (головним чином «Наші незгоди» Плеханова, популярний виклад Геда «Капітала» Маркса та ін.), але ці видання проникали в Росію, цілком зрозуміло, як найбільша радість і, до того ж, не давали прямих відповідей на ті конкретні питання, які висувала російська дійсність... І тільки коли з'явилась гектографована брошура т. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», спрямована проти народників, насичена яскравим статистичним матеріалом, вона була для нас справжнім евангелієм. Ми передруковували її на гектографії..., ховали в найнедоступніші для жандармів місця на випадок обшуку, вивчали її майже напам'ять»³⁸.

У радянській історичній літературі, як правило, коло географічних назв, де вивчали цей твір В. І. Леніна, обмежується Петербургом, Москвою, Вільно, Черніговим, Полтавою, Владимиром, Пензою, Ростовом-на-Дону, Києвом, Томськом³⁹. Деякі дослідники вважають, що тільки по цих містах є цілком певні свідчення про розповсюдження книги та її вплив на місцеві революційні гуртки⁴⁰. Проте матеріали архівів та спогади сучасників дозволяють значно розширити географію розповсюдження книги. Її вивчали в багатьох революційних гуртках Харкова. У 1895 р. у студента Харківського університету М. Ряховського (колишнього студента Московського університету) було знайдено третій випуск книги, що його читали в студентських революційних гуртках⁴¹. У жовтні 1897 р. під час обшуку в колишнього студента Петербурзького університету С. Федулова, який продовжував навчання в Харкові, також було вилучено третій випуск книги⁴². У 1898 р. у студента Харківського університету А. Штесселя було знайдено гектографічне видання цієї праці⁴³.

Як уже говорилося, ця книга була відома в революційних гуртках Орла, а також у Забайкаллі, в північних районах європейської частини Росії. У своїх спогадах київський соціал-демократ Л. Федорченко (Н. Чаров) пише, що в політичну колонію м. Шенкурська, Архангельської губернії, ця книга потрапила в 1896 р. «Пригадую, що ми зачитували ці зшитки до дірок, і... зшитки справили на нас незабутнє враження не лише своєю нищівною критикою основ та основоположників народництва, але також яскравим протиставленням ідеалу марксизму та програми дій бор-

³⁴ П. П. Бистренко. З історії поширення марксизму та виникнення перших соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958, стор. 69.

³⁵ Там же, стор. 103.

³⁶ Л. Левин. Назв. праця, стор. 8.

³⁷ М. І. Калінін. О работе В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?», М., 1952, стор. 20.

³⁸ «На заре рабочего движения в Москве», М., 1919, стор. 137—138.

³⁹ Див. «Володимир Ілліч Ленін. Біографія», К., 1960, стор. 36; В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 1, стор. 576, прим. 26.

⁴⁰ Див. Р. М. Савицкая. Гениальные труды В. И. Ленина — величайшее достояние трудящихся всего мира, «Издание и распространение произведений В. И. Ленина. Сборник статей и материалов», М., 1960, стор. 8.

⁴¹ Державний історичний архів Московської області, ф. 131, оп. 52, спр. 20, г. 11, арк. 24.

⁴² М. І. Куличенко. В. И. Ленин и социал-демократические организации Украины в 90-е годы XIX в., «Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов Харькова», вып. 3, 1960, стор. 29—30.

⁴³ Там же, стор. 30.

ців за робітничу справу в Росії дрібнобуржуазному сюсюканню тодішніх народників»⁴⁴.

Книгу В. І. Леніна вивчали в революційних гуртках Поволжя. Восени 1894 А. Ванєєв та М. Сільвін, перебуваючи в Нижньому Новгороді, познайомили з не місцевих соціал-демократів. З. Невзорова-Крижановська в листі до редакції журналу «Горьковська область» у 1941 р. писала, що «ленінські зшитки тоді нами, звичайні вже були студійовані й використані»⁴⁵. Відомий робітник-революціонер М. Багаєв у своїх спогадах також стверджує цей факт, відносячи його на весну 1895 р.⁴⁶ Праці В. І. Леніна добре була відома й за кордоном серед російських політичних емігрантів. У відповідь на запит працівників іспарту П. Аксельрод писав, що «Ленін привіз закордон всі три зшитки «Друзі народу...»⁴⁷.

Отже, незважаючи на невеликі тиражі, геніальний твір В. І. Леніна був тоді широко розповсюджений серед марксистів і мав величезний вплив на тогочасну марксистську молодь, заклав фундамент майбутнього більшовизму.

Г. С. ЖУЯКОВ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-КУБІНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Українсько-кубінські зв'язки мають більш як піввікову історію і заслуговують на те, щоб радянські історики приділили їм належну увагу. В нашій історичній літературі ще немає праць, в яких досліджувалось би це питання. Відомі лише окремі статті про українську еміграцію та її становище в країнах Латинської Америки⁴⁸ однак питання про українців на Кубі в них не висвітлювалось. Лише в одній з статей відомого прогресивного канадського діяча П. Кравчука є згадка про українську еміграцію і її наявність на Кубі⁴⁹.

Значний вклад у розвиток радянсько-кубінських відносин вносять трудящі України. У тривожні, суворі дні, коли над героїчним кубінським народом нависла серйозна загроза розбійницької агресії американських імпералістів, український народ разом з усіма народами СРСР заявив тверде і рішуче: «Руки геть від Куби! Хай живе мужній кубінський народ — наш вірний друг і брат!» Радянський народ завжди з глибокою увагою і симпатією стежив за визвольною боротьбою кубінців. Трудячі Радянської України, зокрема Львова, Стрия, Івано-Франківська та інших міст західних областей, подають братам-кубінцям неочіненну моральну й матеріальну допомогу. Їх міцна, сердечна дружба з кубінцями має глибоке коріння, сягає в глибокі багатьох десятиріч.

Ще наприкінці XIX ст., коли в 1890 р. кубінський народ піднявся на героїчну боротьбу проти гніту іспанських колонізаторів, до далекої Куби була прикована увага багатьох передових людей Росії і України. Деякі з них безстрашно відправлялись до берегів далекої Куби, щоб там, на палаючому народним повстанням острові, разом з кубінцями боротися за вигнання іноземних поневолювачів з Куби, за волю і щастя кубінського народу⁵⁰. Визвольній боротьбі кубінського народу тих років гаряче симпатизував видатний художник-баталіст В. Верещагін. Він тоді подорожував по Філіппінах і побував на Кубі. Враження митця знайшли відображення в художній творчості, зокрема в його картині «Шпигун», на якій зображено розстріл американськими окупантами кубінського патріота⁵¹. Визвольній боротьбі кубінців гаряче співчували і передові люди України. Весною 1898 р. в органі галицьких радикалів двотижневику «Громадський голос» було вміщено статтю-огляд письменника Леся Мартовича «Вісті з краю і світа», в якій він дуже прихильно і схвильовано

⁴⁴ Л. С. Федорченко (Н. Чаров). От Ульянова к Ленину, журн. «Каторга и ссылка», 1924, № 3(10), стор. 13.

⁴⁵ «Очерки истории Горьковской организации КПСС», ч. I, Горький, 1961, стор. 44.

⁴⁶ М. А. Багаєв. Моя жизнь, Иваново, 1949, стор. 51.

⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. Відділ комплектування фондів, Листування по розшукуванню праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»

⁴⁸ Зінаїда Лисицина. Становище українського населення в Латинській Америці. Газ. «Радянська Україна», 9 січня 1954 р.; Володимир Конвісар. Під чужим небом. Газ. «Радянська Україна», 16 червня 1961 р. та ін.

⁴⁹ П. Кравчук. Українці в Латинській Америці. Журн. «Всесвіт», 1961, № 7, стор. 15.

⁵⁰ Див. Ю. Зерчанинов, В. Машкин. Трое русских на Кубе. Газ. «Комсомольская правда», 7 серпня 1960 р.

⁵¹ А. Попов. Верещагін і Куба. Газ. «Молодь України», 7 грудня 1961 р.

говорив про визвольну боротьбу кубинців і засуджував розбійницькі дії іспанських, а потім американських колонізаторів, викривав імперіалістичні наміри США проти Куби. «Бунти і боротьба вже там від давнішого часу тривають. У ту справу вмішались Сполучені Американські Штати і домагаються, щоб іспанці вступилися з Куби. Американцям не ходять так о свободу жителів на Кубі, але ходять їм о то, щоби вони собі могли тягнути зиски з того острова. Іспанія знов не хоче попустити, бо вона вже віддавна дупить шкіру з кубинських жителів. Отже, обі сі держави посварилися над чужим салом та й буде війна... От із-за чого люди проводять війни»⁵². Як відомо, хід подій на Кубі підтвердив ці слова Мартовича. Під тиском більш сильного хижака Іспанія зреклась Куби фактично на користь американських імперіалістів, які перетворили кубинську землю на свою колонію.

Можна припустити, що трудящі західноукраїнських земель не лише співчували волелюбним прагненням кубинців. Ті з них, що ще в другій половині XIX ст. емігрували в пошуках роботи і шматка хліба за океан, до країн Латинської Америки, в тому числі й на Кубу, були живими свідками подій на Кубі, а можливо, що, разом з своїми російськими братами, й активними учасниками визвольної боротьби кубинського народу. Західноукраїнські землі, що перебували в складі клаптикової Австро-угорської імперії, протягом багатьох десятиріч залишались відсталою аграрною колонією, де поряд з жорстоким соціальним існувало не менш тяжке національне гноблення, обезземелення і знедолення широких селянських мас, дедалі більш зростаюча кількість так званих «зайвих рук». За свідченням відомого польського дослідника Галичини — Францішека Буяка, в галицькому селі на початок XX ст. налічувалося близько 1200 тис. безробітних⁵³. Ці галицькі безземельні і малоземельні селяни-бідки і становили те невичерпне джерело, з якого брала свій початок так звана «зарібкова» еміграція до інших країн і, зокрема, на Кубу. Так, у 1897—1898 рр. Галичина дала половину всієї австрійської еміграції, а в 1899—1900 рр. — навіть 4/5. В десятиріччі 1900—1910 рр. тільки з Східної Галичини до інших країн емігрувало 259 500 чоловік. Особливо багато трудящих західноукраїнських земель побувало на Кубі в середині 20-х років, коли на Західній Україні і в Західній Білорусії під гнітом буржуазно-поміщицької Польщі розорення і зубожіння трудового селянства досягло небачених розмірів. Тільки в 1923 р. з Польщі за океан в пошуках праці емігрувало 55 401 чоловік, у тому числі до Куби і Мексики — 3315 чоловік⁵⁴.

В наступні роки урядом США та інших американських країн були прийняті закони, за якими значно обмежувався потік емігрантів до цих країн. Однак кількість емігрантів була все ще досить значною. Так, у 1924 р. за океан емігрувало з Польщі 22 511 чоловік, з них на Кубу і в Мексику — 1973 чоловіки⁵⁵.

Одним з найтяжчих у житті трудящих західноукраїнських земель та в їх еміграційному рухові за океан був 1925 рік. Тоді весною на Західній Україні страшна повінь обрушилась на більш як 500 сіл, затопила городи, зміла посіви, вчинила жакливі руйнування⁵⁶. Лютував голод і епідемія, а польський фашистський уряд проводив посилену колонізацію краю, полонізацію шкіл, масові арешти робітників і селян. «Голод, злидні й безробіття, — повідомлялося в пресі, — охопили десятки тисяч селян». «Еміграція українських... безробітних та селян не набирала ще таких розмірів, як у 1925 році»⁵⁷.

Скориставшись з тяжкого становища західноукраїнських трудящих, агенти різних еміграційних і пароплавних кампаній при підтримці польського фашистського уряду вивезли з Польщі за океан кілька десятків тисяч безробітних робітників і селян, у тому числі 10 тис. чоловік на Кубу, де вони зазнали неймовірних страждань і горя, гинули з голоду і різних хвороб.

На захист цих знедолених і одурених людей сміливо виступила Комуністична партія Західної України. 9 червня 1925 р., під час обговорення в польському сеймі закону про еміграцію з Польщі, з великою викривальною промовою виступив комуністичний депутат, активний діяч КПЗУ Яків Войтюк, який заявив: «Під цю пору понад 10 тисяч наших селян і робітників без праці гине на острові Куба від голоду та несприятливого клімату. Тих нещасних вивезли на Кубу обманом, обіцяючи перефорсувати їх звідти до Сполучених Держав Північної Америки. Очевидно, польська буржуазія має інтерес, коли допомагає пароплавним лініям вивозити людей з краю. По цілій Західній Україні та Білорусії грасують сотки еміграційних агентів, які, користаючись з допомоги польського уряду, стараються щонайбільше вивезти людей з загарбаних польською буржуазією земель українських та білоруських»⁵⁸.

⁵² «Громадський голос», 1898, № 12, стор. 95.

⁵³ F. g. Buja k. Galicja, t. 1. Lwów, 1908, стор. 391.

⁵⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 6, оп. 1, од. зб. 299, арк. 64.

⁵⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 299, арк. 64.

⁵⁶ Газ. «Пролетарська правда», 2 липня 1925 р.

⁵⁷ Газ. «Пролетарська правда», 28 червня 1925 р.

⁵⁸ Газ. «Земля і воля» (орган ЦК КПЗУ), 20 червня 1925 р.

Цікаво відзначити, що В. Маяковський наприкінці 1925 р., подорожуючи до Сполучених Штатів Америки, також побував на Кубі і зустрічав там людей, які розмовляли російською мовою⁵⁹. Немає сумніву, що серед згаданих В. Маяковський російських робітників, які жили в трущобах капіталістичної, поневоленої американськими монополіями Гавани, були й ті західноукраїнські та західнобілоруські робітники, яких гірка доля закинула на цей далекий острів.

Надзвичайно важливі дані про перебування і становище західноукраїнських: трудящих на Кубі в ті роки подав прогресивний робітничий бюлетень «Український робітник», що виходив у Берліні. Так, в одній з його статей під назвою «Гірка доля чужоземних пролетарів на Кубі» писалося: «Одурені несовісними агентами корабельних кампаній, вони дали завезти себе на той острів фальшивими обіцянками, що звітдам можна дістатися легко до Сполучених Держав (США.— А. Яр.), до Канади або й до однієї з латиноамериканських країн. Між тими робітниками на Кубі є десятки, а може й сотки українців, що втікали «у світ за очі» перед нуждою, яку розводить в щораз то більших розмірах на західноукраїнських землях капіталістична влада Польщі, Чехословаччини і Румунії. Разом з іншими, ці українські пролетарі знайшли на Кубі, мабуть, ще гіршу долю, чим була та, перед якою втікали в сподівання, що їх побут на тім острові буде лишень тимчасовий, ніби перестанком в мандрівці на американський континент». Розповідаючи далі про тяжкі бідування робітників-емігрантів на Кубі, бюлетень «Український робітник», посилаючись на повідомлення іноземної прогресивної робітничої преси, повідомляє: «Найновішим з тих звідомлень є історія, що її подав до Нью-Йоркського «Дейлі уоркера» один американський робітник, згадуючи українських, російських та інших чужоземних робітників, що живуть тепер на Кубі, він каже, що є там і американські пролетарі... Кубинський уряд обіцяв поменшити розміри безробіття будовою шляху вздовж цілого острова і що на тій роботі мав бути 8-годинний робочий день з платою в 25 центів за годину, але тепер робітники дістають 10—15 центів за годину і працюють по 10—12 годин»⁶⁰.

Ці та інші факти свідчать про те, що на тих доларах, які витискували американські монополісти на Кубі та в інших латиноамериканських країнах з поту і крові чужоземних робітників, були сліди крові сотень і тисяч трудящих Західної України, які емігрували в пошуках шматка хліба і заробітку за океан. Ці факти свідчать також про те, що західноукраїнські трудящі, які перебували на Кубі в ті часи, разом з кубинськими трудящими терпіли страшний гніт американських монополій, страждали від безробіття, голоду і злиднів, разом боролись проти гніту і свавілля, за свободу. Є свідчення про те, що вони виявили високу революційну свідомість і пролетарську солідарність не лише з трудящими Куби, а й з трудящими інших країн, зокрема з героїчним іспанським народом, що в середині 30-х років мужньо боровся проти фашистського диктатора Франко. Відомо, що в період 1936—1938 рр. до Іспанії прибуло багато робітників, селян і представників прогресивної інтелігенції не лише з Західної України, а й багато представників української трудової еміграції з Аргентини, Канади, США, Куби, які прославили себе героїчною боротьбою проти фашизму в лавах легендарної роти ім. Тараса Шевченка, що діяла в складі інтернаціональної бригади ім. Домбровського⁶¹.

Немає сумніву, що і сьогодні нащадки тих українців, які в 20-х роках прибули на Кубу, так само мужньо, разом з своїми кубинськими братами будують нове соціалістичне життя.

А. Д. ЯРОШЕНКО

⁵⁹ В. В. Маяковський. Избранные сочинения. М., 1949, стор. 120.

⁶⁰ «Український робітник» (орган культурно-освітнього об'єднання українських робітників «Воля» в Німеччині), 1929, № 6, 7, стор. 5.

⁶¹ Див. Ф. П. Шевченко. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії. «Український історичний журнал», 1961, № 1, стор. 103.

НАШ КАЛЕНДАР

К. В. СУХОМЛИН — ВИДАТНИЙ ПАРТІЙНИЙ І РАДЯНСЬКИЙ ДІЯЧ

Життя і діяльність Кирила Васильовича Сухомлина, видатного партійного і радянського діяча, нерозривно зв'язані з ленінською партією, з беззавітним служінням народу. Народився К. В. Сухомлин 11(23) травня 1886 р. в с. Краснопіллі, Коропського району, на Чернігівщині, в сім'ї робітника. Його дитинство проходило в нестатках і тяжкій праці. Восьмирічним юнаком Кирило Сухомлин пішов у найми до куркулів, а після закінчення трирічної початкової школи помандрував на заробітки в Одесу, де працював його батько. Юнак влаштувався штампувальником на цегельню, потім учнем ковальсько-слюсарної майстерні, а згодом — робітником Московсько-Київсько-Воронезької залізниці. У 1904 р. безробіття занесло сім'ю Сухомлина на Забайкалля, де Кирило Васильович працював робітником депо ст. Борзя, спочатку помічником слюсаря, а потім помічником машиніста. Тут вперше він зустрівся з більшовиками, почав відвідувати революційні гуртки, вивчати марксистську літературу. В серпні 1905 р. К. В. Сухомлин вступив до РСДРП. В цьому ж році він брав активну участь у страйку залізничників, за що був заарештований. Потім — знову поневіряння в пошуках роботи.

Повернувшись в 1906 р. на Україну, Кирило Васильович вів партійну революційну роботу серед селян Кролевецького і Сосницького повітів, на Чернігівщині. Уникаючи переслідування козачих карних загонів, К. В. Сухомлин знову повертається в Сибір, де на ст. Маньчжурія, Забайкальської залізниці, при допомозі місцевої більшовицької організації, влаштовується на роботу в депо паровозним слюсарем. Кирило Васильович знову включається в активну революційну роботу підпільної більшовицької організації. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції з ініціативи К. В. Сухомлина була створена газета «Рабочее знамя», яка відіграла велику роль в поширенні ленінських ідей не тільки на ст. Маньчжурія, а й на її околицях.

У період підготовки і проведення Жовтневої соціалістичної революції та в роки громадянської війни К. В. Сухомлин бере активну участь у встановленні влади Рад на Забайкаллі і Далекому Сході. В середині 1917 р. на з'їзді залізничників Іркутська він був обраний до складу Головного комітету спілки залізничників Забайкальської залізниці, в 1918 р. Кирило Васильович — член колегії транспорту Центросибіру, один з організаторів встановлення влади Рад в Іркутську, активний учасник підпілля та партизанського руху у боротьбі проти Колчака і японських інтервентів в Амурській області. В 1920 р. К. В. Сухомлин керує партійною організацією в м. Свободному, обирається головою комітету спілки залізничників Амурської залізниці. Згодом Кирило Васильович — голова Далекосхідного комітету спілки робітників-залізничників і водного транспорту Далекого Сходу, а в 1921 р. був обраний членом ЦК спілки залізничників. Тоді ж його було відряджено у Харків, де він працював головою південного бюро ЦК спілки залізничників. Це був період переходу країни до мирного господарського будівництва, коли на черзі дня стояло питання якнайшвидшої відбудови промисловості, сільського господарства, залізничного та водного транспорту. Серед відомих партійних і державних діячів почесне місце в цьому займає і К. В. Сухомлин.

У 1923—1924 рр. К. В. Сухомлин працював членом ЦКК і Президії ЦКК, а з 11 лютого 1925 р. — заступником голови ЦКК і заступником наркома РСІ України. В кінці 1925 р. він призначається народним комісаром праці України. 14 квітня 1927 р. його було призначено головою Вищої Ради Народного господарства УРСР, який в період боротьби Комуністичної партії України за соціалістичну індустріалізацію і підготовку суцільної колективізації сільського господарства були надані виняткові права керівництва і регулювання республіканської і місцевої промисловості. Працюючи на цій посаді, К. В. Сухомлин неодноразово виступав на пленумах ЦК КП(б)У, конференціях, часто виїжджав на місця. В 1927 р. разом з Головою ВРНГ СРСР В. В. Куйбишевим, який тоді перебував на Україні, К. В. Сухомлин побував майже на всіх великих підприємствах України. Ця поїздка відіграла позитивну роль в успішному розвитку промисловості. Кирило Васильович був одним з активних учас-

ників розробки першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства УРСР. Неодноразово виступи К. В. Сухомлина на з'їздах, конференціях, сесіях ВУЦВК з питань розвитку народного господарства, зокрема промисловості, внесли певний вклад у загальну справу боротьби КП(б)У за індустріалізацію України. У лютому 1932 р., коли ВРНГ була реорганізована, Кирила Васильовича було призначено заступником голови РНК УРСР і водночас обрано головою Всеукраїнської Ради професійних спілок. З лютого 1933 р. К. В. Сухомлин — голова ЦКК та нарком РСІ України. На цьому посту Кирило Васильович неухильно втілював у життя політику Комуністичної партії, спрямовану на поліпшення діяльності партійного і державного апарату, зміцнення його зв'язку з масами, на боротьбу з бюрократизмом, безгосподарністю, на охорону ідейної чистоти і монолітності партійних рядів. В січні 1935 р. К. В. Сухомлин був призначений народним комісаром місцевої промисловості, а з липня 1935 р. він — голова Державної планової комісії і водночас заступник голови РНК УРСР. У 1936 р. широко було відзначено 50-річчя К. В. Сухомлина. Тоді його було нагороджено орденом Леніна. У привітанні ювіляру керівники Комуністичної партії і Радянського уряду С. В. Косіор, П. П. Постишев, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, Е. І. Якір та ін. писали: «У день твого п'ятдесятиріччя вітаємо в твоїй особі старого більшовика-підпільника, стійкого борця за генеральну лінію партії, невтомного працівника на всіх ділянках нашого великого соціалістичного будівництва, чуйного, широкого товариша...»¹.

На XV і XVI з'їздах ВКП(б) Кирило Васильович Сухомлин обирався кандидатом у члени ЦК, а на XVII з'їзді — членом Центральної ревізійної комісії. З VIII Всеукраїнської конференції по XIII з'їзду КП(б)У він був членом ЦК КП(б)У. В 1926—1927 рр. обирався кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У, а з 1930 р. по червень 1937 р. — членом Політбюро ЦК КП(б)У. Працюючи на Україні, К. В. Сухомлин всі роки був членом ВУЦВК, кілька разів обирався членом Президії ЦВК УРСР. Вірний син Комуністичної партії і Радянського народу Кирило Васильович Сухомлин, як і багато інших, став жертвою сваволі в період культу особи Сталіна.

А. А. СОЛОВІОВА

ВІДОМИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛОЛОГ-ІСТОРИК

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Л. А. БУЛАХОВСЬКОГО)

Тісна взаємодія різних напрямів гуманітарних наук, а віднедавна гуманітарних і математичних, — одно з джерел збагачення скарбниці суспільствознавства. Важливе значення для розвитку порівняльно-історичних мовознавчих досліджень мають факти історії народів. Вітчизняна наука знає багато імен лінгвістів, праці яких використовувались і використовуються істориками. Ряд мовознавців, серед них, насамперед, І. Срезневський, О. Потебня, О. Шахматов, А. Кримський, Ф. Філін, присвятили праці окремих питанням вітчизняної історії.

Від ступеня розробленості тих або інших мовознавчих проблем, особливо в галузі історії мови, історичної лексикології, етимології, нерідко залежить правильність аргументації в історичних працях. Так, вульгарно-соціологічні погляди на мову і фантастичні етимології, культивовані в радянському мовознавстві академіком М. Я. Марром в часи культу особи Сталіна, позначилися і на ряді історичних праць, зокрема на відомій праці академіка М. С. Державіна «Славяне в древности». Б. А. Рибаків правильно зауважує, що роль писемних джерел у висвітленні історичних фактів зростає вміру їх наближення до нових часів. Водночас дедалі більшої ваги набувають дані мовознавчих досліджень. Так, кожний розділ монографії Б. А. Рибаківа «Ремесло древней Руси»² починається розглядом лінгвістичного матеріалу з кожного конкретного виду виробництва на основі праць Міклошича, Срезневського, Будиловича і Бернекера.

Першорядне значення для розвитку тих напрямів мовознавчих досліджень, результати яких широко використовуються в історичній праці, мають праці відомого українського лінгвіста вченого широкого профілю академіка Академії наук УРСР Леоніда Арсенійовича Булаховського (1888—1961). Його діяльність як ученого багатогранна. Ним написано близько 300 наукових праць з питань українського та російського мовознавства, мовознавчої славістики в цілому, загального мовознавства, методики викладання мови та ін. Леонід Арсенійович був одним з тих вчених, які відстоювали і удосконалювали порівняльно-історичний метод у радянському мовознавстві. Застосування цього методу у вивченні слов'янської групи індоєвропейських мов внесло справді великий вклад у радянське мовознавство і поставило ім'я

¹ Газ. «Комуніст», 24 травня 1936 р.

² Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, М., 1948.

Л. А. Булаховського поряд з іменами таких видатних вітчизняних і зарубіжних діячів мовознавчої науки, як О. Шахматов, Л. Щерба, С. Обнорський, В. Травнічек, Б. Гавранек, К. Нітш, В. Георгієв, О. Бєлич, А. Мазон, М. Фасмер та ін.

Якщо говорити про зв'язок лінгвістичних праць Л. А. Булаховського з історичними працями, то він був взаємним. Леонід Арсенійович використовував дані історичної науки для встановлення вірогідності тих чи інших етимологій, для пояснення процесів інтеграції і диференціації діалектів у віддалені від нашого часу епохи, для з'ясування лексичних і мовно-літературних взаємовпливів споріднених і неспоріднених мов. Глибокий історизм, всебічне використання фактів історії народів властиві творчій манері Л. А. Булаховського. Саме тому порівняльно-історичний метод, який розвивав відомий український лінгвіст, забезпечує історичну науку надійними, всебічно перевіреними мовними фактами.

Велике значення для істориків мають у цьому плані такі широко відомі праці Л. А. Булаховського, як «Исторический комментарий к русскому литературному языку» та «Историчний коментарій до української літературної мови», оскільки вони дають ключ до розуміння шляхів розвитку значень і форм у споріднених східно-слов'янських мовах на різних етапах їх розвитку, що сприяє правильному розумінню українських і російських мовно-історичних джерел різних періодів.

Прикладом опрацювання мовно-історичних джерел є праці Л. А. Булаховського про одну з найстаріших пам'яток епохи Київської Русі — «Слово о полку Игореве» (див. статті: «Слово о полку Игореве» как памятник древнерусского языка». «Сборник исследований и статей Ин-та русской литературы АН СССР», 1950, стор. 130—163; «О первоначальном тексте «Слова о полку Игореве». «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», т. XI, вып. 5, 1952, стор. 439—449; «Функции чисел в «Слове о полку Игореве». Журн. «Мовознавство», т. X, 1952, стор. 237—259; «Заметки к спорным местам «Слова о полку Игореве». Журн. «Радянське літературознавство», 1955, № 18, стор. 48—56, а також рецензію на збірник «Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот», «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», т. XV, вып. I, 1956), у якій особливо цінними для з'ясування історичних фактів є уточнення щодо походження і написання власних імен.

Великого значення надавав Л. А. Булаховський виданню мовних пам'яток і у зв'язку з цим питанням текстології і палеографії як допоміжних дисциплін, однаково важливих для мовознавства, історії і літературознавства. У виданій посмертно брошурі «Значення мовознавства» Л. А. Булаховський підкреслює: «Історик дістає ключ до джерел з допомогою того, що попередньо встановлює мовознавець. Історик літератури для аналізу художньої форми твору користується прийомами, застосовуваними лінгвістикою. Мовознавчі прийоми конче потрібні для текстологічних питань»¹. Особливо важливу роль відіграють мовознавчі прийоми вивчення тексту для встановлення автентичності тієї чи іншої пам'ятки, матеріал якої є цінним для досліджень у галузі історії. Аналогічну роль, особливо щодо стародавніх текстів, відіграє і палеографія. Для поглиблення досліджень у галузі історії мови і для паралельного дальшого розвитку палеографії на Україні при Інституті мовознавства АН УРСР, яким керував Л. А. Булаховський, створена група по виданню пам'яток української мови, тобто тих матеріалів, що становлять велику історико-культурну цінність і є джерелом дослідження мови, історії і культури українського народу.

На основі вивчення мовних пам'яток виникає можливість створення словника стародавньої мови, який фіксує у собі велику кількість слів на означення реалій, поширених у певні історичні епохи. Відомо, яке значення для поглиблених історичних досліджень мали і досі мають «Матеріали для словаря древнерусского языка» І. Срезневського. А проте цей твір не був закінчений навіть у межах наміченого автором плану і через сам обсяг матеріалу дуже далекий від того, щоб стати надійним інструментом в руках лінгвістів та істориків, які працюють над питаннями, що виходять за хронологічні рамки XI—XV ст. Л. А. Булаховський гаряче підтримував ідею створення нового, повного словника староруської мови, вважаючи це однією з найважливіших справ вітчизняної філології.

Першорядне місце в колі наукових інтересів Л. А. Булаховського займають такі питання, як соціальна природа мови, походження і розвиток літературних мов. Проблеми тісного зв'язку мови з історією розвитку суспільства присвячені праці Л. А. Булаховського «Основні мовознавства», «Введение в языкознание» та ін. Великим досягненням української філологічної науки є його праця «Питання походження української мови» (К., 1956), в якій досліджуються процеси формування важливих рис і особливостей української мови. Широко використані дані історії слов'янських народів у працях Л. А. Булаховського, присвячених взаємозв'язкам між слов'янськими літературними мовами («Виникнення і розвиток літературних мов»). «Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР», т. I, 1941, стор. 91—113; «Українська мова серед інших слов'янських». Журн. «Українська література», 1942, № 5, 6, стор. 241—256; «К истории взаимоотношений славянских литературных языков». «Известия АН СССР.

¹ Л. А. Булаховський. Значення мовознавства, К., 1962, стор. 16.

Отделение литературы и языка», т. X, вып. I, 1951), в яких увагу вченого привертають, зокрема, процеси культурної консолідації в історії слов'ян, що поклали основою для подальшого поглибленню культурних зв'язків.

Отже, творча спадщина Леоніда Арсенійовича Булаховського становить великий інтерес для історика, який працює в галузі славістики в широкому розумінні цього слова, допомагає в оволодінні методами історичного аналізу стародавніх текстів, дає великий матеріал для узагальнень у галузі розвитку культури слов'янських народів, навчає правильному використанню мовних фактів для тлумачення певних явищ історії народів.

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ПЕДАГОГ

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ А. С. МАКАРЕНКА)

Невтомна діяльність видатного радянського педагога — марксиста, письменника і громадського діяча Антона Семеновича Макаренка широко відома не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами. Його літературно-педагогічні твори видані в країнах народної демократії і багатьох капіталістичних країнах.

А. С. Макаренко народився 13 березня 1888 р. в м. Білопідлі, Сумського повіту, Харківської губернії, в сім'ї робітника. Закінчивши Кременчуцьке міське чотирикласне училище і педагогічні курси при ньому, він стає вчителем в Крюківському залізничному училищі. Педагогічну діяльність А. С. Макаренко розпочинає в 1905 р., в час незабутніх революційних подій, бере активну участь в організації з'їзду вчителів залізничних шкіл, з захопленням читає першу легальну більшовицьку газету «Новая жизнь». Пізніше він писав, що розуміння історії приходило до нього шляхами більшовицької пропаганди та революційних подій.

Після дев'ятирічної педагогічної роботи Антон Семенович вступає до Полтавського учительського інституту, який закінчує у 1917 р. з золотою медаллю. Велику Жовтневу соціалістичну революцію Макаренко зустрів з захопленням. Вивчаючи твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, слідкуючи за втіленням в життя їх ідей, він рішуче і назавжди стає на шлях, спрямовуваний політикою Комуністичної партії і Радянського уряду.

«Максим Горький зробився для мене не тільки письменником, але й учителем життя»¹, — відзначав видатний педагог роль великого пролетарського письменника у формуванні свого світорозуміння.

У 1920 р. Макаренко очолює колонію неповнолітніх правопорушників. Це визначило дальший напрямок його життя і творчої діяльності протягом 16 років. Робота Макаренка в колонії ім. О. М. Горького і комуні ім. Ф. Е. Дзержинського була справжнім подвигом громадянина-педагога. Із колишніх безпритульних і правопорушників він виховав понад 3000 нових людей, чесних, дисциплінованих, відданих Вітчизні. Його вихованці виявились на передових лініях соціалістичного будівництва і захисту нашої Батьківщини в роки Вітчизняної війни. О. М. Горький дав високу оцінку цій діяльності Макаренка. «Величезніший своїм значенням і надзвичайно вдалий педагогічний експеримент Ваш має світове значення, на мій погляд»², — писав великий письменник Антону Семеновичу 30 січня 1933 р.

А. С. Макаренко всесвітньо відомий не тільки як педагог-практик, але й як один із зачинателів і активних творців радянської педагогічної науки. Він творчо застосовує закони діалектичного матеріалізму до питань виховання. Макаренко шукає суперечності у виховному процесі (між особою і колективом, обов'язком і правом, владою педагога і правами колективу вихованців та ін.) і знаходить їх вірне розв'язання. Його педагогічні погляди пройняті глибокою вірою в людину, в її сили і можливості. З цього впливає один із важливих принципів його методики — як можна більше вимогливості до людини і водночас якомога більше поваги до неї. Виходячи з марксистського розуміння проблеми про взаємовідносини особи і колективу, Макаренко розробив вчення про виховання в колективі, для колективу і через колектив, що становить основу його педагогічної системи. Це положення Макаренко називає «принципом паралельного впливу».

Одним із основних принципів комуністичного виховання Макаренко вважав поєднання навчання з продуктивною працею, що було успішно здійснено в комуні ім. Ф. Е. Дзержинського, де учні, здобуваючи середню освіту, щодня 4 години працювали на підприємстві. Виробнича праця комунарів на заводах повністю відповідала завданням їх політехнічної підготовки.

¹ А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, К., 1950, стор. 61.

² Цит. за кн. А. С. Макаренко. Вибрані педагогічні твори, стор. 9.

Значне місце в педагогічній системі А. С. Макаренка посідають питання ідейно-політичного та естетичного виховання. Його «Книга для батьків», «Лекції про виховання дітей» та інші твори складають продуману систему сімейного виховання. Педагогічні погляди А. С. Макаренка розвивались в непримиренній боротьбі з антинауковими, антимарксистськими педагогічними концепціями, зокрема з лженаукою — педологією, та різноманітними метафізичними та ідеалістичними теоріями.

А. С. Макаренко ввійшов в історію радянської культури і як талановитий письменник — поборник горьківських традицій. Основні його літературні твори «Марш 30-го року», «Педагогічна поема», «Прапори на баштах» та «ФД-1» були присвячені колонії ім. М. Горького і комуні ім. Ф. Е. Дзержинського. «Педагогічну поему» О. М. Горький назвав одним з найзначніших творів радянської літератури. Макаренко опублікував чимало оповідань для дітей та юнацтва, літературно-критичних статей, працював з початкувими авторами. 1 червня 1934 р. А. С. Макаренко був прийнятий до Спілки радянських письменників СРСР, а в лютому 1939 р. за видатні заслуги у розвитку радянської літератури нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Людина високої культури й ерудиції, Макаренко виявляв великий інтерес до різних галузей знань, особливо до історії. В характеристиці, виданій йому після закінчення учительського інституту, відзначалося, що він «буде дуже хорошим викладачем усіх предметів курсу вищепочаткових училищ, особливо історії та російської мови»¹. Згодом сам видатний педагог писав: «Історія мій улюблений предмет. Майже напам'ять знаю Ключевського і Покровського. Кілька разів перечитував Соловйова. Добре знайомий з монографіями Костомарова та Павлова-Сильванського. Неросійську історію знаю з праць Віппера, Аландського, Петрушевського, Карєєва. Загалом кажучи, вся література з історії, написана російською мовою, мені відома. Спеціально цікавлюсь феодалізмом, в усіх його історичних та соціологічних проявах»².

А. С. Макаренко усім своїм серцем був відданий справі соціалізму, Комуністичній партії. Чудова педагогічна спадщина його збагатила новаторськими ідеями цілі покоління радянських педагогів. Життєвий шлях Антона Семеновича — шлях самовідданої боротьби за комуністичне виховання радянських дітей і молоді. «Прекрасна робота по створенню нової людини. В ній багато насолоди. Я вітаю партію, що дала нам щастя і радість!»³, — писав великий педагог.

О. Г. КРАВЧЕНКО

ДРУЖБА, СКРІПЛЕНА КРОВ'Ю

Комуністична партія Чехословаччини була єдиною в країні, яка в роки гітлерівської окупації самовіддано піднялась на боротьбу з ворогом. Відображаючи прагнення чехословацького народу, спираючись на допомогу Радянського уряду, переборюючи шалений опір військової місії емігрантського уряду, чехословацькі комуністи доклали багато зусиль для створення національних військових частин в СРСР, перший батальйон яких було сформовано у серпні 1942 р. Охоплені глибоким патріотичним почуттям, чеські та словацькі воїни звернулись до радянського командування з проханням відправити їх на фронт. 18 лютого 1943 р. в Острогозьку командуючий Воронезьким фронтом генерал-полковник Ф. І. Голіков особисто зустрів першу на цьому фронті братерську іноземну військову частину. Військова Рада фронту запропонувала направити батальйон на спокійнішу ділянку, щоб дати людям можливість освоїтись у бойовій обстановці. Але командир батальйону полковник Людвик Свобода заявив, що весь особовий склад просить послати його туди, де найважче.

Командування фронту задовольнило прохання чехословацьких воїнів. Батальйон було включено до складу 3-ї танкової армії. 2 березня 1943 р. чехословацькі воїни зайняли оборону завширшки 10 км на лінії Тимченки—Миргород—Соколово—Артюхово, за 50 км на південний захід від Харкова⁴. Командування подбало, щоб батальйон було забезпечено всім необхідним для успішного ведення бою⁵. Тоді на лівому крилі Воронезького фронту була вкрай напружена обстановка. Саме тут, створивши значну перевагу в силі, гітлерівське командування готувалося завдати удару в на-

¹ Цит. за кн. М. П. Ніжинський. Життя і педагогічна діяльність А. С. Макаренка, К., 1958, стор. 22.

² Там же, стор. 49—50.

³ А. С. Макаренко. Твори, т. 7, стор. 464.

⁴ Архів Міністерства Оборони СРСР (далі — АМО СРСР), ф. 32, оп. 22151, спр. 13, арк. 79.

⁵ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», т. 3, М., 1961, стор. 120; АМО СРСР, ф. 32, оп. 22151, спр. 13, арк. 120.

прямку Харкова. 4 березня гітлерівські війська почали наступ проти 3-ї танкової армії. Радянські воїни стійко стояли на своїх рубежах. П'ять діб гітлерівці не могли прорвати оборону радянських військ. Біля залізничного переїзду на дільниці Лозова—Харків 25 гвардійців 8-ї роти під командуванням лейтенанта П. Н. Широніна повторили безсмертний подвиг панфіловців. 30 ворожих танків та самохідних гармат залишилися розбитими на полі бою. З 25 героїв 20 загинуло, але ворог не пройшов. Всі вони були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Подвиг радянських гвардійців запалював чехословацьких воїнів на бойові ратні подвиги. Вдень і вночі вони працювали по створенню оборони. Сотні мешканців сіл Артюхова, Реп'яхівки, Миргорода, Тимченки, Соколова допомагали їм. 8 березня противник почав наступ на позиції чехословацького батальйону, зосередивши основний удар по 1-й роті, якою командував надпоручик Отакар Ярош¹ і яка займала західний виступ оборони в с. Соколовому. З боку хутора Глибокого та с. Борків просувалися німецькі танки. За ними йшла німецька піхота. Коли дистанція скоротилась до 200 м, за наказом командира роти артилерійська батарея комуніста надпоручика Іржи Франка відкрила вогонь. Головна машина здригнулася, рвонулася в бік і застигла на місці. Точно й чітко діяли артилеристи. Було знищено кілька танків. Десятки гітлерівців знайшли свою смерть від вогню гармат чехословаків. Та ворог рвався вперед. Ріділи ряди гарматних обслуг. Полягли смертю хоробрих Гуго Кадиш, Герман Бурда. Було смертельно поранено багато артилеристів. Безстрашні воїни не покидали позиції. Коли в однієї з гармат повністю загинула обслуга, на її місце став надпоручик Франк. Він спокійно вів вогонь по танках та піхоті ворога. Запалав четвертий ворожий танк. Комуніст Іржи Франк загинув біля гармати, але не відступив ні на крок².

Хоробро зустрів ворога й взвод протитанкових рушниць надпоручика Франтішека Крала. Першими ж пострілами бронейники підбили три танки³. Одна за однією зупинялися ворожі машини, вибухуючи на полі бою. Сотні чеських і словацьких воїнів сміливо й мужньо вступили в смертельний бій з озброєними до зубів фашистами. Ворога було зупинено й відкинуто. Та згодом гітлерівці знову почали атаку. Вони не зупинялися ні перед чим, кидаючи в бій все нові й нові сили. Запеклі бої йшли за кожний дім, за кожне перехрестя села. Гітлерівці рвалися до центра села, де знаходився командний пункт батальйону. Їх шлях заступила кулеметна обслуга комуніста Ігнаца Шпіга — колишнього бійця інтернаціональної бригади в Іспанії. Разом з бойовими друзями Петром Дьєрі та Германом Шварцем він три години вів нерівний бій з фашистами. В бою загинув весь кулеметний загін⁴. Здавалось, що шлях ворогові відкрито. Та надпоручик Лорер-Лом швидко зорієнтувався в обстановці, організував кругову оборону. Німецьких автоматників знову зустрів нищівний вогонь. Тоді гітлерівці кинули сюди танки. Вибухом снаряда було виведено з ладу обслугу протитанкової рушниці. Та надпоручик Лорер-Лом підхопив протитанкову рушницю і підбив ворожий танк. Праворуч на героя на великій швидкості нісся другий. Часу відбігти назад уже не залишалось. Лорер-Лом упав біля протитанкової рушниці під гусениці ворожого танка⁵. На окремих ділянках німецькі танкісти кілька разів «ютюжили» окопи. Але як тільки танки відходили, знову оживав передній край. На бліндаж Йосифа Саланича та Йосифа Шеда прямувало 10 гітлерівських танків і рота автоматників. Противник оточив бліндаж. До останнього подуху відбивали атаки німців два воїни. Понад 80 гітлерівців знайшли собі могилу біля бліндажа⁶. Більше п'яти годин тривав цей кровопролитний бій. Героїзм чехословацьких воїнів мав масовий характер. Ворог зазнав величезних втрат. Було знищено понад 400 німецьких солдатів, підбито й спалено 22 танки і 5 бронетранспортерів⁷. Фашистам так і не вдалося прорватися через річку Мжу. Тільки вночі, в світлі палаючих будинків Соколова, рештки роти героїв відступили на лівий берег річки. Не було з ними улюбленого командира надпоручика Яроша. Двічі поранений, він з групою бійців прикривав переправу і загинув смертю героя⁸.

Кілька днів німці не могли прорвати оборону батальйону. Чехословацькі воїни стійко утримували свої рубежі. В цих боях відзначилась і рота надпоручика Яна Кудлича. Він організовував сміливі вилазки в тил ворога. 9 березня рота напала на гітлерівський гарнізон в с. Соколовому. Бійці подолали замерзлу річку Мжу, ввірвалися на північну околицю села і оволоділи 16 укріпленими будинками. Німці змушені були перекинути сюди всі наявні у них танки. В чотиригодинному бою рота

¹ АМО СРСР, ф. 32, оп. 22151, спр. 13, арк. 79.

² Там же, арк. 80.

³ Там же, арк. 79.

⁴ Там же, арк. 80.

⁵ Там же, оп. 42437, спр. 165, арк. 22.

⁶ Там же, арк. 25.

⁷ Там же, оп. 22151, спр. 13, арк. 79.

⁸ Там же.

знищила кілька десятків ворожих солдатів, 4 кулемети, 3 танки. Ян Кудлич, неважаючи на дві рани, продовжував керувати боем¹.

У березні 1943 р. в боях під Харковом 1-й чехословацький батальйон показав високу бойову майстерність, мужність і відвагу. Радянський уряд високо оцінив подвиг героїв: командир батальйону полковник Людвик Свобода (тепер генерал армії у відставці) був нагороджений орденом Леніна, його заступник надпоручик Богумил Ломський (тепер генерал-полковник, Міністр національної оборони ЧРСП) — орденом Вітчизняної війни. Славному синові чеського народу Отакару Ярошу, першому серед іноземців, було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 84 солдати і офіцери чехословацького батальйону нагороджені орденами й медалями СРСР. Поряд з чехословацькими друзями на цих рубежах героїчно боролися радянські воїни 131-го, 140-го гвардійського, 69-го латвійського гвардійського і 245-го винищувального артдивізіонів. Багато з них удостоєні чехословацьких орденів і медалей².

Одержавши перше бойове хрещення в боях під Харковом у березні 1943 р., чехословацькі воїни множили бойову славу в боях під Києвом, Білою Церквою і при визволенні Чехословаччини. Військові іноземні частини, що брали участь у боях на радянсько-німецькому фронті, згодом стали ядром нової, народної чехословацької армії, що пильно охороняє соціалістичні завоювання народів Чехословаччини.

Минуло двадцять років. Там, де колись проходила лінія переднього краю, де бушувало море вогню й сталі, пролягла широкою стрічкою автострада, розкинувся молодий фруктовий сад. Заново відбудувалось і с. Соколове. В стрімкому бігові часу нові події застилають минуле, але ніколи не буде забутий подвиг чехословацьких воїнів. Радянський народ пам'ятає і глибоко шанує пам'ять героїв. У с. Соколовому ім'я Отакара Яроша присвоєно середній школі. Перед будинком школи встановлено пам'ятник герою. У квітні 1961 р. було відкрито музей, де зібрано багато цікавих матеріалів. В одному з залів встановлені бюсти Героїв Радянського Союзу, які загинули в с. Соколовому, — чеха Отакара Яроша й російського воїна Григорія Посохова, місцевих жителів Олексія Шемігона та Івана Міщенко. Це символ скріпленої кров'ю вічної й непорушної дружби народів Радянського Союзу і Чехословаччини.

В. М. ПЛОТНИКОВ

БОЙОВІ ОПЕРАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК І ПАРТИЗАНІВ ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ НА УКРАЇНІ

(БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ 1943 р.)

До зими 1943 р. радянські війська добилися визначних военно-політичних успіхів. Після розгрому німецько-фашистських загарбників на берегах Волги Радянська Армія розгортає бойові дії на території України. Взимку з 1942 на 1943 р. радянські війська проводять ряд успішних наступальних операцій на луганському і харківському напрямках. Війська Воронежського фронту, завдавши гітлерівцям серйозної поразки, 16 лютого визволили Харків. На Південно-Західному фронті радянські війська, розгромивши ворога в Донбасі, в лютому 1943 р. вийшли до Дніпропетровська.

Німецько-фашистське командування, перегрупувавши свої сили, 19 лютого повело контрнаступ проти військ Воронежського і Південно-Західного фронтів. Сталін і ставка не розгадали тактичного маневру по перегрупуванню гітлерівських військ, сприйнявши його як намір німецько-фашистського командування відвести свої війська за Дніпро. Крім того, радянські війська були ослаблені безперервними наступальними боями. З цих причин противник добився тимчасового успіху. В другій половині лютого радянські війська залишили Харків, Белгород і закріпилися на лівому березі Північного Дінця. Запеклі бої розгорнулися на харківському напрямі.

На 9 березня на лівому крилі Воронежського фронту створився 45-кілометровий розрив між 69-ю і 3-ю танковою арміями, який командуванню Воронежським фронтом було не під силу ліквідувати. 14 березня гітлерівцям вдалося оточити Харків, в наступні два дні 3-я танкова армія прорвалася з оточення і зосередилася в 10—20 км у південно-західному напрямку від Чугуєва³. 17 березня ворог вийшов до Борисовки і почав наступ на Белгород танковим корпусом СС з півдня і армійським корпусом «Раус» із заходу. Обезкровлені тривалими боями, з'єднання 69-ї армії неспроможні були чинити серйозний опір і відступили за Північний Донець. 18 березня противник

¹ АМО СРСР, ф. 32, оп. 22 151, спр. 13, арк. 79.

² Там же, арк. 80.

³ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», т. III, М., 1961, стор. 121—122.

оволодів Белгородом. На шляху гітлерівських військ, що наступали, стали 64-та і 21-ша армії, в район Обоянь була відтягнута 1-ша танкова армія. Всі намагання гітлерівців з 20 по 25 березня розвинути наступ на Товчанська і Обоянь успіху не мали¹.

Відбиваючи шалені атаки ворога, радянські воїни покрили себе немеркнучою славою. У районі середньої течії Північного Дінця підрозділ під командуванням т. Сичового таємно проник у село, де знаходився ворог. Розбившись на невеликі групи, радянські воїни заскочили в будинки і знищили близько 200 гітлерівців. Радянським воїнам громити фашистів допомагали мешканці села². На цій самій ділянці фронту протягом дня 29 березня точилися запеклі бої. Ворог у складі танкової дивізії при підтримці артилерії і авіації намагався прорвати лінію оборони радянських військ. Гвардійська стрілкова дивізія під командуванням генерал-майора Тихонова мужньо зустріла ворога і відбила всі його атаки. В результаті контратак радянські воїни знищили близько 500 ворожих солдатів і офіцерів, 22 танки і 10 самохідних гармат³.

Напружені бої розгорнулись у районі Чугуєва, де великі сили німецько-фашистської мотопіхоти і танків намагались прорвати оборону радянських військ. Воїни мужньо зустрічали ворога і відкидали його на вихідні позиції. Вранці 25 березня полк німецької піхоти при підтримці німецьких танків атакував висоту, що мала важливе значення в системі радянської оборони. Атака підтримувалась сильним артилерійським вогнем. Радянські воїни відбили натиск ворога і знищили 12 танків і самохідних гармат противника. На кінець березня лінія фронту встановилась на грані Північного Дінця від Белгорода до Чугуєва. Війська Воронежського фронту, вимотавши ворога, зупинили його контрнаступ і перейшли до міцної оборони. Війська Південно-Західного фронту на початок березня також відійшли за Північний Донець, де створили міцний оборонний заслон, і зупинили дальше просування ворога.

У кінці лютого і на початку березня з'єднання Центрального фронту проводять бойові дії в орловсько-брянському напрямі і на допомогу військам Воронежського фронту, які зривають план німецько-фашистського командування завдати удару з району Орла на Курськ. До кінця березня фронт на Південно-Західному напрямі стабілізувався, і на радянсько-німецькому фронті виникла оперативна пауза, яка тривала до початку липня 1943 р.

За чотири місяці зимового наступу на півдні радянські війська просунулись в західному напрямі на 600—700 км, визволивши від ворога територію 480 тис. км², розгромили 113 ворожих дивізій, або 43% усіх німецько-фашистських військ, що перебували на радянсько-німецькому фронті⁴. Були звільнені важливі водні і залізничні комунікації країни. Великий Волзький шлях, Дон, залізнична магістраль, що з'єднувала північ з півднем та Кавказом і Кубанню, центр з Україною — всі ці життєві артерії знову були поставлені на службу тилу і фронту. Проте план Радянського командування на вихід до Дніпра і звільнення Донбасу внаслідок опору ворога, що дуже зріс, не був виконаний. Але створивши в районі Курська оперативно зручний виступ фронту, радянські війська дістали сприятливі умови для здійснення великих наступальних операцій улітку 1943 р.

Успіхи радянських військ у зимовій кампанії 1942/1943 рр. підірвали військове і політичне становище фашистської Німеччини, її авторитет серед союзників по фашистській коаліції. Начальник штабу 48-го танкового корпусу Ф. Меллентин пише: «Всі наші думки були зайняті наступними діями, на яких не могла не відбитися загальна стратегічна обстановка. До весни 1943 р. військове становище Німеччини дуже сильно погіршилось... Надія добитися швидкого закінчення війни з Росією була назавжди похована восени і взимку 1943 року»⁵. Перемоги радянських військ у зимовій кампанії 1942/1943 рр. ще більше зміцнили внутрішню і міжнародну обставину Радянського Союзу, ще вище підняли його авторитет в очах всього прогресивного людства, викликали нове піднесення всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників у тилу ворога. Дедалі ширше розгорталась партизанська боротьба в тилу німецько-фашистських військ.

Центральний Комітет Комуністичної партії повсякденно керував партизанським рухом, сприяв його розгортанню. У ворожому тилу діяло багато підпільних партійних організацій і партизанських загонів. Так, тільки Чернігівський обком КП(б)У у 1943 р. об'єднував 18 районних комітетів партії; 9 підпільних комітетів діяло в Ровенській області⁶. Найбільшого розмаху в першій половині 1943 р. набув партизанський рух у Чернігівській, Сумській і Ровенській областях. На кінець 1942 р. радянські па

¹ «История Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.», т. III, стор. 122.

² Газ. «Правда», 18 березня 1943 р.

³ Газ. «Правда», 31 березня 1943 р.

⁴ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. III, стор. 147.

⁵ Ф. В. Меллентин. Танковые сражения 1939—1945 гг., М., 1957, стор. 186.

⁶ «КПСС — вдохновитель и организатор побед советского народа в Великой Отечественной войне», М., 1959, стор. 172, 173.

тизани знищили 300 тис. солдатів і офіцерів ворога, пустили під укіс близько трьох тисяч поїздів, висадили в повітря і спалили 825 складів з озброєнням і боеприпасами, зруйнували 3263 залізничних і шосейних мостів і велику кількість бойової техніки¹.

Велику увагу приділяв ЦК КП(б)У організації партизанського руху в зимовий період. Тільки з жовтня 1942 по квітень 1943 р. Центральний Комітет КП(б)У і Український штаб партизанського руху направили на тимчасово окуповану ворогом територію 29 груп, 355 організаторів партизанського руху. Більшість цих груп через кілька місяців зросла в бойові партизанські загони².

З метою відновлення і зміцнення партійно-комсомольського підпілля і розгортання партизанського руху ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ направляє в Житомирську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Дрогобицьку та інші області України близько 200 партійних керівників і 150 керівних комсомольських працівників³. В листопаді 1942 р. для партизанських загонів і з'єднань ЦК КП(б)У розробив план бойових дій у зимовий період 1942—1943 рр., за яким партизани мали діяти в конкретних районах, залучати до партизанської боротьби дедалі ширші верстви населення⁴.

На початку 1943 р. за вказівкою ЦК КП(б)У Сумський підпільний обком КП(б)У і штаб партизанського руху створили з кількох партизанських загонів з'єднання під командуванням М. І. Наумова. Це з'єднання в ніч на 2 лютого 1943 р. почало проводити бойові операції в південних районах України. Два з половиною місяці тривав рейд цього з'єднання, яке пройшло Курську, Сумську, Полтавську, Кіровоградську, Одеську і Вінницьку області аж до півночі Київської області. Потім з Сумської області вийшло з'єднання на чолі з Я. І. Мельником. За період з 25 лютого по 25 квітня воно пройшло з боями від Червоного району, Сумської області, до Мельничського району, Гомельської області.

У березні починає рейд з Чернігівської області на території Волинської області з'єднання О. Ф. Федорова. В червні 1943 р. воно виходить на північ від Ковеля (Волинська область)⁵.

Діючи на території Правобережної України, захопленої німецькими фашистами, українські партизани здійснили ряд великих операцій і завдали ворогові серйозних втрат у живій силі і техніці, піднімали місцеве населення на активну партизанську боротьбу.

Партизани контролювали всі головні військово-господарські вузли і комунікації противника на Україні, систематично завдавали по них масивні удари. Гітлерівське командування, починаючи з 1943 р., снарядило проти партизанів каральні експедиції, які діяли безперервно і в яких брали участь танки, артилерія і навіть авіація. Весною 1943 р. партизани провели блискучу операцію під назвою «Сарнський хрест». Охопивши бойовими діями територію республіки в 50 км, народні месники висадили в повітря 4 великих залізничних мости. Життєво важливий для ворога вузол Сарни, де схрещувались дороги на Київ, Барановичі, Ровно і Коростень, був надовго виведений з ладу⁶.

Українські партизани з честю виконали поставлене перед ними Комуністичною партією завдання. Тільки за перші п'ять місяців 1943 р. вони висадили в повітря і пустили під укіс 238 гітлерівських ешелонів, вивішали з ладу 222 паровози і 2800 вагонів⁷. Своїми бойовими діями вони вселяли в радянських людей, що перебували на тимчасово окупованій території, віру в перемогу над заклятим ворогом.

Воєнні успіхи Радянських Збройних Сил взимку 1942—1943 рр. ще більше зміцнили морально-політичну єдність радянського народу, викликали велике політичне і трудове піднесення в нашій країні. Радянські люди віддавали всі свої сили для наближення остаточного розгрому ворога.

Під керівництвом Комуністичної партії наша країна вийшла до літа 1943 р. ще більш зміцнілою, а Радянська Армія нагромадила великий бойовий досвід.

О. В. МОЙСЕЄВ

¹ «Вторая мировая война 1939—1945 гг. Военно-исторический очерк», М., 1958, стор. 442.

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—11, од. зб. 27, арк. 39—40.

³ «Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны», К., 1961, стор. 218—219.

⁴ Там же, стор. 208.

⁵ «Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны», стор. 210—211.

⁶ Газ. «Советская Украина», 25 травня 1943 р.

⁷ Партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. I, од. зб. 1206, арк. 71.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ЗА ВИСОКУ ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

Якість знань учнів, обсяг їх практичних умінь і навичок, рівень свідомості, політичної грамотності визначають ефективність навчання і виховання в радянській школі. Від того, чого набудуть учні в школі, залежатиме їх вклад у справу будівництва комунізму. XXII з'їзд, нова Програма КПРС намітили конкретні завдання поліпшення всієї навчально-виховної роботи в цілому, підвищення якості викладання історії, зокрема. Головним серед них є вироблення наукового комуністичного світогляду, що формується на основі глибоких і сталих знань. Виступаючи на III Всеросійському з'їзді РКСМ, В. І. Ленін вказував на необхідність, щоб молодь оволодівала всіма тими багатствами, які виробило людство, на засвоєння певної суми знань, основних фактів, звертав увагу на суворе дотримання історизму та партійності при їх оцінці. Ці ленінські настанови надзвичайно актуальні тепер. Адже в радянській історичній науці під впливом культа особи Сталіна були поширені певний час суб'єктивізм і кон'юнктуризм в оцінці окремих подій, діяльності багатьох діячів, допускалося свавілля у доборі фактів, що спричинялось до перекручень теоретичного порядку. Внаслідок цього викривлялось марксистсько-ленінське вчення про вирішальну роль народних мас у суспільному розвитку, припинувалась роль Комуністичної партії, В. І. Леніна в історії.

Вчителі шкіл Української РСР вірно зрозуміли настанови Комуністичної партії, спрямовані на перебудову викладання історії. Вони не тільки, суворо дотримуючись історичної правди, викладають факти, події минулого, а й збагачують учнів навиками логічного усвідомлення навчального матеріалу в тісних причинно-наслідкових зв'язках, цілеспрямовано підводять до розуміння закономірності історичного процесу. Вчителі керуються вказівкою В. І. Леніна про те, що «факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілком, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»¹.

Сумлінна праця вчителів історії дала позитивні результати. Як показало вивчення якості знань, умінь і навичок учнів, що проводилось в 1961/62 навчальному році Міністерством освіти УРСР разом з науково-дослідними інститутами педагогіки і психології, школярі одержали непогані знання з історії, знають основні історичні факти й події, їх місце в просторі і часі, вдало підкріплюють конкретними прикладами окремі теоретичні положення, дають розгорнуті характеристики видатним історичним діячам. Так, учень В. (5 клас, школа № 9 м. Шостки, Сумської області) досить переконливо відповів на складне для його віку запитання про роль праці і звукової мови в житті первісних людей: «Лише праця створила людину. В праці в неї розвивались м'язи, розум, поступово вирівнювався стан, збільшувався мозок, з часом свої думки люди почали розкривати в словах. З'явилась зв'язна мова, яка допомогла людям в житті, в дальшому розвитку знарядь праці». Відповідаючи в письмовій формі на це ж запитання, більшість п'ятикласників середньої школи № 2 м. Полтави, Гадяцької школи-інтернату, Зачепилівської восьмирічної школи посилалися на положення Ф. Енгельса про те, що праця створила людину, і підтверджували це фактами. Учні Гайсинської школи № 1, Вінницької області, графічно відтворювали процес поступового розвитку знарядь праці і пояснювали, як їх зміна впливала на заняття людей, як розвивався первіснообщинний лад. З'ясовуючи характер англійської революції XVII ст. і французької революції XVIII ст., учень Ш. (7 кл., Жмеринська восьмирічна школа № 6, Вінницької області) цілком вірно виділив три визначальних фактори: 1) хто був гегемоном революції, 2) її рушійні сили, 3) наслідки — і навів відповідний фактичний матеріал. Він прийшов до закономірного висновку: «В результаті революцій Англія і Франція почали розвиватися по шляху капіталізму». Чіткі відповіді типові й для інших учнів. За письмову роботу з історії 85% семикласників одержали оцінки «4» і «5». Переважна більшість п'ятикласників розу-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

міє найпростіші причинно-наслідкові зв'язки між історичними фактами і подіями. Так, учні Корениської восьмирічної школи Миколаївської області, середньої школи № 4 м. Вінниці, восьмирічної школи № 165 та школи-інтернату № 3 м. Києва правильно з'ясовують, чим були викликані реформи Солона і братів Гракхів, вказують на причини повстання рабів та бідноти на стародавньому Сході, в Греції та Римі, дають чіткі відповіді на запитання про причини перемоги греків у греко-перських війнах, Риму над Карфагеном тощо. В наступних класах учні глибше розкривають причинно-наслідкові зв'язки.

Учні вміють порівнювати і співставляти окремі явища, факти, події і в силу своїх можливостей робити висновки, давати оцінки. Так, порівнюючи життя людей при первіснообщинному і рабовласницькому ладі, з 19 п'ятикласників Гайсинської школи № 1, Вінницької області, 16 вказали на існування класової нерівності та експлуатації як історичної риси рабовласницького суспільства, що відрізняє його від первіснообщинного. При порівнянні становища раба і закріпаченого селянина та з'ясуванні їх ставлення до праці шестикласники наголошували на вищій продуктивності праці селянина. Старанна робота над розкриттям причинно-наслідкових зв'язків між окремими явищами і процесами, їх порівняння дає можливість вчителів підвести учнів до усвідомлення основних історичних понять, розуміння закономірностей в розвитку людського суспільства.

Перебудова викладання шкільних курсів історії в світлі рішень XXII з'їзду КПРС, вивчення його матеріалів відчутно сприяли підвищенню наукового та ідейного рівня знань учнів, наближенню їх до життя. Яскравим доказом цього можуть бути, зокрема, письмові та усні відповіді десятикласників з курсу історії, їх практичні діла після закінчення школи. Грунтовнішими порівняння з попередніми роками стали знання учнів про боротьбу В. І. Леніна за створення пролетарської партії нового типу. Глибше усвідомили вони історичну обумовленість і закономірність основних завдань, визначених Комуністичною партією в трьох програмах. Розширились знання учнів про диктатуру пролетаріату, головний напрям розвитку людства після Великої Жовтневої соціалістичної революції, особливості сучасної епохи, про комунізм.

Більшість десятикласників задовільно засвоїли основні питання центральної теми курсу історії — про передумови, рушійні сили Великої Жовтневої соціалістичної революції та її всесвітньо-історичне значення, керівну і спрямовуючу роль більшовицької партії в період підготовки і проведення Великого Жовтня. Розкриваючи ці питання, учні Шевченківської середньої школи робітничої молоді Пологівського району, Запорізької області, посилались на статті В. І. Леніна «Марксизм і повстання» та «Поради стороннього», підкреслювали, що завдяки ретельній підготовці, проведеній більшовицькою партією під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, збройне повстання проходило планомерно, організовано і було самим безкровним повстанням в історії людства. З'ясовуючи всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, учні широко використовували положення нової Програми КПРС про те, що ця революція врятувала нашу країну від національної катастрофи, усунула загрозу поневолення народів Росії іноземним капіталом, що вона розбила кайдани національного гніту й до самої основи потрясла всю будову світового капіталізму — світ розколовся на дві протилежні системи. Більшість учнів конкретизує відповіді даними про територію, рівень і темпи розвитку промислової продукції, чисельність населення країн соціалістичної співдружності, а також називає країни, що в останні роки визволились з-під колоніального гніту і стали на шлях вільного розвитку.

Правильне розуміння закономірностей розвитку людського суспільства виявили десятикласники і при розкритті суті ленінського плану побудови соціалізму та його здійснення в СРСР. Так, учень середньої школи робітничої молоді № 25 м. Києва К. чітко виділив головні напрями цієї побудови: індустріалізацію країни, кооперацію сільського господарства і здійснення культурної революції. Оцінюючи значення індустріалізації, десятикласники спираються на положення Програми КПРС і підкреслюють, що успішне завершення індустріалізації було важливою передумовою для створення матеріально-технічної бази комунізму, а значаючі головні напрями її створення, учні наводять яскраві приклади героїчної праці радянських людей на підприємствах, будовах, у колгоспах і радгоспах, у наукових закладах.

Усвідомлюючи важливу роль молоді в будівництві комунізму, випускники шкіл приймають конкретні рішення про участь кожного з них в цій великій справі. Так, група випускниць Драгівської школи Хустського району, Закарпатської області, в 1962 р. виявила бажання йти працювати на виробництво. 11 десятикласників Здобунівської школи Ровенської області вирішили після закінчення школи створити у колгоспі «Україна» механізовану ланку по вирощуванню кукурудзи. Подібних прикладів сумлінного ставлення до священних обов'язків перед Батьківщиною з боку випускників шкіл можна навести багато. Все це є найпереконливішим доказом ефективності всієї навчально-виховної роботи в школах і вчителів історії, зокрема.

Проте в 1961/62 навчальному році в роботі учителів поряд з значними успіхами були певні недоліки. Ще трапляються випадки абстрактності в знаннях деяких

учнів, поверховості і декларативності у висвітленні та з'ясуванні історичних фактів, подій, явищ, відсутності достатньої глибини у відповідях. Не всі учні мають чіткі уявлення про форми управління державою (деспотія, демократична і аристократична республіка, абсолютна монархія тощо), про натуральне господарство, всеросійський ринок, мануфактуру, економічні кризи і т. д. В 5—6 класах іноді були факти модернізації, переплутання істотних ознак різних понять, довільного перенесення історичних явищ і фактів з однієї епохи в іншу. Так, відповідаючи на запитання про становище рабів і рабовласників у стародавньому Римі, учениця 5-го класу школи № 4 м. Вінниці З. написала: «Добре жилося рабовласникам. На них працювали бідняки і раби, а вони проводили своє дозвілля в розвагах, ходили в кіно і театр, одягались в модні костюми». А учень С. школи № 9 м. Шостки, Сумської області, характеризує натуральне господарство, писав, що в той період «все необхідне вироблялось робітниками і селянами для себе в самій країні. За її межі товари не вивозились». Подібні відповіді свідчать про те, що певна частина вчителів недостатньо показує специфіку віддалених і складних історичних явищ, виходячи із звичних уявлень і життєвого досвіду учнів. Деякий матеріал учні неспроможні усвідомити з однієї лише розповіді вчителя. В такому випадку необхідно використати наочність, уривки з документів, художньої або мемуарної літератури, яскраві побутові зарисовки та інші засоби конкретизації.

Недостатню ґрунтовні знання виявила частина учнів, розкриваючи становище селянина-кріпака, визначаючи форми класової боротьби за феодалізму, реакційну роль католицької церкви, з'ясовуючи історичне значення возз'єднання України з Росією. Так, з 13 учнів 6-го класу Куянівської восьмирічної школи, Вінницької області, що писали про ступінь залежності кріпака від феодала, тільки 7 з'ясували його юридичну залежність і лише 2 (до того ж неповно) розкрили обов'язки селян. З 11 учнів школи-інтернату № 3 м. Києва залежність кріпака від феодала пояснили тільки 4, про обов'язки не задав жоден учень. Більшість опитаних учнів називала лише селянські повстання та виступи міського населення проти сеньйорів, як форми класової боротьби за феодалізму. Здебільшого школярі не згадували інших форм цієї боротьби — втечі кріпака від феодала, відмови селян від виконання певної феодальної повинності, розправи з паном, сутичок між заможною верхівкою і біднотою в містах. Завдання вчителя — добитись свідомого засвоєння учнями всіх цих форм класової боротьби, що чітко виділені в підручнику.

Усвідомлюючи реакційність релігії як ідеології, учні слабо розбираються в тому, що церква в середні віки була великим землевласником і жорстоким гнобителем трудящих, опорою феодального ладу.

Іноді вчителі недостатньо підводять учнів на різноманітному конкретному матеріалі до важливих висновків. Внаслідок цього школярі лише механічно заучують визначення. Так, більшість шестикласників тих шкіл, де проводилось вивчення якості знань, давала коротке й чітке визначення поняття «натуральне господарство», яке цілком відповідало наведеному в підручнику. Але при перевірці знань виявилось, що далеко не всі шестикласники мають конкретні уявлення про натуральне господарство, усвідомлюють залежність, що існує між економічною основою суспільства — натуральним господарством і його політичною основою — феодальною роздрібненістю. Шестикласники розглядають натуральне господарство здебільшого однобічно, лише як особливість господарства окремих феодалів, а не як панівну форму виробництва за феодалізму. Така вузькість уявлень пояснюється, напевно, тим, що в підручнику автори підводять читача до питання натурального господарства переважно на прикладі ізолювано взятого феодального помістя, не розкривають характеру господарств іншого типу. Тому вчителям при розкритті цього поняття слід безпосередньо керуватися вказівкою В. І. Леніна: «При натуральному господарстві суспільство складалося з маси однорідних господарських одиниць (патріархальних селянських сімей, примітивних сільських общин, феодальних помість), і кожна така одиниця виконувала всі види господарських робіт, починаючи від добування різних видів сировини і кінчаючи остаточною підготовкою їх до споживання»¹.

Уже говорилося, що учні вміють непогано встановлювати найпростіші причинно-наслідкові зв'язки між історичними фактами і явищами. Але часом учні 5-го, а подекуди й старших класів виявлялися беспорядними, коли їм доводилось з'ясовувати більш складні зв'язки. Чимало п'ятикласників не могли пояснити: Чому з'явилась релігія у первісних людей? Причини виникнення держави у давнині. Чому на стародавньому Сході раніше, ніж в інших країнах, виник рабовласницький лад? Шестикласникам важко було з'ясувати причини відокремлення ремесла від сільського господарства і виникнення міст. Так, з 18 учнів 6-го класу школи № 4 м. Вінниці тільки один вичерпно з'ясував причини виникнення міст, троє зовсім не відповіли на це питання, а 14 пояснювали це лише втечею селян і ремісників від своїх феодалів і створенням поселень у місцях, що лежали на торгових шляхах. У 1962/63 навчальному році учні працюють за новим підручником, в якому чітко розкрито причинно-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 17.

наслідкові зв'язки. Вчителям слід звертати увагу на подані курсивом висновки, зокрема в кінці підрозділів: «Ремесло відокремлюється від сільського господарства» і «В Західній Європі виникають міста», а також на додатки до § 16.

Часто недоробки вчителя в систематизації і узагальненні матеріалу приводять до невміння деяких учнів охопити значний відрізок історичного процесу. Наприклад, семикласники Миколаївської середньої школи робітничої молоді, Львівської області, недостатньо повно і чітко розкривали процес оформлення кріпосного права на Русі, не могли назвати основні його етапи. Показуючи величезне історичне значення возз'єднання українського і російського народів для їх майбутнього суспільного розвитку, семикласники часто неповно розкривають ту роль, що її відіграла ця подія в житті українського народу в XVII ст. (послаблення релігійного гніту тощо), слабо уявляють собі семикласники, за який суспільно-політичний лад боролися декабристи. Не всі десятикласники засвоюють істотні ознаки загальної кризи капіталізму. Знаючи фактичний матеріал про боротьбу В. І. Леніна за створення марксистської партії, десятикласники деяких шкіл не змогли всебічно розкрити в письмовій формі весь цей історичний процес в цілому.

Аналіз учнівських письмових і усних відповідей дає можливість виявити й подолати типові недоліки в роботі окремих вчителів, що негативно позначаються на якості знань школярів, дозволяє накреслити шляхи дальшого піднесення ефективності викладання історії. Головним, визначальним серед них є висока ідейно-теоретична підготовка вчителя до уроку, ґрунтовне знання ним творів класиків марксизму-ленінізму, партійних документів, знайомство з останніми досягненнями історичної науки, працями провідних істориків та методистів. В центрі уваги вчителів повинно стояти питання дійового викладання історії. Адаже, як говорив М. С. Хрущов, нам потрібне не просто засвоєння знань, а перетворення їх у глибокі ідейні переконання, такі переконання, які породжують сильні почуття, виявляються в ділах, у вчинках на благо народу¹. Творчо осмислюючи розроблені В. І. Леніним теоретичні основи комуністичного виховання підростаючого покоління, що знайшли свій дальший розвиток в моральному кодексі будівника комунізму, слід цілеспрямовано працювати над визначенням кола ідей, історичних понять з кожного курсу історії, які учні повинні засвоїти, вести їх від найпростіших спостережень над суспільним життям, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами та усвідомлення доступних їм закономірностей до широких узагальнень і висновків. Учні повинні привчатися до активності при аналізі історичних фактів і подій, оцінці історичних явищ.

Формування ідейних переконань на уроках історії багато в чому залежить від того, наскільки яскраво подаються факти, події, явища, як глибоко вони хвилюють самого вчителя. Особиста переконаність вчителя, його погляди на життя, ставлення до дійсності, його емоційність відіграють важливу роль у комуністичному вихованні молоді. Значне місце у піднесенні ефективності викладання відводиться методичній майстерності вчителя, його умінню раціонально використати навчальний час, вдало застосувати той чи інший метод роботи, підпорядкувати структуру уроку змісту і цільовій спрямованості програмного матеріалу. Важливим фактором методичної майстерності вчителя є систематичне і послідовне здійснення ним наступності у викладанні, встановлення логічних зв'язків між новими і раніше набутими учнями знаннями, між відомостями з історії і життєвим досвідом учнів, між курсом історії та іншими предметами, що вивчаються в школі.

Сталість знань учнів, практична їх спрямованість у значній мірі забезпечуються чітко продуманою і добре організованою позакласною роботою, різноманітні форми й методи якої знайшли широке висвітлення на сторінках багатьох методичних праць. Позакласна робота допомагає учням нести в маси набути в школі знання, виступати в ролі юних пропагандистів і агітаторів. Про це переконливо свідчить замітка в заводській стінній газеті: «Цими днями в нашому цеху була прочитана лекція про Кубу. Лектор — учень 10 класу нашої підшефної школи². Лекція була дуже змістовною. І хоч ми всі уважно стежили по газетах за подіями на Кубі, про багато фактів кубинської революції ми дізналися вперше саме з цієї лекції. Після неї юний пропагандист дав ґрунтовні відповіді на численні запитання робітників. Корисне починання нашої підшефної школи слід вітати і всіляко підтримувати».

Радянська школа виховує у підростаючого покоління готовність до дійової творчої праці, до участі в громадському житті країни, що активно сприяє визріванню у нашої молоді кращих моральних якостей радянської людини — будівника комунізму.

П. Л. УХОВСЬКА,
Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА

¹ Див. М. С. Хрущов. Промова на Всеросійському з'їзді вчителів. Газ. «Радянська освіта», 13 липня 1960 р.

² Дніпропетровська СШ № 2.

ВИХОВУВАТИ ШКОЛЯРІВ НА ПОДВИГАХ ГЕРОІВ

Цікавий досвід використання місцевого історичного матеріалу для виховання учнів у комуністичному дусі набув колектив Овідіопольської 8-річної школи Одеської області. У цій школі у свій час навчалися Герой Радянського Союзу Петро Михайлович Вертелецький і Герой Соціалістичної Праці Леонтій Семенович Кушко. Гвардії сержант П. М. Вертелецький героїчно загинув у 1945 р. в боях з німецько-фашистськими загарбниками. Члени історичного гуртка довгий час збирали документи про його життя і героїчний подвиг. Тричі приїздив до школи батько героя. Він передав копії Грамоти Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння його сину звання Героя Радянського Союзу, листи П. М. Вертелецького з фронту до батьків, фотокартки, подяку головнокомандуючого за участь у визволенні м. Ковеля, дономі написати біографію героя. За проханням гуртківців Міністерство Оборони СРСР надіслало до школи копію нагородного листа з описом подвигу героя. Учні ретельно збирають відомості про життя П. М. Вертелецького. Із зібраних ними матеріалів виготовлено стенд «Герой Радянського Союзу П. М. Вертелецький — випускник нашої школи». Гуртківці постійно листуються з батьками героя, польськими школярами, які доглядають могилу П. М. Вертелецького. Комсомольці та піонери школи на кошти, що їх самі заробили, споруджують в Овідіополі бронзовий бюст героя. Піонерській дружині та школі присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу П. М. Вертелецького.

Цю ж школу закінчив Герой Соціалістичної Праці депутат Верховної Ради УРСР делегат XXII з'їзду КПРС Л. С. Кушко, який тепер працює бригадиром тракторної бригади колгоспу ім. Дзержинського. Недавно учні школи зустрілися з героєм, який розповів їм про роботу XXII з'їзду КПРС. Учні обладнали стенд про трудові подвиги Л. С. Кушка.

Одеський інститут вдосконалення вчителів і Овідіопольський районний відділ народної освіти провели у школі семінар директорів, завідуючих навчальною частиною школи та старших піонервожатих. Досвідом використання матеріалів про героїв у комуністичному вихованні учнів поділилися вчителі та піонервожаті Овідіопольської 8-річної школи. За високі показники у навчанні школа одержала перехідний Червоний Прапор і Почесну грамоту райкому КП України та виконкому Районної Ради депутатів трудящих, її занесено на районну дошку пошани, а піонерську дружину — на районну дошку пошани райкому ЛКСМУ.

А. В. СТАНУЛЮНС

ПРИМІРНЕ ПЛАНУВАННЯ УРОКІВ З СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА *

**Тема 3. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — КЕРІВНА
І СПРЯМОВУЮЧА СИЛА РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**
(3 год.)

36-й урок. КПРС — партія всього радянського народу.

1. КПРС — вища форма суспільно-політичної організації.
2. Перетворення КПРС з партії робітничого класу в партію радянського народу.
3. Історичне значення першої і другої Програм Комуністичної партії.
4. Нова Програма КПРС — Комуністичний маніфест сучасної епохи.

37-й урок. Як побудована Комуністична партія Радянського Союзу.

1. Організація внутріпартійного життя.
2. Значення Статуту КПРС. Членство в партії. Вимоги партії до комуністів.
3. Первинні партійні організації.
4. Неухильне додержання ленінських норм партійного життя і принципу колективного керівництва.
5. Ліквідація культу особи Сталіна та подолання його наслідків й ідейний розгром антипартійної групи.

38-й урок. Зростання ролі КПРС у будівництві комунізму. КПРС в авангарді світового комуністичного і робітничого руху.

1. Єдність теорії і практики в діяльності КПРС.
2. Головні напрямки партійного керівництва.

* Продовження. Див. «Український історичний журнал», 1963, № 1, стор. 114—117.

3. Методи партійного керівництва.
4. КПРС — авангард міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Література до 36—38 уроків

«Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, Частина друга, розділ VII.

«Статут Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961.

М. С. Хрущов. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, К., 1961, розділ III.

М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, розділ VII.

Ф. Р. Козлов. Про зміни в Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961.

М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством, К., 1962.

И. Помелов. КПСС — великая прогрессивная сила современности. Журн. «Коммунист», 1962, № 13.

М. Д. Ющенко і В. С. Ханенко. КПРС в період розгорнутого будівництва комунізму. К., 1962.

Тема 4. ПОСТУПОВЕ ПЕРЕРОСТАННЯ СОЦІАЛІЗМУ В КОМУНІЗМ (24 год.)

39-й урок. Побудова комунізму — практичне завдання Комуністичної партії і радянського народу.

1. Об'єктивні закономірності переростання соціалізму в комунізм.
2. Основні завдання періоду розгорнутого будівництва комунізму та їх нерозривна єдність.
3. Програма КПРС про послідовність етапів здійснення завдань комуністичного будівництва в СРСР.

40-й урок. Створення матеріально-технічної бази комунізму.

1. Матеріально-технічна база комунізму; її створення — головне економічне завдання Комуністичної партії і радянського народу.
2. Два етапи у створенні матеріально-технічної бази комунізму.
3. Підвищення продуктивності праці — корінне питання комуністичного будівництва.

41—42-й уроки. Шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму.

1. Вирішальна роль важкої індустрії в створенні матеріально-технічної бази комунізму.
2. Повна електрифікація всієї країни.
3. Комплексна механізація і автоматизація виробництва.
4. Широке застосування хімії в народному господарстві.
5. Розвиток нових, економічно ефективних галузей народного господарства.
6. Прискорення технічного прогресу.
7. Спеціалізація і кооперування виробництва.
8. Розвиток сільського господарства.
9. Постійне удосконалення керівництва народним господарством та плануванням.

43-й урок. Семирічний план:

1. Основні завдання семирічки і хід їх виконання.
2. Перевиконання завдання семирічного плану — джерело додаткових нагороджень.
3. Виконання семирічного плану підприємством, на якому учні проходять виробниче навчання.
4. Семирічка — важливий етап у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

44-й урок. Семінарські заняття на тему: «Неухильне підвищення продуктивності праці — основна умова побудови комунізму».

Література до 39—44 уроків.

В. І. Ленін. Великий почин. Твори, т. 29.

В. І. Ленін. Про продуктивність праці. Збірник, К., 1956.

«Програма Комуністичної партії Радянського Союзу». Частина друга, розділ I.

- М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, розділ III.
- А. Віковський. Продуктивність праці—головне для перемоги комунізму К., 1962.
- М. В. Дараган, В. М. Чуїстов. Створення матеріально-технічної бази комунізму в СРСР. Наочний посібник. К., 1962.
- Ю. А. Моралевич. Великое семилетие. Книга для чтения о семилетнем плане М., 1959.

Формування комуністичних суспільних відносин

45-й урок. До єдиної комуністичної власності:

1. Єдина загальнонародна власність—економічна основа комуністичного суспільства.
2. Переростання соціалістичних форм власності в єдину комуністичну власність.
3. Розвиток продуктивних сил.
4. Дальший розвиток державної загальнонародної власності.
5. Шляхи зближення колгоспної власності з загальнонародною.

46-й урок. Побудова безкласового комуністичного суспільства.

1. Подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом.
2. Шляхи ліквідації істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею
3. Стирання класової відмінності.

47—48-й уроки. Перехід до комуністичної праці і розподілу:

1. Мета комуністичного виробництва.
2. Перехід від соціалістичного до комуністичного принципу розподілу матеріальних і культурних благ, створення їх достатку.
3. Значення матеріальної заінтересованості в період будівництва комунізму. Необхідність правильного поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці.
4. Розвиток комуністичних стимулів до праці.
5. Зростання суспільних фондів споживання—комуністичний шлях підвищення добробуту мас.
6. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу про піднесення життєвого рівня народу.

49—50-й уроки. Розвиток соціалістичної державності в комуністичне суспільне самоврядування.

1. Переростання держави диктатури робітничого класу у загальнонародну державу.
2. Головні напрями розвитку соціалістичної держави в період будівництва комунізму.
3. Підвищення ролі Рад.
4. Передача громадським організаціям ряду функцій державних органів.
5. Соціалістична держава—головне знаряддя трудящих в боротьбі за комунізм.
6. Розвиток соціалістичної державності в комуністичне самоврядування.

51—52-й уроки. Національні відносини в СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму.

1. Дві тенденції розвитку національних відносин в період розгорнутого будівництва комунізму.
2. Удосконалення форм національної державності народів СРСР.
3. Зміцнення дружби народів СРСР.
4. Розгорнуте комуністичне будівництво—новий етап зближення і взаємозбагачення культур і мов народів СРСР.
5. Неприпустимість ігнорування або роздування національних особливостей.
6. Міжнародне значення всебічного розвитку та зближення радянських народів.

53-й урок. Семінарські заняття на тему: «Соціалістична держава—головне знаряддя трудящих у боротьбі за комунізм».

Література до 45—53 уроків:

«Програма Комуністичної партії Радянського Союзу». Частина II, розділ I, § 2 (Б); розділ III, §§ 1, 2; розділ IV.

М. С. Хрущов. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії. Розділ II, § 6.

М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу. Розділ IV, §§ 1, 2, 3.

І. Воробйов. Розвиток національних відносин у період будівництва комунізму. Журн. «Комуніст України», 1962, № 1.

А. Зієнко. Розвиток демократичних принципів державного управління, К., 1962.

Т. Кушнерова. Переростання соціалістичної праці в комуністичну, К., 1962.

В. Півнев. Паростки комуністичного розподілу, К., 1962.

Формування людини комуністичного суспільства

54-й урок. Виховання нової людини — практичне завдання комуністичного будівництва.

1. Зростання значення комуністичного виховання.
2. В. І. Ленін про формування людини комуністичного суспільства.
3. Поняття про всебічний і гармонійний розвиток особи.
4. Програма КППС про головне в ідеологічній роботі на сучасному етапі.

55—56-й уроки. Формування наукового світогляду членів суспільства.

1. Значення формування наукового світогляду всіх трудівників суспільства.
2. Марксизм-ленінізм — ідейна основа наукового світогляду.
3. Роль наукових знань і практичної суспільної діяльності у формуванні комуністичного світогляду. Оволодіння основами наук.
4. Корінна відміна наукової ідеології комунізму від реакційної буржуазної ідеології.
5. Атеїстична робота — складова частина комуністичного виховання радянських людей.
6. Комуністична ідеологія — найгуманніша ідеологія.
7. Комуністична ідейність — характерна риса радянської людини.

57-й урок. Моральний кодекс будівника комунізму.

1. Моральний кодекс та його значення у комуністичному вихованні.
2. Комуністична мораль; її протилежність буржуазній моралі.
3. Зростання ролі моральних начал в житті суспільства.
4. Виховання радянських людей у дусі добровільного додержання правил комуністичного співжиття.

58-й урок. Комуністичне ставлення до праці.

1. Розвиток у всіх членів суспільства комуністичного ставлення до праці.
2. Масовий героїзм радянських людей. Колективізм.
3. Значення поєднання навчання з виробничою працею.

59-й урок. Моральна суть пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму.

1. Інтернаціоналізм — ідеологія братерства робітників, трудящих усіх націй, ідеологія дружби народів.
2. Особливості соціалістичного патріотизму.
3. Об'єктивна єдність принципів соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

60-й урок. Комуністична мораль на побут. Подолання пережитків капіталізму в свідомості і поведінці людей.

1. Суспільне значення побуту та шляхи його перебудови.
2. Кохання, шлюб, сім'я та їх роль у вихованні нової людини. Права і обов'язки членів сім'ї.
3. Причини існування пережитків минулого у свідомості і поведінці окремих людей.
4. Непримиренна боротьба за викорінення приватновласницьких пережитків, хуліганства, шахрайства, користоловства.
5. Переконавання — основний метод виховання радянської людини. Критика і самокритика.

61-й урок. Культурний розвиток:

1. Зростання ролі науки, літератури і мистецтва у розвитку людини.

2. Досягнення світової культури — надбання радянського народу.
3. Роль естетичного і фізичного виховання у всебічному розвитку особи.

62—63-й уроки. Семінарські заняття.

Варіанти тем:

1. Комуністична мораль — найбільш справедлива і благородна мораль, що відображає інтереси всього трудящого людства.
2. У людини все повинно бути прекрасним.

Література до 54—63 уроків.

- В. І. Ленін. Завдання спілок молоді. Твори, т. 31.
 «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу». Частина друга, розділ V.
 М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу. Розділ IV, § 4.
 М. С. Хрущов. Молоді будівники комунізму, високо несить прапор Леніна! К., 1962.
 И. Б. Астахов. Поговорим о прекрасном. М., 1962.
 В человеке должно быть все прекрасно, Л., 1962.

Тема 5. XX СТОЛІТТЯ — СТОЛІТТЯ ТОРЖЕСТВА КОМУНІЗМУ (5 год.)

64-й урок. Утворення світової соціалістичної системи.

1. Світова система соціалізму — головне завоювання міжнародного робітничого класу. Закономірності її розвитку.
2. Новий тип економічних і політичних відносин між країнами соціалістичної системи.
3. Успіхи світової системи соціалізму в економічному змаганні з капіталізмом. Значення соціалістичного і комуністичного будівництва для прискорення прогресу людства.
4. Націоналізм — основна політична й ідеологічна зброя світової реакції в боротьбі проти єдності соціалістичних країн.

65-й урок. Крах колоніальної системи — другий підсумок світового розвитку.

1. Крах колоніальної системи імперіалізму.
2. Нові форми колоніалізму.
3. Основні сили національно-визвольного руху.
4. Програма КПРС про можливі шляхи розвитку країн, що визволились від ярма колоніалізму.

66-й урок. Імперіалізм на сучасному етапі.

1. Характерні риси нового, третього етапу загальної кризи капіталізму.
2. Державно-монополістичний капіталізм.
3. Загострення суперечностей імперіалізму.
4. Зростання світового визвольного руху.

67-й урок. Міжнародний революційний рух робітничого класу.

1. Робітничий клас — головна рушійна сила революційного перетворення суспільства.
2. Капіталістичні монополії — головний ворог робітничого класу, всіх трудящих.
3. Боротьба за демократію в капіталістичних країнах.
4. Переборення розколу в світовому робітничому русі. Зміцнення єдності і згуртованості рядів комуністичних партій.
5. Світовий комуністичний рух — найвпливовіша політична сила нашого часу.

68-й урок. Мирне співіснування та боротьба за загальний мир.

1. Мирне співіснування соціалістичних і капіталістичних держав — об'єктивна необхідність розвитку людського суспільства.
2. Агресивна зовнішня політика правлячих кіл США та інших імперіалістичних країн.
3. Антикомунізм — головна ідейно-політична зброя імперіалізму.
4. Монополістична буржуазія США — головний оплот міжнародної реакції.
5. Мирне співіснування — специфічна форма класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом.
6. Табір соціалізму — оплот миру і безпеки народів.

Література до 64—68 уроків

- В. І. Ленін. Наше зовнішнє і внутрішнє становище і завдання партії, Твори, т. 31.
- «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу». Частина перша, розділи II—VIII.
- «Резолюція XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звіт ЦК КПРС», розділ I.
- М. С. Хрущов. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, розділ I.
- М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, розділ V.
- М. С. Хрущов. Про мирне співіснування. К., 1959.
- М. С. Хрущов. Свободу і незалежність всім колоніальним народам, розв'язати проблему загального роззброєння! К., 1960.
- Й. М. Браславський. Новий етап загальної кризи капіталізму. К., 1962.
- М. С. Драгилев. Об особенностях нового, третьего этапа общего кризиса капитализма. Журн. «Вопросы истории», 1962, № 4.
- О. Мурастий. Мирное сосуществование и борьба за мир. К., 1962.
- А. Н. Яковлев. Старый мир в Новом свете. М., 1962.

69—70-й уроки. Підсумкові заняття.

1. Історична приреченість капіталізму та неминучість перемоги комунізму в усьому світі.
2. Комунізм — світле майбутнє всього людства.
3. Програма КПРС — науково-обгрунтований конкретний план побудови комуністичного суспільства в СРСР.

Література до 69—70 уроків.

- «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу». Частина перша, розділ I, § 1, Частина друга.
- «Документи Нарadni представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 року», К., 1960.
- М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, розділ II, V.
- Зміцнимо єдність комуністичного руху в ім'я торжества миру і соціалізму. Газ. «Радянська Україна», 8 січня 1963 р.
- Т. Агашков. Перехід від капіталізму до комунізму — шлях розвитку людства, К., 1962.
- В. Карпинський. Беседи о коммунизме, М., 1959.
- Примірна тематика рефератів для учнів: про моральні риси радянської людини; герої нашого часу; в чому романтика наших днів; в житті завжди є місце подвигам; праця прикрашає людину; про дружбу і товаришування; у людини все повинно бути прекрасним; вчимося комунізму, будуємо комунізм.

Підготував І. М. СКРИПКІН

СЛАВНИЙ ШЛЯХ БОРОТЬБИ І ПЕРЕМОГ

Рішення XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, подолання культу особи Сталіна значно сприяли розвитку історико-партійної науки. Ізауковці України стали приділяти значну увагу розробці історії Комуністичної партії та її місцевих партійних організацій. Силами працівників відділу пропаганди і агітації, партархіву Дніпропетровського обкому КП України та викладачів кафедр історії КПРС вузів протягом 1959—1961 рр. підготовлено і видано серію брошур «З історії Дніпропетровської партійної організації»¹. Автори

загалом правильно розв'язали своє завдання, висвітливши в основних рисах історію партійної організації Дніпропетровщини в період боротьби проти царизму і капіталізму, за диктатуру пролетаріату, за побудову соціалізму і комунізму. В основу нарисів покладені твори класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів і конференцій КПРС, КП України, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. Використані документи партійних і державних архівів, історико-партійна і довідково-статистична література, періодична преса.

¹ М. Яровий. Марксистський рух в 90-х роках XIX століття, вип. 1, 36 с.; К. Могаричова. Напередодні першої революції в Росії (1898—1904), вип. 2, 48 с.; Т. Таран. Роки першої російської революції (1905—1907), вип. 3, 52 с.; П. Варгатюк. В роки реакції та нового революційного піднесення (1907—1914), вип. 4, 62 с.; Л. Бардагова. На шляхах до Жовтня (1914—лютий 1917 р.), вип. 5, 44 с.; В. Боршевський. Боротьба за перемогу і зміцнення Радянської влади (березень 1917 р.—квітень 1918 р.), вип. 6, 48 с.; К. Позняков, Т. Шульга. В період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920), вип. 7, 52 с.; І. Гаращенко, Г. Кардашов. Роки відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), вип. 8, 56 с.; Ф. Павлов. За ленинським планом індустріалізації країни (1926—1932 рр.), вип. 9, 52 с.; А. Пашенко. Проведення сучільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929—1937 рр.), вип. 10, 80 с.; О. Батаріна. В боротьбі за здійснення плану індустріалізації країни (1933—1937 рр.), вип. 11, 44 с.; М. Білоус. Зміцнення і розвиток соціалістичного будівництва (1937 р.—червень 1941 р.), вип. 12, 52 с.; А. Кузнецов. Все для перемоги над ворогом (1941—1945 рр.), вип. 13, 52 с.; В. Мартинкова, В. Подворчанський. Відбудова і розвиток народного господарства в післявоєнний період (1945—1953 рр.), вип. 14, 72 с.; С. Дубовик. Ідеологічна робота в період завершення будівництва соціалізму (1953—1958 рр.), вип. 15, 52 с. Випуски 1—10, 14 вийшли під редакцією кандидата історичних наук

Партійна організація Дніпропетровщини пройшла славетний шлях боротьби і перемог. Це одна з найстаріших і найбільших місцевих організацій Комуністичної партії. Її зародження і розвиток нерозривно зв'язані з процесом формування промислового пролетаріату на Катеринославщині, з початком революційної діяльності В. І. Леніна, його соратників і учнів. Висвітлюючи дожовтневий період, автори на багатому фактичному матеріалі докладно показали, як, зародившись з невеличких марксистських гуртків, що діяли на підприємствах і рудниках Катеринослава, Донбасу і Кривого Рога, Катеринославська партійна організація, керована ЦК РСДРП, перетворилась у велику силу, яка керувала боями пролетаріату Катеринославщини під час трьох російських революцій: буржуазно-демократичної 1905—1907 рр., Лютневої буржуазно-демократичної і Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. Розвиток революційного руху на Катеринославщині, діяльність партійної організації висвітлюються у нерозривному зв'язку з розвитком загальноросійського революційного руху і Російської соціал-демократичної робітничої партії. У брошурах (автори М. Яровий, К. Могаричова) показано послідовну роботу партійної організації за зміцнення своїх рядів. Велика увага приділяється викладу історії боротьби більшовиків проти меншовиків, за виконання рішення II з'їзду РСДРП. На фактичному матеріалі показується, як В. І. Ленін і його соратники керували створенням міцних більшовицьких організацій на Півдні України, розкривається роль ленинської

С. Хвостенка, випуски 11—13, 15—під редакцією професора Ф. Павлова.

«Искры» і праць В. І. Леніна у революційному вихованні пролетаріату Катеринославщини. Водночас автори не зашукують тих помилок, що мали місце в діяльності партійної організації (об'єднання з меншовіками, що ослабляло вплив більшовиків на маси та ін.). В брошурі Т. Таран висвітлюється період першої народної російської революції 1905—1907 рр. Автор на конкретних фактах показала практичну діяльність партійної організації у масах, її боротьбу за здійснення рішень III з'їзду РСДРП, розгортання страйкової боротьби, партійне керівництво збройним повстанням.

Змістовно, на багатому фактичному матеріалі висвітлено діяльність партійної організації Катеринославщини у 1907—1914 рр. в брошурі П. Варгатюка. Показуючи перебудову партійних рядів у період розгулу реакції, зміну форм і методів партійної роботи серед робітників, селян і солдатів, боротьбу проти меншовиків, бундівців і українських націоналістів, троцькістів і ліквідаторів, автор зумів розкрити невтомну і кипучу діяльність більшовиків по згуртуванню народних мас на боротьбу проти царизму, поміщиків та капіталістів. У брошурі Л. Бардагової досліджується діяльність партійної організації по роз'ясненню масам ленинської тактики з питань війни, миру і революції, її керівництво революційним рухом на Катеринославщині в роки імперіалістичної війни, напередодні і в дні Лютневої революції. Цікаво розповідає В. Борщевський про те, як діяла в період підготовки і проведення Жовтневої революції переважно робітнича за складом більшовицька організація Катеринослава. В квітні перші легальні збори катеринославських більшовиків палко вітали приїзд В. І. Леніна з-за кордону і схвалили його Квітневі тези. Значне місце в брошурі приділено висвітленню діяльності місцевої газети «Звезда», організації бойових дружин, загонів Червоної Гвардії та ін.

Розвиток і діяльність партійної організації в дожовтневий період в основному висвітлені правильно. Проте слід відзначити, що в перших шести випусках часто зустрічаються повторення характеристик економічного розвитку Катеринославщини, фактичні помилки і не зовсім правильні формулювання. Не можна, наприклад, погодитись з твердженням М. Ярового, що виступ робітників Брянського заводу у травні 1898 р. був результатом великої виховної діяльності катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», а не стихійним виступом (стор. 29—30). Автор перебільшує значення діяльності «Союзу боротьби», зазначаючи, що він за 4 місяці «підготував досвідчені партійні кадри» (стор. 33). К. Могаричова повторює неправильну оцінку виступу робітників Брянського заводу, слабо висвітлює боротьбу із зубатцями і буржуазними націоналістами. В брошурі Т. Таран є

повторення матеріалу попередніх брошур, фактичні помилки й неточності. Наприклад, на стор. 30 сказано, що більшовик Т. Л. Бондарев у жовтні 1905 р. був головою делегатських зборів на катеринославському заводі Шодуар. Насправді ж він був тоді у Луганську. Невірно, що в Олександрівську Рада робітничих депутатів виникла в жовтні—грудні 1905 р., як зазначено на стор. 31. В Луганську вів революційну діяльність не Шиловський, а Г. Шкловський (стор. 31). На IV з'їзді РСДРП від Катеринославського комітету було не 2 делегати, а 3, з них один більшовик і два меншовіки, від Донецького Союзу (а не Спілки) — не один делегат, а 5, серед них було 2 більшовіки і 3 меншовіки (стор. 45). Л. Бардагова навіть не згадує про нелегальний орган «Южная правда», недостатньо розкриває боротьбу більшовиків Катеринослава проти українських буржуазних націоналістів та їх партій. У брошурі В. Борщевського потрібно було більше приділити уваги висвітленню діяльності парторганізації по роз'ясненню і пропаганді Квітневих тез В. І. Леніна, роботі більшовиків Катеринослава в армії і серед селянства. Недоліком цих та й взагалі усіх брошур є перевантаження тексту загальноросійським і загальнопартійним матеріалом, слабе розкриття специфічних умов розвитку економіки і партійної організації Катеринославщини.

У брошурі К. Познякава та Т. Шульги переконливо показано, що в роки громадянської війни більшовіки були в перших рядах борців проти іноземних імперіалістичних загарбників, організаторами трудящих мас Катеринославщини на боротьбу з внутрішніми і зовнішніми ворогами революції. Значне місце автори приділяють висвітленню діяльності катеринославських більшовиків у тяжких умовах денікінської окупації. Проте в брошурі недостатньо показана діяльність комнезамів Катеринославської губернії.

Діяльність більшовиків Катеринославщини по мобілізації трудящих на відбудову народного господарства широко розкрита на основі узагальнення великого фактичного матеріалу у брошурі І. Гарашенка та Г. Кардашова. Бажано було б, щоб автори переконливо показали, як Комуністична партія сміливо висувала на керівну господарську і адміністративну роботу пролетарські кадри і піклувалась про їх виховання і навчання. Діяльність партійної організації по мобілізації мас на трудові подвиги, розвиток соціалістичного змагання на заводах, фабриках і рудниках Дніпропетровщини широко і всебічно висвітлені у брошурі Ф. Павлова. Трудящі, керівані партійною організацією, внесли гідний вклад в успішне здійснення розробленого Комуністичною партією грандіозного плану соціалістичної індустріалізації країни. На базі досягнень промисловості стало можливим і докорінне перетворення сільського господарства. Здійснення суцільної

колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів і керівна роль партійних організацій у цій справі висвітлюється в брошурі А. Пащенко. Автор широко показує боротьбу з правим ухилом, а також з куркульством, розкриває заходи по усуненню помилки і перегинів у колгоспному будівництві в початковий його період. Недоліком є те, що брошура написана схематично, не завжди дається глибокий аналіз діяльності партійних організацій і особливостей колективізації Півдня України, майже не показується діяльність людей, складні соціальні, політичні процеси, що відбувалися тоді на селі. Автор слабо розкрив труднощі процесу колективізації, що були зв'язані з корінними змінами всього старого укладу життя селянства, з процесом створення нових виробничих відносин у сільському господарстві. Зовсім обминувши труднощі колгоспного будівництва на Україні кінця 1932—початку 1933 рр., автор не аналізує ряду важливих рішень КП(б)У з питань колективізації сільського господарства—резолюції XII з'їзду КП(б)У «Про завдання колгоспного і радгоспного будівництва», рішень листопадового (1929 р.), грудневого (1930 р.), червневого (1931 р.), листопадового (1933 р.) та інших пленумів ЦК КП(б)У. В брошурі не показано також процесу зміцнення союзу робітничого класу і селянства в той період.

У брошурі О. Батаріної на цікавому фактичному матеріалі висвітлюються завершення реконструкції народного господарства, успіхи в соціалістичній індустріалізації Дніпропетровщини, перебудова діяльності партійних організацій на основі рішень XVII з'їзду ВКП(б), поліпшення керівництва партійної організації господарством. З інтересом читаються сторінки про трудовий героїзм робітничого класу, піонерів стахановського руху. Однак авторів слід було відзначити, що при проведенні перевірки і обміну документів під впливом культу особи Сталіна допускались порушення ленінських норм партійного життя, глибше показати причини відставання промисловості в 1933 р., складність боротьби партійної організації в цих умовах.

В брошурі М. Білоуса вдало висвітлюється комплекс проблем соціалістичного будівництва (господарське, державне і культурне будівництво, зміцнення партійної організації і перебудова партійно-політичної роботи в умовах переміжного соціалізму). Автор переконливо аргументує висунуті ним положення, підкріплює їх цікавими прикладами і узагальнюючими статистичними даними. Проте в брошурі потрібно було б підкреслити, що на ідеологічній роботі Комуністичної партії, зокрема Дніпропетровської організації, негативно відбилися численні помилкові висновки і формулювання «Короткого курсу історії ВКП(б)», просякнутаго культом особи Сталіна. Автор цілком позитивно оцінює постанову лютнево-березневого (1937 р.)

Пленуму ЦК ВКП(б), не вказуючи що саме на цьому Пленумі Сталін висунув шкідливу і помилкову тезу, нібито в міру дальшого просування Радянської держави вперед класова боротьба в країні дедалі більше загострюватиметься. Ця теза послужила обґрунтуванням масових репресій проти видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, радянських воєначальників і багатьох інших ні в чому не винних комуністів і безпартійних. М. Білоус лише поверхово відзначає шкідливість культу особи Сталіна і висуває, на наш погляд, неправильне твердження, що культ особи не впливав на життя і діяльність місцевих партійних організацій, на розвиток внутріпартійної демократії на місцях.

Загалом же, автори цілком переконливо показали, що за роки довоєнних п'ятирічок трудящі Дніпропетровщини, як і весь радянський народ, добились значних успіхів у розвитку народного господарства.

Діяльність партійної організації і героїчну боротьбу трудящих Дніпропетровщини проти німецько-фашистських загарбників, а також перші кроки відбудови народного господарства після визволення області від ворога переконливо показав А. Кузнецов. Наведені ним факти дають яскраве уявлення про велику організаторську діяльність партійної організації, патріотизм трудящих, які законом свого життя зробили лозунг: «Все для фронту, все для перемоги!», про мужню боротьбу трудящих Дніпропетровщини під керівництвом підпільної партійної організації проти фашистських окупантів. У брошурі є численні приклади трудового героїзму трудящих мас в період відбудови зруйнованого ворогом народного господарства після визволення області від німецько-фашистських загарбників. Автор показав керівну роль партійних організацій Дніпропетровщини в 1941—1945 рр. Недоліком є те, що, характеризуючи тяжку і складну обстановку, яка склалась на початку війни для радянської країни, автор не підводить читача до висновку, що однією з основних причин цього були культ особи Сталіна і допущені ним та Молотовим помилки в оцінці цієї обстановки, не згадує також про негативний вплив культу особи на інші сторони в житті і діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни. В брошурі слабо висвітлено конкретну допомогу, що її подавав трудящим області на початку Вітчизняної війни і особливо після визволення Дніпропетровщини від німецько-фашистських окупантів ЦК КП(б)У, очолюваний М. С. Хрущовим, не розкрито і ту роль, яку відіграла величезна допомога, подана трудящими усіх радянських республік, у відбудові металургійної і машинобудівної промисловості.

Велика робота партійної організації по відбудові народного господарства в 1945—1953 рр. висвітлена в брошурі В. Мартинкової і В. Подворчанського. В ній розкри-

вається вміле керівництво партійної організації відбудовою промисловості, героїзм в праці трудівників міста і села, допомога Дніпропетровщині з боку трудящих братніх радянських республік у відбудові зруйнованої економіки. Водночас автори не замовчують і тих недоліків, що були в діяльності партійної організації, у господарській роботі.

Про ідеологічну роботу в період завершення будівництва соціалізму (1953—1958 рр.) розповідається у брошурі С. Дубовика. Автор показує докорінне поліпшення партійної пропаганди особливо після XX з'їзду КПРС, наводить факти про значне зростання інтересу у комуністів, робітників, інженерів, колгоспників до вивчення конкретної економіки народного господарства, запровадження нових важливих форм політичного навчання і пропаганди, розкриття велику роботу партійної організації по поліпшенню навчання пропагандистів, діяльність кабінетів політичної освіти, бібліотек партійних комітетів. Досить широко висвітлена боротьба партійних організацій за піднесення агітаційно-масової роботи, розгортання роботи культурно-освітніх закладів, їх роль у політичному вихованні мас. Проте великий фактичний матеріал у брошурі недостатньо узагальнений. Автор не показав досвіду роботи кращих пропагандистів, слабо висвітлює удосконалення форм і методів масово-політичної роботи серед трудящих.

Недоліком брошури в цілому є порушення загальноприйнятої періодизації історії КПРС. Авторі чомусь об'єднали в одну брошуру періоди реакції і революційного піднесення, а також період між Лютневою і Жовтневою революціями з періодом боротьби більшовицької партії за розвиток соціалістичної революції до початку іноземної воєнної інтервенції. В серії брошур відчувається розрив між висвітленням питань сільського господарства і промисловості. Так, колективізація сільського гос-

подарства та організаційно-господарське зміцнення колгоспів висвітлюється в брошурі А. Пашенко з 1929 до 1937 р., внаслідок чого випадає ряд важливих питань підготовки суцільної колективізації, а також реконструкції народного господарства, здійснення культурної революції в цей період. Невиправданим є також видання брошури тільки про ідеологічну роботу в період завершення будівництва соціалізму в 1953—1958 рр., а не про діяльність партійної організації в цілому. Не всі брошури мають однаково наукову цінність, у деяких з них мало використаний архівний матеріал, слабкі теоретичні узагальнення. Трапляється перевантаження тексту цифровими даними, без яких можна обійтись. Авторі мало порівнюють наслідки господарювання у різні історичні періоди.

В цілому серія брошур з історії обласної партійної організації Дніпропетровщини корисна і потрібна. Незважаючи на окремі їх недоліки, читачі — викладачі вузів, учителі історії середніх шкіл, велика армія агітаторів і пропагандистів, партійні працівники зможуть почерпнути з них цінний матеріал для практичної роботи по вихованню трудящих, молоді на славних традиціях Комуністичної партії. Ця серія брошур є першою спробою показати діяльність партійної організації Дніпропетровщини. При підготовці до видання Нарисів з історії Дніпропетровської партійної організації авторам необхідно більш широко використати і глибше проаналізувати рішення Комуністичної партії й Радянського уряду, документи і матеріали партійних і державних архівів, історико-партійну літературу і періодичну пресу, поліпшити теоретичні узагальнення фактичного матеріалу.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ, І. М. ІВАНОВ-ПОТЬОМКІН, М. А. КОНОВАЛОВ, О. С. КУДЛАЙ

«ИСТОРИЯ БЕЛОРУССКОЙ ССР, В ДВУХ ТОМАХ. ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ ИЗДАНИЕ», т. I, За редакцією Л. С. Абецедарського, [В. Н. Перцева], К. Й. Шабуні, 653 с.; т. II. За редакцією Т. С. Горбунова, Н. В. Каменської, І. С. Кравченка, 698 с. Вид-во Академії наук Білоруської РСР, Мінськ, 1961.

Друге, ґрунтовно перероблене, видання двотомної історії Білоруської РСР є результатом великої роботи колективу науковців Інституту історії Академії наук БРСР та істориків вищих навчальних закладів і наукових установ. У двотомнику дана всебічна характеристика найважливіших сторін соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя народних мас Білорусії від найдавніших часів до наших днів. На відміну від першого видання (1954—1958 рр.), друге — значно збагачене фактичним матеріалом, введено ряд нових і заново написано окремі розділи.

Перероблено перший том, що охоплює період від найдавніших часів до Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. включно. Його не тільки доповнено багатим фактичним матеріалом, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг, новими розділами, а й змінено структурно. Все це стало можливим завдяки тому, що за період, який минув між першим і другим виданнями, відбувся XX з'їзд КПРС, було викрито культ особи Сталіна, з'явився ряд цінних досліджень, де глибоко розроблено багато питань історії Білорусії. Крім того, автори врахували критичні зауваження по

першому виданню, висловлені фахівцями і широкою громадськістю.

У порівнянні з першим друге видання містить більш точну періодизацію епохи феодалізму. В тісному зв'язку з соціально-економічним розвитком висвітлено культуру білоруського народу, причому матеріал з питання культури епохи феодалізму викладено компактніше і послідовніше, ніж у першому виданні. Вдало показано процес формування білоруської народності. При розв'язанні цієї проблеми автори використали нові відомості, зокрема в галузі розвитку театру, літератури, освіти, філософської та суспільної думки.

Незрівнянно повніше, ніж у попередньому виданні, подано матеріал про міста Білорусії, зокрема, їх розвиток простежується протягом феодального і капіталістичного періодів. На основі археологічних матеріалів, одержаних при розкопках Мінського замчища, древнього Полоцька, Пінська, Гродно, Новогрудка і Друцька, показано шляхи виникнення, планування і забудови міста, а також ремісничі виробництво, торгівлю, сільське господарство, якими займалися городяни. Ґрунтовніше розглядається історія міст XVI — першої половини XVII ст. як важливих і розвинутих центрів економічного життя країни того періоду. На основі глибокого вивчення архівних матеріалів, праць радянських істориків та істориків Народної Польщі, показано економічний розвиток білоруського міста, починаючи з середини XVIII ст. В кінці правильно підкреслено, що для піднесення економіки міст Білорусії особливе значення мали їх безперервно зростаючі торгівлі зв'язки з всеросійським ринком. На матеріалах мануфактури з примусовою працею в XVIII ст. у праці глибоко висвітлено проблему генезису капіталізму, розкрито суть процесу формування капіталістичного укладу в надрах феодалізму першої половини XIX ст. в економіці Білорусії, особливості цього процесу.

Ширше і ґрунтовніше показано прогресивне значення возз'єднання Білорусії з Росією. Збагачено новими фактичними даними і значно розширено розділ, що висвітлює становище селян і селянський рух наприкінці XVIII — в першій чверті XIX ст. При написанні його використано багатий і цікавий матеріал про виступи селян у Гродненській та інших губерніях, наведено статистику селянського руху.

Поновлено матеріал про скасування кріпосного права в Білорусії. Повніше висвітлено класову боротьбу навколо реформи і, зокрема, селянський рух. У книзі підкреслюється, що повстання 1863 р. змусило царизм відмовитися від попереднього плану проведення реформи в білоруських губерніях і відступити від деяких принципів положень 19 лютого 1861 р. В результаті цих змін реформа в Білорусії була проведена на більш пільгових умовах для селянства.

Багато нових, цінних відомостей використано при висвітленні розвитку капіталізму

в промисловості у другій половині XIX ст., формування пролетаріату і робітничого руху в 60—90-х роках. Розширені також розділи, присвячені передню і періоду буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. У них ґрунтовніше розглянуті передумови революції. Глибше висвітлено очолюваний робітничим класом революційний рух, починаючи з кінця XIX ст., більше уваги приділено роботі організації РСДРП, особливо серед селян. У книзі, головним чином на базі подій 1905—1907 рр., показано процес становлення союзу робітничого класу з селянством. Вперше наведено цікаві статистичні дані про форми й кількість селянських виступів протягом 1905—1907 рр. Велике місце займає висвітлення самовідданої діяльності більшовиків, їх керівної ролі в революційному русі. Позитивним є показ подій 1905—1907 рр. у Білорусії у тісному зв'язку із загальноросійським революційним рухом. Чимало нового матеріалу містить розділ, в якому висвітлено події в Білорусії в період першої світової війни і другої російської революції. Зокрема, в ньому є цікаві відомості про діяльність більшовиків на фронті і в тилу.

У другому томі досліджено історію білоруського народу з періоду підготовки і проведення Жовтневої революції до наших днів. У ньому знову написані окремі параграфи і розділи. Цілоком правильним є те, що в перший розділ включено спеціальний параграф про початок соціалістичних перетворень в Білорусії після перемоги Великої Жовтня. Заслужує всілякого схвалення періодизація історії громадянської війни, в основу якої покладено не походи Антанти, воєнні дії ворога, а найважливіші зміни у внутрішньому житті молоді Радянської республіки. Правомірним також є включення до другого тома розділу, де висвітлюється становище і боротьба трудящих мас Західної Білорусії у 1919—1939 рр. У цьому розділі читач знайде цікаві факти про героїчну боротьбу трудящих західних областей Білорусії проти експлуатації та національного гноблення, за возз'єднання в єдину Білоруську соціалістичну державу.

Історія боротьби білоруського народу на всіх етапах соціалістичного будівництва розглядається в книзі у нерозривному органічному зв'язку з історією всіх народів нашої країни, причому, на відміну від першого видання, більш вдало поєднано місцевий і загальносоюзний матеріал. У попередньому виданні заключний розділ було присвячено піднесенню культури Білорусії за сорок років Радянської влади, у новому — питання культурного будівництва в Білорусії включено у відповідні розділи. І це правомірно. При такому розподілі матеріалу питання культурного розвитку розглядаються у тісному зв'язку з усім процесом соціалістичного будівництва.

За порівняно короткий період автори значно переробили розділи, де висвітлюється історія Білорусії періоду Великої Вітчизняної війни. Використані нові документи

матеріали дали можливість повніше вивітати героїчну боротьбу білоруського народу проти німецько-фашистських окупантів. З великим інтересом і хвилюванням читаються сторінки про діяльність підпільних більшовицьких організацій у містах, окрема, міньських підпільників, які проявили безприкладну мужність і самовідданість у боротьбі з окупантами. Автори на численних фактах показали і участь воїнів-білорусів у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками на фронтах Вітчизняної війни.

Ширше, у порівнянні з першим виданням, висвітлена боротьба Комуністичної партії Білорусії за відновлення і реконструкцію народного господарства, за завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступовий перехід до комунізму.

В книзі дано правильну оцінку діяльності багатьох видних партійних і державних діячів Білорусії, особливо періоду Жовтневої революції та громадянської війни, які зазнали необґрунтованих репресій під час культу особи Сталіна. Позитивним у книзі, безперечно, є дальша ліквідація нашарувань культу особи Сталіна в тлумаченні історичного процесу. В другому виданні ґрунтовніше, глибше показана багатогранна діяльність партійних організацій республіки по мобілізації творчих зусиль трудящих на соціалістичне будівництво.

Відзначаючи незаперечні позитивні якості двотомника «Истории Белорусской ССР», не можна обминути й істотних недоліків. Непереконливо, а інколи й неточно, зкладено матеріал з сільського господарства Білорусії другої половини XVII—XVIII ст. Наприклад, висновки про запускання шляхетських маєтків у другій половині XVIII ст. ілюструються прикладами не по шляхетських володіннях, а по Бобруйському і Брестському староствах (стор. 190). Неясним є також твердження, що з другої чверті XVIII ст. «більшість селян користувалася наділом в $\frac{1}{4}$ волоки землі, маючи одну голову робочої худоби на одне селянське господарство. В 70-х роках XVIII ст. 80% селянських господарств Білорусії користувалися половиною і менше волоки тяглої і додаткової землі» (стор. 202). Незрозуміло, збільшилися чи зменшилися селянські господарства в другій половині XVIII ст.? Нічого не сказано про зростання великого землеволодіння католицької церкви в другій половині XVII—XVIII ст., що було характерним для того часу. Прикрим є й те, що в книзі нічого не говориться про майнове розшарування селян у XVIII ст. Відсутній матеріал про приватновласницькі міста. Слабо висвітлена література XVII—XVIII ст.

Хоча питання формування білоруської буржуазної нації глибше розглянуті, ніж у першому виданні, однак слід було б приділити більше уваги передумовам, що визначили утворення нації в першій половині XIX ст.

Не дістали належного, всебічного висвітлення питання монополістичних об'єднань у

промисловості. Дуже стисло подано матеріал про економіку Білорусії в роки першої світової війни.

Впадає в око непропорціональність у співвідношенні розділів книги (т. II). Автори, на жаль, не врахували критичних зауважень, висловлених у пресі на попереднє видання. Перші 20 років історії Білоруської РСР від перемоги Жовтневої революції до перемоги соціалізму в СРСР займають 346 сторінок. А історії Білорусії з моменту побудови соціалізму і до наших днів, що охоплює період у 24 роки, присвячено 305 сторінок, причому деякі з них мають хронікальний, фактографічний характер.

Не може повністю задовольнити читача і аналіз процесу зміни класової структури білоруського населення. Недосить повно висвітлено й такі питання, як джерела і методи формування кадрів робітничого класу, зміна його складу, зростання і діяльність професійних організацій, матеріальне становище робітників, їх культура і побут.

Бажано було б, щоб автори, висвітлюючи причини невдачі наших військ під Варшавою і Львовом у війні 1920 р. проти буржуазно-поміщицької Польщі, виклали стратегічний план Радянського командування, оскільки невдачі під цими містами значною мірою були зумовлені тим, що головне командування і обидва фронти (Західний і Південно-Західний) у ході наступу змінили напрям ударів і порушили задум плану, затвердженого ЦК партії.

У праці недосить повно розкрито ряд питань підготовки і проведення колективізації сільського господарства в Білорусії. Зокрема, обійдено труднощі революційних перетворень на селі, не виявлено причини хиб і викривлень у проведенні лінії партії у колгоспному будівництві кінця 1929—початку 1930 рр. Автори, правильно зазначаючи, що з часу Великої Жовтневої революції відбувався процес осереднення села за рахунок скорочення крайніх груп—бідноти і куркульства, не показали соціальних змін у селянстві, питому вагу соціальних груп у доколгоспному селі. На стор. 207 зроблено спробу показати реальні результати політики обмеження і витіснення куркульства до 1926 р. Підкреслюється, що з 1917 по 1926 р. питома вага куркульсько-заможних господарств (за посівами) знизилася з 10,5 до 6,9%. Ці дані не зовсім вірні. В 1917 р. одних лише куркульських господарств на селі було не менше 10%. Що ж до 1925 р., то тоді куркульських господарств було приблизно 4%, а з заможними (тобто міцними середняцькими господарствами) значно більше, ніж показано в книзі. Об'єднання куркульських господарств з заможними нам здається неправильним з наукового погляду. І самий метод обчислення куркульсько-заможних господарств (за посівами) викликає серйозне заперечення. Куркульство—соціальна категорія, клас сільської буржуазії. Його головними ознаками є не кількість посівів, а ведення господарства на основі використання чужої

праці, експлуатації наймитування і найбіднішого селянства. Бажано було б, щоб автори повніше й глибше розкрили процес експропріації куркульства, показали, що значна частина куркулів у процесі соціалістичного будівництва перевищувалася і стала повноправними громадянами Радянської держави. На жаль, у книзі, крім твердження, що з кінця 1929 р. «почалася успішна ліквідація останнього, найчисленнішого експлуататорського класу» (стор. 269), нічого немає. Правильне висвітлення питань ліквідації куркульства як класу важливо й тому, що дає можливість викрити наклепницькі вигадки буржуазних істориків про нібито фізичне знищення куркульства в СРСР у роки колективізації сільського господарства.

Книга також значно виграла б, коли б автори звели цифри, статистичні дані в таблиці й діаграми. На жаль, у книзі немає ні історіографії, ні посилань на джерела, ні бібліографії. Цілком недосить використано мемуарну літературу. Не позбавлена праця й ряду прикрих друкарських помилок. Наприклад, Підлузька стоянка віднесена до часу не раніш ХХ тисячоліття до н. е. і до 23—20 тис. років до н. е. (стор. 10). Час створення В. І. Леніном газети «Искры» позначено чомусь 1905 р. і т. п. У першому томі неохайно складено таблицю найважливіших дат з історії Білорусії, в ряді випадків переплутані роки подій. Так, зазначено, що Кревська унія відбулась у 1386 р. (замість 1385 р.), що Гродно одержало право на самоуправління в 1496 р. (насправді — у 1391 р.) і т. д.

Незважаючи на вказані недоліки, двотомник «История Белорусской ССР» заслуговує на високу оцінку і свідчить про зростаючий рівень науково-дослідницької роботи істориків Білорусії.

*В. Г. ІВАШИН, В. І. МЕЛЕШКО,
М. Е. СТРЕЛЬЦОВ*

Вихід у світ рецензованої праці є важливою подією в науковому житті БРСР і всього Радянського Союзу. Весь зміст цього колективного твору є свідченням великих змін, які сталися за останні роки в історичній науці. Авторі підняли новий матеріал, ввели нові розділи й параграфи, які збагатили виклад, врахували останні досягнення історичної науки. В своїй роботі вони керувалися рішеннями ХХ—ХХІІ з'їздів КПРС і Програмою партії.

Безперечним досягненням білоруських вчених слід, насамперед, вважати правильне висвітлення ролі народних мас в історичному процесі. Білоруський народ виступає як народ-борець, творча і життєстверджуюча сила з величезним запасом революційної енергії і революційних традицій. При цьому історія білоруського народу показана у взаємозв'язку з історією інших народів і, насамперед, з історією близьких йому російського та українського народів. В різні пе-

ріоди своєї історії народи-брати входили до складу одних і тих же державних організмів — Київської Русі, Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії. Так звана «західноруська мова» (білоруська) певний час була мовою державних документів як білорусів, так і українців. Авторі підручника на численних яскравих прикладах проілюстрували відоме ленінське положення про те, що «Поки різні нації живуть в одній державі, їх зв'язують мільйони й мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»¹. Особливо запам'ятовуються приклади з історії класової і визвольної боротьби трудящих мас.

Спільність завдань та інтересів трудящих мас Білорусії, України і Росії проходить червоною ниткою через усю працю. Цілком закономірно виступає активна участь трудящих мас Білорусії напередодні Жовтневої революції, коли їх голоси зливалися з могутнім «загальноросійським хором, що співав загибле самодержавству» (т. I, стор. 475). В радянський час творча діяльність народних мас показана через Раді, громадські організації — профспілки, комсомол, комензати та ін. Значне місце відводиться висуненню жінок на керівну роботу та їх участі в соціалістичному і колгоспному будівництві. Авторі приділяють увагу характеристиці історичних діячів, передовиків праці, самовідданих бійців за щастя народу, але, на жаль, чимало є й таких випадків, коли дається лише перелік прізвищ, не розкриваються конкретні справи людей (т. II, стор. 19, 47—48, 58, 374, 391 та багато інших). Часом про трудові подвиги розповідається сухо, схематично. Так, автори, описуючи досягнення робітничого класу республіки в четвертій п'ятирічці (т. II, стор. 520), називають багато прізвищ передовиків і відзначають, скільки норм вони виконували, але не показують, як кожний з них конкретно досяг своїх успіхів. Висвітлення шляху до трудового подвигу підміняється лише сухим переліком досягнутих результатів.

В праці переконливо показана керівна і спрямовуюча роль КПРС і її невід'ємно частини — Компартії Білорусії — у всіх галузях життя білоруського народу. Чітко характеризуються з'їзди КПРС і КГБ та найважливіші пленуми їх центральних комітетів, показується творча діяльність обласних районних і місцевих парторганізацій.

Особливу увагу автори приділили братерській дружбі білорусів з російським українським та іншими народами нашої багатонаціональної Вітчизни. Зокрема, в розділі про культуру читач довідається серед численних цікавих фактів і про те, що українськ вчені Лаврентій Зизаній і Мелетій Смотрицький вперше видали свої словенські граматики в Білорусії, яка в XVI ст. стала відомим центром слов'янського книгодруку

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 444

(т. I, стор. 44). Правда, при цьому автори допустили певної нечіткості викладу, внаслідок якої у читача може скластися враження, що названі Зизаній і Смотрицький, автори ряду полемічних творів на Україні, та Памва Беринда, автор «Лексикона славеноросского», були білорусами. Потребує уточнення і дата першого видання «Лексикона», адже вперше він був виданий у Києві в 1627 р., а не в Білорусії у 1653 р., як це можна зрозуміти з викладу авторів першого тома «Історії БССР» (т. I, стор. 144—145). Можна пошкодувати також, що в книзі не згадана роль Києво-Могилянської академії в культурному житті Білорусії.

Виразно і з певним емоційним забарвленням показали різні епізоди антифеодалної боротьби трудящих Білорусії, взаємодопомогу і спільність традицій у боротьбі українського та білоруського народів. Запам'ятовується постать керівника селянського повстання в Білорусії XVIII ст. Василя Вошила, який оголосив себе онуком Богдана Хмельницького та продовжувачем його справи — боротьби з польсько-шляхетським пануванням (т. I, стор. 222). Спільність прагнень білоруських і українських трудящих показана на численних прикладах з історії руху декабристів та робітничого і селянського руху XIX — початку XX ст.

Добре показано, як у боротьбі за свободу і незалежність вітчизни формувалося почуття солідарності трудящих братніх народів. Одним з яскравих прикладів цього є події під час німецької окупації 1918 р., коли робітники і залізничники Гомельського повіту страйкували одночасно з залізничниками України. Страйк, в якому виявилась братерська солідарність робітників Білорусії і України, перешкодив відправці німецьких військ та вивезенню награбованого продовольства (т. II, стор. 107). Після утворення в 1929 р. Академії наук БРСР на постійну роботу в Мінськ прибули визначні вчені з Москви, Ленінграда, Харкова, Києва та інших міст країни, щоб активно сприяти розвитку науки в Білорусії (т. II, стор. 284). У роки Великої Вітчизняної війни тісну співдружність виявили білоруські та українські партизани (т. II, стор. 474). Подібних яскравих прикладів на сторінках твору є багато.

Автори «Історії БССР» методологічно виправдано приділили історії білоруських феодальних міст окремі параграфи (т. I, стор. 32—35, 54—58, 90—108, 205—214). Це було необхідно, зокрема, в плані спростування фальшивих тверджень західноєвропейських буржуазних істориків і соціологів, які заперечують спільні закономірності в історичному розвитку країн Західної і Східної Європи, в тому числі і закономірність виникнення на певному історичному етапі феодальних міст. Як відомо, це робиться апологетами імперіалізму для того, щоб довести «зверхність» Заходу над Сходом Європи. Однак у книзі чомусь обійдено питання про торгівлю білоруських міст з українськими в XVI — першій половині

XVII ст., є лише натяк на це в зв'язку з переліком торговельних шляхів (стор. 100). Не згадали автори і про зв'язки ремісників двох братніх народів, зокрема по лінії удосконалення майстерності. У Львові, Кам'янці-Подільському, Києві навчалися ремісники з різних білоруських міст. Цілком вірогідним є припущення, що українські ремісники навчалися у Білорусії.

В книзі не підкреслено, що середньовічні міста як Білорусії, так і України підпорядковувались переважно місцевим феодалам, що зумовлювало особливу активність городян і підтримку ними селянської боротьби за воз'єднання білоруських і українських земель з Росією, в якій міста були «государеві», внаслідок чого менше терпіли від втручання в їх справи феодалів.

В «Історії БССР» виділяються спеціальні параграфи, присвячені розвитку білоруської культури. У першому томі переконливо показано вклад білоруського народу в скарбницю світової культури, піднесення культурного життя народу в період реформації, наростання революційно-демократичного і пролетарського руху. Значно гірше ця проблематика розкривається в другому томі. У радянський період культура стає надбанням найширших народних мас. Авторі ж даної праці переважно обмежуються переліком прізвищ вчених, літературів, митців та найкоротшою характеристикою їх творів і діяльності, але майже не показують, як багатства соціалістичної культури впливали на життя трудящих.

У рецензованому творі цілеспрямовано й пристрасно викриваються меншовики, есери, праві опортуністи, білоруські буржуазні націоналісти. У багатьох історичних працях антинародна діяльність опортуністів часом відривається від їх соціального ґрунту. Розповідаючи про правого опортуніста Прищепова, якому вдалося пробратися на пост наркома землеробства (т. II, стор. 206, 263), автори переконливо показують його найтісніші зв'язки з куркульством. Під виглядом «культурних господарств» він та його прихильники у 20-х роках насаджували куркульські хутори та дрібні селища.

В цілому, як зазначалося вище, автори різних розділів справедливо розвінчують культ особи Сталіна і його наслідки. Але, висвітлюючи процес колективізації сільського господарства, всю вину за перекурчення у цій справі вони чомусь покладають на ЦК КП(б)У і місцеві органи влади (т. II, стор. 270), тимчасом, як слід було підкреслити роль Сталіна в цьому.

Праця відзначається глибоко науковим підходом до вирішення питань соціально-економічної історії народу, але окремі її твердження суперечливі. Навряд чи можна погодитись з авторами, коли вони після блискучої характеристики діячів реформації в Білорусії XVI—початку XVII ст. і дуже змістовного параграфа про білоруську мануфактуру XVIII ст. віднесли початок зародження капіталізму до першої по-

ловини XIX ст. (т. I, стор. 271). Відомо, що реформація була одним з проявів боротьби буржуазії, що народжувалась, проти ідеології феодалізму.

Нічим не виправданим є те, що ім'я Т. Г. Шевченка, вплив якого на формування революційно-демократичної думки в Білорусії важко заперечувати, вперше побіжно згадується серед видатних діячів культури XX ст. (т. I, стор. 591).

Недостатньо повно показано авторами діяльність Тимчасового уряду та його місцевих органів, зведену фактично до замін губернаторів та повітових справників відповідними комісарами Тимчасового уряду. Внутрішні зміни, які сталися після Лютневої революції в розстановці класових сил, не аналізуються навіть у загальних рисах (т. II, стор. 5). На стор. 52 зазначається, що на обласній конференції Рад в Мінську 16 жовтня 1917 р., яка проходила під керівництвом більшовиків, обрано на II з'їзд Рад від Білорусії 46 депутатів, серед яких було 20 більшовиків. Викликає подив, чому так мало більшовиків виїхало до Петрограда, адже під час конференції вони грали керівну роль. Якщо комуністів підтримувала більшість безпартійних делегатів, то про це слід згадати. Неповністю висвітлені причини поразки Червоної Армії під Варшавою (т. II, стор. 160). Зокрема, автори не пишуть про той націоналістичний чад, який поширювали в Польщі правлячі кола і католицька церква, керована з Ватикану. На карті (т. II, стор. 280 і 281) «Формування території Білоруської РСР» невірно виділено територію західних областей Білорусії, воз-

з'єднану з БРСР у вересні—листопаді 1939 р. Насправді на карті зображена територія, яка була віднесена до Радянської Білорусії за договором про радянсько-польський кордон від 16 серпня 1945 р. Зовсім незрозумілим є замовчування того, що протягом 1939—1945 рр. до Білорусії входили населені переважно поляками райони навколо м. Білостока, які в серпні 1945 р. відійшли до Польщі. Слід було б згадати, що протягом близько двох років (вересень 1939—червень 1941 р.) поляки жили тут в умовах соціалістичного ладу, працювали, обирались до органів влади, їх діти вчилися рідною мовою, тобто користувались всіма правами трудящих нашої Вітчизни. В той же час їх єдинокровні брати стогнали під ярмом німецько-фашистських загарбників.

Потрібно, однак, сказати, що ці зауваження в більшості випадків не мають принципового характеру і в основному йдуть по лінії деяких доповнень та уточнень. Приємно констатувати, що білоруські товариші створили в цілому справді наукову працю з історії свого народу. Вітаючи авторів «Історії БССР» з великим успіхом, хочеться побажати при цій нагоді авторам «Історії Української РСР» врахувати як досягнення білоруських колег, так і їх недоліки. Дослідження історії наших народів зрештою є їх спільною справою.

О. С. КОМПАН,
А. В. САНЦЕВИЧ

**Б. КОВАЛЕВСЬКИЙ. МОГУТНЯ СИЛА ПОБУДОВИ
КОМУНІЗМУ (ЗМІЦНЕННЯ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
І КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД РОЗГОРНУТОГО
КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА), Держполітвидав УРСР, К.,
1962, 194 с.**

Дослідженню проблеми союзу робітничого класу і селянства на різних етапах історії Комуністичної партії і Радянської держави радянські історики, зокрема українські, завжди приділяли і приділяють велику увагу. Проте досі в українській історичній літературі не було капітальних монографічних праць, в яких глибоко і всебічно досліджувались би роль і місце цього союзу в побудові соціалізму.

В умовах, коли наша країна вступила в період розгорнутого будівництва комунізму, всебічне висвітлення цієї проблеми набирає особливого значення, оскільки, як записано в Програмі КПРС, «дальше зміцнення непорушного союзу робітничого класу і колгоспного селянства має вирішальне політичне і соціально-економічне значення для будівництва комунізму в СРСР»¹. У зв'язку з цим слід вітати вихід

у світ монографії. В ній на багатому фактичному матеріалі узагальнюється величезний історичний досвід Комуністичної партії Радянського Союзу і, зокрема, партійної організації України — одного з великих загонів КПРС — у зміцненні союзу і непорушній дружбі робітничого класу і колгоспного селянства в період розгорнутого будівництва комунізму.

Розповіданою про грандіозні перетворення в українському селі, що здійснюються відповідно до історичних рішень XXII з'їзду КПРС і безневного (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС, автор переконливо розкриває положення Програми партії про політичне і економічне значення міцного союзу трудівників міста і села в період будівництва комуністичного суспільства. В праці стисло висвітлено найважливіші зміни в розстановці класових сил, що сталися в країні в результаті проведення індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції, пока-

¹ «Програма КПРС», К., 1961, стор. 67.

зано, що основним змістом союзу робітничого класу і колгоспного селянства на учасному етапі є їх братерське співробітництво і взаємодопомога в боротьбі за побудову комунізму.

Висвітлюючи заходи Комуністичної партії, спрямовані на розширення і зміцнення економічної основи союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період розгорнутого будівництва комунізму, звор головува увагу приділяє розгляду шляхів зміцнення матеріально-технічної бази і розвитку продуктивних сил сільського господарства, а також розкриває ту велику допомогу, яку подає українському селу робітничий клас. У книзі читач знайде яскравий фактичний матеріал і глибокі узагальнення щодо зміцнення економічної основи союзу робітничого класу і колгоспного селянства, розширення і поліпшення економічних зв'язків між ними. Однак нам здається, що для повнішого висвітлення особливостей союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період розгорнутого будівництва комунізму необхідно дослідити зміни, які вже відбулися і тепер відбуваються не тільки в сільському господарстві і колгоспному селянстві, а й у промисловості і робітничому класі. Без цього неможливо розкрити всіх форм участі робітничого класу в зміцненні його союзу з колгоспним селянством. Доцільно було б ширше показати вплив нових форм соціалістичного змагання, що виникли за останні роки в промисловості, на розгортання соціалістичного змагання в сільському господарстві, на зростання продуктивності сільського господарства.

Важливим у монографії є те, що автор аналізує недоліки, які поки що спостерігаються в організації керівництва сільським господарством, у доборі і розстановці кадрів, в організації праці, її оплати і т. п. Це має практичне значення для виховання радянських людей у дусі партійної принципності, нетерпимого ставлення до недоліків, безтурботності, байдужості у роботі, націлене на ліквідацію всіх цих негативних рис і недоліків.

Особливу увагу привертають ті місця в праці, де розглядається один з найважливіших матеріальних стимулів розвитку громадського господарства колгоспів — встановлення правильної системи заготівель сільськогосподарської продукції. Розглядаючи питання дедалі ширшого розгортання в останні роки патріотичного руху в республіці, як і по всій країні, за надплановий продаж державі зерна та інших продуктів сільського господарства, необхідно було б відзначити, що частина колгоспів включається в цей рух за рахунок зменшення фуражних фондів, фондів оплати праці колгоспників. Отже, цей рух буде повнокровним і матиме силу тоді, коли будуть викорчовані подібні негативні явища. Як указується в Програмі КПРС, система державних закупок повинна ґрунту-

ватися на основі всебічного піднесення колгоспної економіки.

Розкриваючи положення Програми щодо подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, Б. П. Ковалевський на конкретних фактах сучасного життя показує, як поступово виникають умови для створення аграрно-промислових об'єднань, кооперування сільського господарства з промисловістю, що кінець кінцем приведе до стирання класових відмінностей між робітниками і селянами. Проте автор тут робить, на наш погляд, спірний висновок, говорячи, що «багато робітників сезонно працюватимуть в сільському господарстві, а колгоспники — трудитимуться на соціалістичних підприємствах» (стор. 110). Поєднання сільського господарства з промисловою переробкою його продукції має на меті, насамперед, сприяти раціональному використанню робочої сили колгоспів. З підвищенням продуктивності праці у сільськогосподарському виробництві невпинно зменшується кількість виробників. І тому потреба в безпосередній участі промислових робітників у сільськогосподарському виробництві в найближчому майбутньому зникне взагалі.

Монографічна праця Б. П. Ковалевського містить великий фактичний матеріал про шефську допомогу робітників селу як у виробничій сфері, так і в культурно-побутовій. Автор цілком вірно пише, що протягом усієї історії Радянської держави місто допомагало в оновленні побуту колгоспного села, в поширенні знань, у прилученні сільського населення до здобутків передової соціалістичної культури. А це, в свою чергу, зміцнювало союз і дружбу між робітниками і селянами.

На яскравих фактах у книзі показано героїчну працю колгоспного селянства України, тепло розповідається про відомих усієї країні передовиків сільського господарства, командирів сільськогосподарського виробництва — голів колгоспів, бригадирів, завідуючих ферм і т. д. Доцільно також було б більше сказати про досягнення видатних учених, що працюють у галузі сільського господарства.

Є в книзі і ряд інших, дрібніших, недоліків. Так, в окремих місцях спостерігається порушення послідовності викладу матеріалу. Не зовсім точним є твердження автора, що учнівські виробничі бригади існують у кожній сільській школі. Відомо, що такі бригади створені при сільських середніх школах і лише дуже рідко — при восьмирічних. Крім того, в самій праці вказано, що в 1961 р. на Україні учнівських виробничих бригад налічувалось 3472 (стор. 171), а сільських середніх шкіл у тому ж році було 3460, а всього — 25 016.

Головне в монографії, що визначає її зміст, — це узагальнення величезного історичного досвіду Комуністичної партії, набутого в боротьбі за зміцнення союзу і

дружби між робітничим класом і колгоспним селянством у період розгортаного будівництва комунізму, боротьби робітничого класу і колгоспного селянства під керівництвом Комуністичної партії за кроте

піднесення сільського господарства, за побудову комунізму.

І. Х. ГАНЖА
Л. М. ГАНЖА

М. К. ІВАСЮТА. НАРИСИ ІСТОРІЇ КОЛГОСПНОГО БУДІВНИЦТВА В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. Вид-во АН УРСР, К., 1962, 315 с.

Питанням соціалістичних перетворень у західноукраїнському селі присвячено чимало праць. Серед них заслуговує уваги монографія М. К. Івасюти. На відміну від попередніх праць, в яких вивчення колгоспного будівництва на селі здійснювалося на матеріалах однієї області, обмежувалося хронологічними рамками певного періоду і охоплювало якусь одну сторону проблеми, нове дослідження є узагальнюючим. На конкретних фактах і прикладах автор аналізує розвиток п'яти сучасних західних областей — Волинської, Львівської, Ровенської, Іваю-Франківської, Тернопільської — від початку соціалістичного будівництва в 1939 р. і до наших днів. У монографії використано документи і матеріали архівних фондів Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПРС, Інституту історії партії ЦК КП України, Міністерства сільського господарства УРСР, партархівів обкомів КП України західних областей, обласних державних архівів, а також велику кількість статистичних даних, публікації та періодичну пресу. Стан сільського господарства й становище селянства в дорадянській період висвітлені на підставі джерел, виданих у Західній Україні та Польщі до 1939 р., та окремих видань, що вийшли в Польській Народній Республіці.

У першій частині «Соціалістична перебудова сільського господарства в Західних областях УРСР» розглядається процес становлення нового, соціалістичного в західноукраїнському селі в 1939—1953 рр. На початку автор висвітлює тяжке становище селян у період панування в Західній Україні польських поміщиків та капіталістів. На численних прикладах показано, як селянство в союзі з пролетаріатом, натхненне прикладом соціалістичного будівництва в СРСР і кероване Комуністичною партією Західної України, боролось за революційне вирішення аграрного питання, як після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі трудящі з допомогою радянського народу активно стали на шлях соціалістичного будівництва. Автор висвітлює процес розподілу поміщицьких і монастирських земель та майна. Більше 474 тис. безземельних і малоземельних селян одержали від Радянської влади понад 1136 тис. га землі, велику кількість тягла і реманенту (стор. 46). Радянська держава подавала велику допомогу трудящим західних областей України у відродженні економіки: весною

1941 р. тут налічувалось уже 190 МТС, які мали 2416 тракторів (стор. 47). У монографії показується, як процес колективізації в довоєнні роки, господарські успіхи перших колгоспів, підвищення матеріального добробуту селянства наочно переконували селянство у перевагах колгоспного ладу. За півтора року в західних областях було створено 2589 колгоспів, які об'єднували 14 тис. селянських господарств (стор. 67). Ціком слушними є висновки автора про своєрідність процесу колективізації в західних областях у довоєнний період, що обумовлювалась економічною могутністю і набутим уже багатим досвідом соціалістичного будівництва (стор. 67—68).

У першій частині головним є питання про масову колективізацію в західних областях України та її завершення, про боротьбу за політичне та організаційне зміцнення колгоспів у 1944—1953 рр. Після визволення західноукраїнських земель від німецько-фашистських загарбників почався процес відбудови сільського господарства. До кінця 1944 р. в західних областях України уже було відновлено 15 МТС (стор. 75). Земля поверталася селянам, відновлювались створені до війни колгоспи (стор. 76—77). Автор висвітлює діяльність партійних організацій по розгортанню масової колективізації та зміцненню молодих колгоспів у 1946—1948 рр. і підкреслює, що колективізація сільського господарства в західних областях здійснювалась під безпосереднім керівництвом ЦК КПРС і ЦК КП України.

У монографії показано труднощі колективізації, пов'язані з терором, що його чинили рештки банд українських буржуазних націоналістів, спираючись на куркульські елементи. Автор вказує, що в ході гострої класової боротьби виховувався і ґартувався сільський актив, який під керівництвом партійних і радянських організацій очолював боротьбу селянства за соціалістичну перебудову села. Труднощі посилювались тим, що в умовах культу особи Сталіна допускалися грубі порушення ленінських принципів добровільності та соціалістичної законності в процесі колективізації. Та, переборюючи їх, партійні організації наполегливо вели селянство по ленінському шляху колективізації. Автор показує, як, спираючись на комсомол, Рад, використовуючи різноманітні засоби масово-агітаційної роботи, екскурсії в колгоспи східних областей та ін., партійні

організації переконували селян в перевагах колгоспного ладу. Аналізуючи факти, автор робить висновок, що в 1950 р. колективізація в п'яти західних областях України була завершена: на 1 січня 1951 р. у колгоспах було об'єднано 98,7% всіх селянських дворів і 99,3% всієї орної землі (стор. 123).

У монографії характеризується діяльність парторганізації в період завершення колективізації сільського господарства, показується діяльність ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрушова, який тоді очолював партійну організацію республіки. ЦК КП(б)У повсякденно подавав практичну допомогу місцевим парторганізаціям у здійсненні соціалістичних перетворень (стор. 121—122), висвітлюється боротьба партійних організацій за політичне й організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

У другій частині йдеться про те, як парторганізації боролися за дальше організаційно-господарське зміцнення колгоспів і круте піднесення сільськогосподарського виробництва після вересневого (1953) Пленуму ЦК КПРС. Автор на конкретних фактах показує, що Комуністична партія, ліквідуючи шкідливі наслідки культу особи Сталіна, відкрила шлях селянству для повного використання можливостей колгоспного виробництва, підкреслює, що поновлення ленінських принципів матеріальної заінтересованості колгоспів і колгоспників мало велике значення для піднесення виробництва (стор. 170). Колгоспи зміцнювались керівними кадрами і спеціалістами, які переходили з сфери управління в сферу безпосереднього виробництва, наводяться дані про перебудову структури сільських райкомів КП(б)У в зв'язку з створенням інструкторських груп по зонах МТС і ліквідацією політвідділів МТС (стор. 179—180).

Автор підкреслює, що круте піднесення сільського господарства стало всенародною справою, що у його здійсненні брали активну участь партійні, радянські, комсомольські організації, колективи підприємств. На прикладі шефської допомоги міста селу він розкриває велику силу союзу робітничого класу і колгоспного селянства на сучасному етапі (стор. 203—204). Спеціальний розділ автор присвячує висвітленню результатів всенародної боротьби за круте піднесення сільськогосподарського виробництва після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, показує, як невідомо змінилося західноукраїнське село, як вирости виховані Комуністичною партією люди.

Останній розділ присвячено боротьбі колгоспного селянства західних областей за здійснення завдань семирічки. Інтерес викликають сторінки, де автор розповідає про розвиток змагання колективів і ударників комуністичної праці (стор. 281—283). Дослідження завершується розповіддю про те, як колгоспне селянство брало активну участь у всенародному обговоренні

проекту нової Програми КПРС. Автор вказує, що трудівники села, натхненні рішеннями XXII з'їзду КПРС, посилили боротьбу за здійснення завдань комуністичного будівництва. Поряд з аналізом економічної та господарської діяльності колгоспів у монографії показуються ті зміни, що сталися у суспільних відносинах, в ідейному житті села, узагальнюються процеси переходу на гарантовану грошову оплату в колгоспах, діяльність міжколгоспних виробничих об'єднань, введення громадських майстерень побутового обслуговування, поступове впровадження відпусток колгоспникам (стор. 254), пенсійного забезпечення пристарілих (стор. 253) та ін. Все це — паростки нового, комуністичного, яким належить майбутнє. Після березневого (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС у західних областях, як і по всій країні, створені територіальні колгоспно-радгоспні виробничі управління. В монографії показано перші кроки їх роботи.

Слід відзначити, що в усіх розділах йдеться про людей — маяків колгоспного виробництва. Вже в перші роки існування колгоспів виховуються герої-трудівники, які натхненною працею запалювали селянство на трудові подвиги. Рік у рік зростала їх кількість. Про це красномовно свідчать дані про нагородження орденами й медалями СРСР, присвоєння почесних звань знатним колгоспникам (стор. 138, 159, 226, 295). Автор стисло, але яскраво розповідає про досвід роботи окремих передовиків — Є. Долинюк, А. Новосад, Я. Чиж та ін.

В монографії подано близько 20 таблиць, складених автором. Книга добре ілюстрована.

Проте монографія не позбавлена й недоліків. Одним з них є те, що автор дуже поверхово описує діяльність політвідділів МТС, які були створені відповідно до рішення ЦК ВКП(б) (13 грудня 1949 р.). Висвітленню діяльності політвідділів автор присвятив лише одну сторінку (132). Політвідділи були створені при всіх 237 МТС. До їх складу входили начальник політвідділу, його заступник по політмасовій роботі, помічники по роботі серед комсомольців і жінок, редактор газети. Крім тих питань, про які говорить автор, політвідділи повсякденно займались створенням і зміцненням первинних партійних і комсомольських організацій, зростанням рядів Комуністичної партії й ленінського комсомолу. Якщо на початку 1950 р., тобто на час створення політвідділів, у парторганізаціях МТС налічувалося 890 комуністів, то в 1952 р. вони об'єднували понад 3 тис. комуністів. Партійні організації колгоспів об'єднували в квітні 1952 р. 17 тис. комуністів, а комсомольські — 58,1 тис. комсомольців. Спираючись на партійні й комсомольські організації, політвідділи МТС провели велику роботу по підготовці кваліфікованих кадрів механізаторів. Тільки за осінньо-зимовий період 1950—1951 рр.

підготовлено близько 40 тис. трактористів, комбайнерів, машиністів, у тому числі на курсах при МТС близько 25 тис. механізаторів¹. Це підтверджує ту велику роль, що її відіграли політвідділи МТС у боротьбі за завершення колективізації, за політичне й організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Політвідділи проіснували до 1953 р.

В монографії надто стисло й схематично висвітлені питання про перекручення ленінської політики колективізації і порушення принципів революційної законності (стор. 88—89). А хотілося, щоб автор глибше проаналізував причини нечисленності районних парторганізацій західних областей на початку 1946 р. (стор. 95). Адже це поряд з іншими причинами пояснюється тим, що в 1938 р. була розпущена Комуністична партія Західної України внаслідок провокацій, зумовлених культом особи Сталіна. В тих умовах колишні члени КПЗУ вважалися вихідцями з інших, ворожих партій. Цим передовим представникам трудящих, загартованим у підпільній боротьбі з класовими ворогами, був закритий доступ в Комуністичну партію,

а молодий актив ще не встиг сформуватись. Можна було б побажати, щоб автo ширше висвітлив розвиток змагань з почесне звання колективів і ударників муніципальної праці в колгоспному селі (стор. 281—282).

Є в праці й помилки редакційного характеру. Так, на стор. 203 у двох сусідніх абзацах повторюються без потреби одні й ті ж дані про будівництво 24 теплиці і 21 тис. парникових рам. На стор. 24 автор говорить про досвід вирощування бобових культур і конюшини, а посилається на роботу про ліквідацію яловості м'якого поголів'я. Є чимало невиправданих помилок.

В цілому ж монографія є значним вкладом у розробку проблеми про соціалістичне перетворення й розвиток колгоспного будівництва у західних областях України. Її з інтересом прочитають науковці, викладачі вузів і шкіл, партійні працівники, пропагандисти, агітатори, широкі кола читачів.

Є. М. ГАЛУШКО,
В. І. ЮРЧУК

«ПОЛТАВЩИНА. ДОВІДНИК-ПУТІВНИК», Харків, 1961, 220 с.

Народні маси — творці історії, творці матеріальних і духовних благ. Вивчення історії рідного краю має велике значення для виховання любові до Батьківщини. В останній час велику увагу історики приділили розвитку краєзнавства. Вийшло багато цікавих праць, в яких розповідається про історію рідного краю. Однією з таких книжок є невеликий довідник-путівник «Полтавщина», підготовлений групою науковців Полтавського краєзнавчого музею.

На початку довідника на конкретному матеріалі докладно розповідається про клімат, природні умови і багатства, тваринний і рослинний світ Полтавщини. Автори яскраво описують мальовничі куточки природи — Парасоцький ліс, Малоперещепинські болота, Устимівський дендрологічний та Петровський парки тощо. Та, на жаль, автори зовсім не дають даних про населення, приводять зменшені дані про кількість сільських та районних гідроелектростанцій, неповні дані про ріки.

Далі у довіднику коротко висвітлюється історія Полтавщини — від найдавніших часів кам'яного віку і до наших днів. Тут зібрано багатий фактичний матеріал, розповідається про героїчне минуле Полтавщини і величезні успіхи робітників, колгоспників та інтелігенції за роки Радянської влади. Автори також коротко роз-

повідають про історію міст Хорола, Лубен, Пирятина, спинаються на характерні визначні події: участі народних мас у визвольній війні українського народу (1648—1654), в Полтавській битві (1709), у Вітчизняній війні 1812 р., в народних повстаннях (с. Турбаї, с. Кліщинці) тощо, дають яскраву характеристику розвитку промисловості й революційного робітничого руху на Полтавщині в XIX—XX ст. Автори зазначають, що на початку XX ст. в Полтаві були організовані марксистські гуртки, які розповсюджували ідеї марксизму і керували робітничим рухом. Велику допомогу робітничому руху подала Н. К. Крупська, яка за дорученням В. І. Леніна в 1896 р. приїздила в Полтаву. З довідника читач дізнається про події революції 1905—1907 рр. і столипінської реакції, в дні революційного піднесення, імперіалістичної війни та Лютневої буржуазно-демократичної революції. Особливу увагу автори приділили подіям Жовтневої революції і громадянської війни. 6 січня 1918 р. в Полтаві з допомогою робітничих загонів Москви, Петрограда, Харкова була встановлена Радянська влада. Проте дуже мало місця відведено показу історії Полтавщини за роки Радянської влади. Слід також відзначити, що цей розділ написаний невдало. Історичні події і факти не даються в хронологічному зв'язку з попередніми. В тексті зустрічаються стилістичні та інші помилки, описки.

На Полтавщині багато архітектурних пам'яток. У розділі «Архітектура» автори подали опис пам'яток і культурних

¹ Архів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1224, арк. 98.

споруд. Але в довіднику нічого не сказано про старовину кам'яну церкву с. Запсілля, Великобагачанського району, що була споруджена в 1759 р., а п'ятиярусний іконостас для неї було збудовано ще в 1700 р. Власом Забрехою. Ця церква є видатним архітектурним пам'ятником Полтавщини.

У розділі «Історичні місця» дається науковий опис археологічних пам'яток і характеристики міста Полтави та визначних місць районів. В основному матеріал подається вдало, однак авторам не завадило б більше попрацювати над стилем та чіткою формою викладу матеріалу.

В розділі «Видатні діячі» вміщено короткі нариси про життя й діяльність видатних людей Полтавщини. Та слід зазначити, що з невідомих причин на сторінки довідника не потрапили такі відомі пол-

тавчани, як С. Скляренко, П. Майборода та ін. Відсутні багато цікавих фактів з життя видатних діячів Полтавщини. Так, у нарисі про Є. П. Гребінку нічого не сказано про його допомогу Т. Г. Шевченку у виданні «Кобзаря», в нарисі про І. П. Котляревського не говориться, що він в 1818—1821 рр. був керівником Полтавського театру. Доцільно було б створити біографічні словники чи покажчики про видатних людей з обов'язковим включенням відомостей про передових людей промислових підприємств, колгоспів і радгоспів.

Вихід довідника «Полтавщина» треба всіляко вітати. Він допоможе познайомитися з історією однієї з передових областей України — Полтавщини.

Б. С. ВАТУЛЯ

І. О. ГУРЖІЙ. РОЗВИТОК ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА І ТОРГІВЛІ НА УКРАЇНІ, Вид-во АН УРСР, К., 1962, 206 с.

Глибоке вивчення передреформеної епохи, дослідження і аналіз тих змін, що відбувалися в соціально-економічному житті народу, служать всебічному розкриттю проблеми розвитку промислового капіталізму, дають ключі для розуміння умов, в яких народився робітничий клас нашої країни. Саме цьому колу питань приділяє увагу радянський історик І. О. Гуржій. Його перу належать монографічні праці «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (видана в 1954 р.), «Зародження робітничого класу України», «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту» (видано в 1958 р.). Нова праця І. О. Гуржія присвячена розвитку товарного виробництва і торгівлі на Україні. В ній ніби завершується наукове висвітлення основних сторін соціально-економічної історії України у першій половині XIX ст., зроблене автором у попередніх працях, зокрема розвитку промисловості і виникнення промислового пролетаріату, розкладу феодально-кріпосницької системи і проникнення капіталістичного способу виробництва в сільське господарство і, нарешті, детально розглядається товарне виробництво та торгівля на Україні.

Для радянської історіографії питання про розвиток товарного виробництва і торгівлі в Росії кінця XVIII — першої половини XIX ст. не є новими. Вони одержали висвітлення в працях М. М. Дружиніна, П. І. Ляшенка, М. К. Рожкової, П. Г. Риндзюньського, М. Л. Рубінштейна, П. О. Хромова, В. М. Яков-

цевського, В. К. Яцунського¹ та інших, у дослідженнях українських радянських істориків і економістів І. М. Бровера, К. Г. Воблого, Ф. О. Ястребова². Останнім часом на Україні з'явилися праці Т. Г. Дерев'янкін, О. О. Нестеренка та інших авторів³, які досліджують процес розвитку ремесла, промислів, мануфактурної і фабричної промисловості і висвітлюють більш-менш глибоко питання товарного виробництва. Проте у працях радянських істориків одержала достатню розробку тільки проблема товарного виробництва на Україні. Ступінь же розвитку торгівлі, її форми, поширення в тих чи інших районах залишалися в тіні. Монографія І. О. Гуржія значно заповнює цю прогалину.

У першому розділі автор показує зростання в той час промислового виробництва, розглядає територіальний розподіл промислових підприємств, простежує зв'я-

ски й. Очерки экономической истории России первой половины XIX в., М., 1959; Н. Л. Рубинштейн. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в., М., 1957; П. А. Хромов. Экономическое развитие России в XIX—XX веках, М., 1950; В. М. Яковцевский. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России, М., 1953.

² М. Бровер. Україна на переломі до промислового капіталізму (Соціально-економічні нариси й матеріали), К., т. I, 1931, т. II, 1933; К. Г. Воблый. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР, 1928; Ф. О. Ястребов. Україна в першій половині XIX ст. К., 1939.

³ Т. Г. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст., К., 1960; О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. I, К., 1959, та ін.

¹ Н. М. Дружинин. Генезис капитализма в России, М., 1955; П. И. Ляшенко. История народного хозяйства СССР, т. I, М., 1956. М. К. Рожкова, П. Г. Риндзюньский, В. К. Яцун-

зок різних видів промисловості з ринком, з'ясовує роль промисловості у розвитку товарного виробництва. За його підрахунками, у 1793 р. на Україні діяло понад 200 підприємств, у 1825 р.— 649, а в 1860 р.— уже 2147, тобто кількість промислових підприємств зросла за 35 років більше ніж у 3 рази. Розвиток промисловості у передреформений період дедалі більш набував капіталістичного характеру. Купецько-селянські мануфактури, фабрики і заводи, що базувалися на найманій праці і передовій на той час техніці, успішно витісняли поміщицькі підприємства, становлячи у 1861 р. 94,2% загальної кількості підприємств. Обробляючи сировину, що її давало землеробство, промислові підприємства України, особливо капіталістичного типу, вдавалися переважно до її купівлі, що значно збільшувало попит, а, отже, і надходження сільськогосподарських товарів на внутрішні ринки. Водночас зростаюча обробна промисловість наводнювала ринки масою продуктів свого виробництва—горілкою, цукром, тютюном, папером, сукном, свічками, милом, шкірами, селітрою тощо. Автор підкреслює, що збільшення чисельності робітників на промислових підприємствах, створення постійних робітничих кадрів приводило до зростання попиту на продовольчі і промислові товари. Все це створювало внутрішній ринок на промислові і сільськогосподарські товари, сприяло поживленню торгівлі.

У монографії дається загальна характеристика процесу проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство України кінця XVIII—першої половини XIX ст. Автор звертає увагу на розвиток товарного господарства в поміщицьких маєтках і пристосування його до потреб ринку. Сільське господарство постачало на ринки велику кількість товарного хліба. За даними автора, уже на початку XIX ст. в губерніях України (крім Волинської) збиралося 31 млн. четвертей хліба, з яких понад 11 млн. йшло на продаж, причому 90% товарного хліба давали поміщицькі маєтки. В загальних рисах показується спеціалізація сільського господарства по всіх районах України, простежується, як позначалося проникнення товарно-грошових відносин на всі галузі господарства: хліборобство, тваринництво, тютюництво та ін. Значне місце автор відводить аналізу змін, що сталися у селянському господарстві внаслідок проникнення товарно-грошових і капіталістичних відносин. Дедалі більше зростав зв'язок селянських господарств з ринком, збільшувалася кількість селянського товарного хліба, розвивалося селянське промислове городництво, тютюництво, садівництво. Але тваринництво в селянських господарствах все ще зберігало натуральний характер. Автор підкреслює, що продаж на базарах і ярмарках селянської худоби часто означав не зростання товарного скотарства, а зuboжіння дореформеного села. Всі факти і

дані, які наводяться в монографії, свідчать, що селянське господарство України ще задовго до реформи 1861 р. стало на шлях товарного виробництва, але феодально-кріпосницькі відносини гальмували його дальший розвиток.

У третьому і четвертому розділах, які становлять основну частину монографії, І. О. Гуржій торкається майже зовсім ще не досліджених питань: рівня розвитку торгівлі на Україні в кінці XVIII—у першій половині XIX ст., її форм і характеру. Використавши велике коло документальних матеріалів, автор зробив глибокий і докладний аналіз ярмаркової торгівлі, ретельно підрахував кількість ярмарків, показав їх територіальний поділ, обсяг торгових операцій, докладно охарактеризував найбільші тогочасні ярмарки України тощо. Матеріали, наведені в монографії, підводять читача до висновку, що ярмаркова торгівля на Україні, яка набула значного поширення у дореформений період, ґрунтується на базі товарного виробництва, сприяла, в свою чергу, його дальшому зростанню. Саме на ярмарках проводилась оптова заготівля товарів для постійної торгівлі, тут відбувався обмін товарами між різними економічними районами Росії і України; через українські ярмарки здійснювалися економічні зв'язки з Прибалтикою, Царством Польським, Середньою Азією. Шляхом ярмаркової торгівлі на Україні в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи складався свій внутрішній ринок. Певну увагу автор приділив сільським та міським базарам, показав зростання постійної торгівлі, що було зумовлене розвитком міст, зосередженням у них промисловості, ремесла, збільшенням чисельності неземлеробського населення. Постійна міська торгівля перебувала в руках купців, міщан, селян і частково дворян. У монографії добре відображено процес формування українського купецтва.

На основі ряду статистичних архівних і друкованих джерел показується місце України в зовнішній торгівлі Росії. У першій половині XIX ст. серед російських експортних товарів чи не найважливіше місце займав хліб. За підрахунками автора, з чорноморсько-азовських портів протягом 1812—1859 рр. було вивезено понад 92 млн. четвертей, що становило 41% хлібного експорту Європейської Росії. Крім хліба, з України вивозилися продукти тваринництва—вовна, шкіра, овчини, кінський волос, рогата худоба, коні, свині та ін. В протилежність бездоказовим «теоріям» буржуазно-націоналістичних істориків про «відрубність економічного розвитку України від Росії» автор пропонує читачам фактичні матеріали, які переконливо доводять, що існуючі між Україною і Росією економічні зв'язки весь час зростали і зміцнювалися, відігравали велику прогресивну роль у дальшому розвитку продуктивних сил України, внутрішній ринок якої був

невід'ємною складовою частиною всеросійського ринку.

В цілому змістовна й интересна монографія має окремі недоліки. На нашу думку, робиться дещо прямолінійний поділ між підприємствами феодально-кріпосницького типу, якими володіли поміщики, і капіталістичного, власниками яких були купці та міщани (стор. 23). Автор цілком вірно відзначає, що для кінця XVIII — першої половини XIX ст. характерною була наявність поміщицьких підприємств, які мало чим відрізнялися від підприємств капіталістичного типу. Проте і в тих поміщицьких підприємствах, де існувала примусова кріпосна праця, де підприємство працювало на сировинні поміщицького маєтку, відбувалися величезні зрушення в бік капіталістичного розвитку. Такі поміщицькі підприємства працювали, переважно, на широкий ринок, а не тільки на задоволення потреб маєтку. Це стосується, наприклад, цукрових поміщицьких підприємств, що почали розвиватися на Україні в 20-х роках XIX ст. На стор. 24 автор зазначає, що навіть напередодні реформи 1861 р. поміщики ще зосереджували у своїх руках основну частину промислової продукції, тобто зберігали панівне становище в промисловості, хоч число промислових підприємств капіталістичного типу було тоді переважачим. І. О. Гуржій пояснює це тим, що у володінні поміщиків були такі галузі промисловості, як цукрова і горілчана. Але хіба можна цілком і повністю зараховувати цю галузь поміщицької промисловості до групи феодально-кріпосницьких підприємств і не відзначити глибокої різниці між класичним феодально-кріпосницьким підприємством, де здебільшого продукти йдуть на задоволення потреб маєтку і тільки лишки продукції поступають на ринок, і поміщицьким цукровим підприємствам, яке переважно постачає товари на ринок?! Характеризуючи цукрову промисловість (стор. 31—34), автор наводить факти про купівлю поміщиками-підприємцями сировини

для заводів, про великі зміни в організації всього поміщицького господарства в зв'язку з виробництвом цукру, про початок застосування удосконалених знарядь праці, машин і сили пари. Всі ці зрушення в економічному укладі поміщицьких маєтків були початком переродження феодально-кріпосницького підприємства в капіталістичне. У монографії скупі і обережно говориться про це явище.

Щодо ступеня господарсько-адміністративного розвитку різних районів України, то автор вважає, що найбільш розвинутою в кінці XVIII — на початку XIX ст. була Лівобережна Україна. На жаль, це положення не підкріплюється ніякими даними. Наводяться матеріали тільки за 1860 р., з яких видно, що вартість виробленої продукції була найбільш високою не на Лівобережжі (9111 тис. крб.), а на Правобережжі (18 770 тис. крб.). Отже, за даними, які наводяться в монографії, економіка Правобережної України перебувала на більш високому рівні. Автор провів велику роботу по підрахунку і визначенню кількості ярмарків на Правобережній, Лівобережній Україні та на Півдні. Виявилось, що по кількості ярмарків і обсягу торгових операцій на них перше місце займала Лівобережна Україна, на Півдні ж ярмаркова торгівля була розвинута найменше, проте причина такої нерівномірності в розміщенні ярмарків не з'ясовується. З поля зору дослідника випав такий значний для Півдня ярмарок, як Каховка, де торги відбувалися два рази на рік (7—9 травня), і так званий Нікольський ярмарок (1—3 жовтня).

Вказані недоліки не знижують загальної позитивної оцінки змістовної, багатой фактичним матеріалом монографії, яка створює широко картину розвитку товарного виробництва і торгівлі на Україні в кінці XVIII — в першій половині XIX ст. і вносить значний вклад у вивчення економічної історії нашого народу.

В. О. МАРКІНА, О. І. ЛУГОВА

«НАРОДНОЕ ОПОЛЧЕНИЕ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 ГОДА»

Сборник документов. Под редакцией Л. Г. Безкровного. Составители: Р. Е. Альтшюлер, В. И. Бабкин, Е. П. Воронин, В. К. Головинков, М. С. Головинкова, А. Н. Коцетков, Б. Ф. Филиппов, Е. В. Хетагурова, А. Е. Шнейдер. Изд-во АН СССР, М., 1962, 548 с.

Тема Вітчизняної війни 1812 р. займає визначне місце в історичній науці. Важко назвати будь-яку іншу тему з історії до-революційного періоду, якій би було присвячено за 150-річний період стільки історичних праць, як темі Вітчизняної війни 1812 р.; чимало опубліковано і документальних матеріалів. Проте значна більшість публікацій дожовтневого періоду зводилась до висвітлення ролі царя і дворянства у цій війні, а народні маси буржуазна історіографія, як правило, зали-

шала в тіні. Значний крок у висвітленні цього питання зроблено радянськими істориками¹. Та спеціального видання, присвяченого участі народних мас у розгромі

¹ «Отечественная война 1812 г., Сборник документов и материалов», М.—Л., 1941; «Фельдмаршал Кутузов. Сборник документов и материалов», М., 1947; «Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів і матеріалів», К., 1948, та ін.

наполеонівських загарбників, до виходу в світ збірника документів «Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.» не було. Цей збірник є першим виданням, у якому висвітлюється роль народного ополчення всієї Росії у Вітчизняній війні 1812 р.

В основу групування документів упорядники поклали порядок формування ополчень по округах, а також тодішній адміністративно-територіальний (губернський) поділ. Документи у розділах та підрозділах подаються у хронологічному порядку. Така послідовність у розміщенні документів, в розрізі кожної губернії, полегшує роботу над збірником. У першому розділі вміщені документи про організацію та порядок проведення ополчення, про його загальну чисельність, у другому — документи ополчення першого округу (Московська, Владимирська, Калузька, Рязанська, Смоленська, Тверська, Тульська і Ярославська губернії), у третьому — документи ополчення другого округу (Петербургська і Новгородська губернії), в четвертому — матеріали ополчення третього округу (Казанська, Нижегородська, Пензенська, Костромська, Сибірська і Вятська губернії), у п'ятому — документи про ополчення на Україні (Полтавська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська, Київська і Подільська губернії) і в останньому, шостому розділі, який упорядники назвали додатком, подані матеріали про формування та участь козацьких ополчень на Дону, в Башкирії та Калмикії. Більшість матеріалів збірника відображає хід формування народних ополчень та їх участь у розгромі ворога. З документів також видно, що основним кістяком народного ополчення було сільське населення. Дворянство боялось пробудження патріотичних почуттів у народі. Генерал-ад'ютант Паулуччі, який займався Московським ополченням, 26 липня 1812 р. доносить цареві, що не потрібно «надмірно збільшувати чисельність ополчення», тому що, мовляв, від цього слід чекати «більше безпорядку, ніж користі» (док. № 4), а цар розпустив ополчення в Таврійській, Херсонській, Харківській та інших губерніях (док. № 3, 434).

Аналіз документів дає підстави зробити висновок, що ряд труднощів, які мали місце під час формування народного ополчення, виникали з вини дворянства. Так, поміщики Московської губернії ухилялися від забезпечення ополчень одягом, взуттям, провіантом, зброєю і цим затримували формування ополчень, незважаючи на те, що ворог рухався на Москву (док. №№ 43, 44, 47, 51, 52, 53 та ін.). Формування ополчень проходило успішно і в максимально стислі строки. В Московській губернії на 15 серпня 1812 р. було підготовлено і направлено до Можайська 16 тис. ополченців (док. № 45), у Володимирській — на 7 серпня було сформовано більше 15 тис. (док. № 91), в Казанській — на 29 серпня 15 600 (док. № 151). Успішно

формувалися козацькі полки та піше ополчення на Україні. Так, у Чернігівській і Полтавській губерніях уже на 12 вересня було сформовано 15 козацьких полків, у налічували 18 тис. ополченців (док. № 39). Під час проведення другого, так званого земського, ополчення Чернігівська губернія дала 26 297 ополченців (док. № 423—424). Разом з земським ополченням і 6 козацькими полками Чернігівська губернія дала 33 497 ополченців — найбільше з усіх губерній Росії.

Матеріали збірника, безперечно, далеко не вичерпують документальної бази, що в союзних і республіканських центральних та обласних державних архівах. Якщо упорядники не знайшли можливим вмістити більше документів, то бажано було б у підрозділі «Від упорядників» дати короткий огляд архівних джерел. Доцільно було б докладніше спинитися на характеристиці видань, які вміщують значну кількість тих документів, що стосуються формування та участі народного ополчення Вітчизняній війні 1812 р. Це було б корисною справою, зокрема, для дослідників. Багато цінних матеріалів про Вітчизняну війну 1812 р., ще не відомих читачеві, збирається в Житомирському обласному державному архіві, Чернігівському і Центральному державному історичному архіву УРСР у м. Львові¹.

Хочеться висловити деякі міркування в привиду вступної частини збірника. Питання про роль народних мас у формуванні та участі ополчень у Вітчизняній війні 1812 р. ще чекає всебічного висвітлення. Зокрема, ще недостатньо досліджено кількість народних ополченців, а також матеріальні засоби, що були мобілізовані на боротьбу з ворогом. Такі узагальнюючі дані (по губерніях і в цілому по Росії) слід було навести у вступній частині. Деякі ще, наприклад, немає точних даних про кількість ополчення на Україні. Одні дослідники називають цифру 60 тис., інші — 70, у вступній частині збірника — 60 851 чоловік. Тим часом підрахунки, зроблені нами лише на підставі вміщених у збірнику документів, говорять, що загальна кількість ополченців України становила 65 333 чоловіки. Розбіжності є і в підрахунках матеріальних цінностей, що були зібрані народом у фонд оборони.

Щодо підбору документів. Нам здається, що поряд з висвітленням формування ополчень, слід було б помістити й документи, в яких розкриваються героїчні подвиги ополченців. Мало документів присвячено діяльності партизанських загонів, як виникали стихійно в тилу ворога і без участі дворянства. Такі документи ще в більшій мірі розкривали б народний характер війни, спростовували б твердження

¹ Житомирський обласний державний архів, ф. 1; «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1962, № 5; ЦДІА УРСР, у м. Львові ф. 146.

буржуазної історіографії, що відводила стільки місця дворянству в організації народного ополчення. Матеріали, які стосуються партизанського руху в тилу ворога, можна було б виділити в окремий розділ.

Археографічна обробка матеріалів в основному проведена задовільно. Проте в окремих випадках мають місце розходження між підтекстовими примітками і документами збірника щодо кількості ополченців. Наприклад, у підтекстовій примітці до документа № 441 вказується, що козацькі полки, що були сформовані на Правобережній Україні, загалом налічували 3600 ополченців, тоді як в опублікованому строївому рапорті від 6 жовтня 1812 р. про стан українських козацьких полків вказується, що по списку рядових козаків було 4627 (док. № 446). В окремих випадках, коли з групи однорідних документів наво-

диться лише один документ, у підтекстовій примітці він не доповнюється іншими. Наприклад, наводячи документ № 438 про пожертвування грошей болгарськими колоністами Малеого Буялика, Великого Буялика, Катаржиної і Кубанки на суму 6780 крб., потрібно було в підтекстовій примітці вказати, що болгарі — поселенці Терновської і Інгульської колоній — також внесли 340 крб. 60 коп. А в цілому болгарські колоністи внесли 7120 крб. і 60 коп. Аналогічний факт має місце в обробці документа № 443 та ін.

В цілому збірник є значним поповненням документальних матеріалів про роль народних мас в епопеї 1812 р. і буде, безперечно, використаний не тільки істориками, а й широкими колами читачів.

В. Т. БІЛАН

Р. П. ДМИТРИЕВА. БИБЛИОГРАФИЯ РУССКОГО ЛЕТОПИСАНИЯ. Изд-во АН СССР, М., 1962, 356 с.

Історична наука, як і будь-яка інша, не може успішно розвиватись без свого фундаменту — першоджерел та бібліографії. Дослідник, який працює над темою, передусім мусить бути обізнаний з джерелами та їх науковими, критичними оцінками, а також з тлумаченнями фактів, що в них викладені. За кожним кроком публікації джерел та їх використання в науці уважно стежить бібліографічна наука. Тому важливою подією для дослідників українського літописання (від найдавніших часів аж до XIX ст.) є вихід ґрунтовної праці Р. П. Дмитрієвої «Бібліографія русского летописания».

Укладачка поставила благородну мету: дати, по можливості, повне уявлення про видання російських, українських та білоруських літописних текстів та їх досліджень. До бібліографії внесено історичні джерела та їх критичні розробки, написані російською, українською та білоруською мовами, починаючи з 1674 р. (часу виходу Київського Синопису) до 1959 р. включно, а також ті статті та книжки, які безпосередньо торкаються проблеми літописання або якимось ті зв'язані. Ті ж праці, в яких літописи використані тільки як джерело, до бібліографії не внесені. Із загальних літературних та історичних курсів укладачкою враховані тільки ті, які мають спеціальні розділи або параграфи, присвячені літописам. До бібліографії включено також окремі газетні статті та замітки, що мають наукове значення або є науковою інформацією.

Бібліографія складена, насамперед, на основі загальних і спеціальних бібліографічних праць, книжкових та газетних покажчиків, праць окремих вчених та каталогів книгопродавців. Автор переглянула також і ті періодичні видання, де могли друкуватись статті з літописання (журнали, наукові записки вищих навчальних закладів, дожовтневу періодику та видання

видавництва). За свідченням укладачки, нею переглянуто близько 300 праць. При складанні бібліографії використано також картотеки наукових інститутів та окремих осіб. Літописні джерела та їхні дослідження розміщені за хронологічним принципом, тобто за роками їх виходу з друку. В межах окремих років бібліографічні одиниці розміщено в алфавітному порядку. Якщо ж окремі джерела були перевидані або якщо літописні праці вийшли окремими відбитками, то всі вони занесені під один номер, слідом за описом основного, тобто першого видання. Рецензії вміщено відразу ж за тією книжкою або статтею, якій вони присвячені. Укладачка врахувала тільки рецензії, в яких при розгляді певної праці висвітлювалися питання літописання. Рецензії розміщені також за алфавітом. З метою познайомити читача з головним змістом бібліографії, зокрема, щоб перелічити ті літописи, про які йдеться у дослідженні або публікації, дано анотацію. У тих випадках, коли названа праця сама досить повно розкриває зміст бібліографічної роботи, анотація не дається. В анотаціях вживаються ті назви літописів, якими користувався автор анотованої праці.

Для зручного користування бібліографією додано алфавітний покажчик власних імен і покажчик назв літописів (у тому числі й окремих списків). До іменного покажчика автор внесла всі прізвища авторів і всі імена, які зустрічаються в назвах бібліографічних праць та анотаціях.

Питання про термінологію і про назви літописів та літописних зводів досі лишається заплутаним і складним. В літописанні дуже часто одні й ті ж тексти різні автори називають по-різному. Через те й в дослідженнях вони виступають під різними назвами. В цьому напрямі автор провела кропітку роботу і по можливості звела (шляхом перехресних посилань) різні назви одних і тих же літописних текс-

тів до однієї найбільш вживаної в науці. З метою дати більш повну картину з літератури літописання до бібліографії внесено також вибрані праці іноземних дослідників. Ця робота виконана Ю. К. Бігуновим. Подано також список окремих скорочень. Отже, бібліографія дає можливість швидко орієнтуватись і безпомилково виявити потрібний матеріал.

Значна частина бібліографії присвячена українському літописанню XVII—XVIII ст. Відомо, що українське історичне джерелознавство особливого розмаху набрало, починаючи з 40-х років XIX ст. Тоді в Києві, Москві, а згодом і в інших містах, зокрема у Львові, були засновані археографічні товариства, які сумлінно виявляли і публікували українські історичні джерела. Багато сил і уваги вчені — історики та філологи — приділили виявленню та публікації українських літописів XVII—XVIII ст. Слід відзначити велику заслугу видатного українського філолога-славіста та історика О. Бодянского, який, займаючи керівну посаду в «Московском Обществе истории и древностей российских», у 40—70-х роках опублікував багато українських історичних джерел XVII—XVIII ст. («История Руссов», літопис Самовидця, Ригельмана і багато інших). Велику допомогу йому подавали київські вчені: М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, М. Іванишев та ін. У 1843 р. в Києві була заснована Київська археографічна комісія, яка теж видала багато історичних джерел та документів, зокрема літописи Величка, Граб'янки та ін. Активну участь у Київській комісії брали М. Максимович, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Іванишев, В. Антонович, О. Левицький та ін. Згодом багато статей про українські літописи друкувались на сторінках «Киевской старины», у виданнях «Наукового товариства ім. Шевченка», львівських періодичних видань та ряді інших друкованих органів. Опублікування в середині XIX ст. цілої низки українських історичних джерел мало величезний вплив не тільки на розвиток української історичної науки, для якої вони були першоосновою, а й для розвитку літератури, мови, фольклору, культури взагалі. Українські літописи разом з історичними піснями і думами помітно вплинули на українське національне відродження, яке особливо інтенсивно проходило, починаючи з 40-х років XIX ст. Окремі історичні джерела друкувались і в радянський період. Літописанню присвятили праці Д. Багалій, М. Клепацький, М. Петровський, І. Крип'якевич та ін.

Отже, про українське літописання є чимала наукова література. А втім бібліографія цієї літератури і досі ніким з українських дослідників не зібрана, не систематизована і не опублікована. Тому український історик, філолог, фольклорист, економіст має тепер можливість всебічно і глибоко досліджувати українські літописні

джерела, залучаючи до аналізу російські та білоруські матеріали. Слід відзначити що Р. Дмитрієва сумлінно, із знанням справи поставилась до українського літописання XVII—XVIII ст. Вона збрала впорядкувала усі видання українських літописів та їх критичних розробок не тільки українських дослідників, а й російських, білоруських та зарубіжних.

Отже, праця Р. П. Дмитрієвої є першою здалося спробою бібліографічного літописання не тільки в російській, а й в українській науці і має допомогти у дальшому вивченні і публікації українських літописів, взагалі у розвитку української історіографії. Проте це тільки перша вдала спроба. Бібліографія українського літописання ще чекає дослідника. Для кожного зрозуміло, що будь-яка бібліографічна праця не може бути повною й вичерпною. І найдосвідченішим бібліографам важко і навіть неможливо відразу розшукати і відібрати все, що стосується певної проблеми. Багато цінних відомостей про українські літописи розсипано по різних друкованих джерелах: періодичних, мемуарних, епістолярних і рукописних. На жаль, із сторінок бібліографії випали праці українського літописця-історика Миколи Ханенка. Треба б згадати хоча б такі його друковані праці, як «Дяришу или журнал» та «Дневник Николая Ханенко (1719—1723—1754 г.)». На нашу думку, до бібліографії про українські літописи XVII—XVIII ст. слід було б внести двадцятитрьохтомну працю М. Барсукова «Жизнь и труды М. Погодина (1888—1910)», «Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835—1861)» (выпуск I), «Письма О. М. Бодянского», М., 1879. Не згадано ім'я Тараса Шевченка, який дуже захоплювався українськими літописами XVII—XVIII ст. На основі літописів, як історичних джерел, він написав кращі твори. У власній бібліотеці поета збереглись майже всі літописи, які вийшли в світ до 1861 р. До бібліографії необхідно було занести і велике та цікаве дослідження П. Клепацького «Літопис Самійла Величка» (Полтава 1926 р.), і такі праці про українські літописи: «Нариси з української історіографії» М. Горбаня (ч. I, X, 1923), нозий список літопису «Краткое описание Малороссии», «Літописець Якова Лизогуба» П. Клепацького (Кам'янець-Подільський, 1920), «До питання про літературну спадщину С. Лукомського» С. Маслова (К., 1928) та ін. На наш погляд, до бібліографії слід було б внести і описи рукописів, в яких згадуються літописні пам'ятки, наприклад, «Обзор рукописей библиотеки Императ. Университета св. Владимира» С. И. Маслова (К., 1910).

Майбутня бібліографія українського літописання XVII—XVIII ст. була б неповною без врахування важливих польських джерел (та їх окремих українських перекладів XVII—XVIII ст.), таких, як праці М. Бельського, М. Кромера, О. Гварніні

М. Стрийковського, С. Окольського, С. Твардовського та ін., а також такі відомі про Україну ніземні джерела, як праці Г. Боллана, П. Шевальє, Н. Ганновера, С. Пуфендорфа, П. Алеського, А. Віміни, Е. Челебі та ін. Насущним завданням української історіографії є перевидання хоча б найважливіших джерел, які більш як сто років тому були видані мізерним тиражем і тепер стали бібліогра-

фічною рідкістю. Це стосується, передусім, літописів Величка, Граб'янки, Самовидця, «Історії Русів» та деяких інших.

Український дослідник вдячний Р. П. Дмитрієві за її корисну працю. Будемо сподіватися, що і в українській історіографії появляться подібні праці.

Я. І. ДЗИРА

**П. С. СОХАНЬ. ПЛАМЕННИЙ РЕВОЛЮЦИОНЕР.
ЖИЗНЬ И РЕВОЛЮЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕОРГИЯ ДИМИТРОВА.**
К., Изд-во АН УССР, 1962, 215 с.

Поява праці П. С. Соханя — відрядне явище в історичній науці. Автор чітко визначив важливість такого роду праць, посилаючись на відомі слова В. І. Леніна про те, що «історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів»¹. Вивчивши велику кількість різноманітних джерел і літератури, автор змальовує соціальне та побутове середовище формування Димитрова як бойового керівника пролетаріату до першої світової війни. У праці показано процес перетворення юнака — друкарського робітника Георгія Димитрова — спочатку на бойового керівника багатьох окремих страйків, потім у вождя і координатора багатьох страйків на посту секретаря профспілок і, нарешті, члена керівних органів тісних соціалістів і депутатів Народних зборів Болгарії. Весь період формування Георгія Димитрова у видатного діяча і вождя трудящих висвітлено автором настільки яскраво, що хочеться побажати іншим дослідникам в такий спосіб познайомити читача з плеядою пролетарських революціонерів. Учитель Георгія Димитрова — Г. Кіркюв, який сам був вождем мас, підкреслював його великі здібності і самовідданість справі робітничого класу.

На багатому фактичному і документальному матеріалі автор докладно і переконливо висвітлює діяльність Георгія Димитрова і всієї партії тісняків у період першої світової війни, Жовтневої революції і перших років після перемоги соціалістичної революції в Росії. Незабутне враження залишають ті сторінки, де автор тепло і зворушливо розповідає про зустрічі Георгія Димитрова з Володимиром Іллічем Леніним. Читач бачить, як Ілліч подружньому веде з Георгієм Димитровим щирі задушевні розмови, багато радить йому, як вести революційну боротьбу за визволення болгарського народу. Яким зворушливим для Георгія Димитрова і для всього болгарського народу було бажання Володимира Ілліча Леніна вивчати з усією ретельністю, властивою для більшовиків, болгарську мову! А який уважний був сам Димитров, це ж він подарував Іллічу болгаро-французький словник!

Трагічна історія Європи 20—30-х років ХХ ст., коли всі комуністичні партії доклали великих зусиль для врятування народів від сваволі фашизму і небезпеки нової війни, дуже виразно виявляється у діяльності Г. М. Димитрова. Немає потреби більш докладно аналізувати героїчні зусилля його та вірних соратників по виробленню програми і правильному тактичному застосуванню її в умовах 30-х років. Автор не пріміює у позитивного у цьому процесі і вміє, як марксистський історик, пояснити об'єктивні умови і суб'єктивні недоліки світового комуністичного руху напередодні другої світової війни. Необхідно було лише показати негативний вплив культу особи Сталіна на діяльність Виконкому Комінтерну і його генерального секретаря Г. М. Димитрова.

Хвилюють читача ті сторінки, які присвячені діяльності Г. М. Димитрова в Народній Болгарії, хоча, на жаль, останній період його життя та діяльності висвітлено недостатньо. Але й тут автор, спираючись на цікавий фактичний матеріал, зумів здійснити до кінця свій намір, вдало показав Г. М. Димитрова не тільки як вождя, але й як вірного сина болгарського народу, що залишився надзвичайно натхненою натурою, бойовим соратником трудящих, яким його пам'ятало старе покоління Перніка та інших районів Болгарії. Безсумнівним достоїнством монографії є те, що в ній автор зумів в узагальненому вигляді всебічно висвітлити творчий вклад Георгія Димитрова у розробку ряду найважливіших питань теорії і тактики світового комуністичного руху, що й тепер є дуже актуальними. Особливий інтерес становить творча розробка Димитровим питань про єдиний робітничий і народний фронт та уряд єдиного фронту, про боротьбу з ревізіонізмом, догматизмом та сектантством і згуртування комуністичних і робітничих партій на принципах марксизму-ленінізму, про форми переходу до соціалізму і шляхи соціалістичного і комуністичного будівництва, про поєднання патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, про боротьбу за мир, проти фашизму і війни.

Досліджуючи теоретичну спадщину Георгія Димитрова, автор вперше вводить у науковий обіг виявлені більше 50 його

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 137.

праць, що не увійшли до зібрання творів. Ці праці, список яких подано у додатку до книжки, становлять великий інтерес для всіх дослідників міжнародного комуністичного і робітничого руху. Добре, що монографія, незважаючи на зовсім наукову («академічну») спрямованість дослідження, написана легко, чітко, невимушено. А це дуже корисно для читача, робить книжку корисною для кожного, незалежно від роду занять і покликання.

Зрозуміло, в монографії є й недоліки. Вони, безперечно, не на стільки істотні, щоб на них зупинятися докладно. Хотілося б лише побажати, щоб автор більш чітко з'ясував, чому саме болгарські тісняки, крім російських більшовиків на чолі з В. І. Леніним, були єдиною течією у міжнародному робітничому русі, що порвали з опортунізмом (стор. 32—83). Це питання дуже важливе з теоретичної і політичної точки зору. Слід було висвітлити мотиви приїзду К. Лагіна до Болгарії, тому що справа була не лише в тому, що К. Лагін намагався загнати у болото опортунізму і революційний профспілковий

центр Болгарії, але й в його специфічній місії, продиктованій йому німецькими як рівними колами. Не зовсім ясно автор (наприклад, на стор. 57—58) часто вживає термін «правляча буржуазна партія». Бажано було б, щоб автор зупинився на певтанні про зв'язки Г. М. Димитрова з Україною.

І, зрозуміло, хотілося б побачити постань Г. М. Димитрова у висвітленні автором останнього періоду життя і діяльності великого революціонера такою ж повнокровною, як це зроблено у перших розділах. Цей, останній, розділ написаний не так яскраво і переконливо, як попередні.

В цілому ж монографія — цінний вклад у радянську історичну науку. Треба лише побажати автору продовжити дослідження, а нашим молодим історикам — вивчати життя і діяльність тих керівників мас, які завжди будуть світлими маяками у боротьбі за мир, демократію, соціалізм.

К. Д. ПЕТРЯЄВ

Я. Р. ДАШКЕВИЧ. АРМЯНСКІЕ КОЛОНИИ НА УКРАИНЕ В ИСТОЧНИКАХ И ЛИТЕРАТУРЕ XV—XIX вв. (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК). Под редакцией академика А. Г. Иоаннисяна. Ереван, Изд-во Академии наук Армянской ССР. 1962, 176 с.

Протягом усього середньовіччя Вірменія була ареною кровопролитних воєн і спустошливих навал, які викликали масове переселення вірмен у суміжні країни, зокрема на Західну й Правобережну Україну, де в період від XIII до XVIII ст. виникло понад 30 вірменських колоній. Економічний і культурний розквіт цих колоній, їх активна торговельно-реміснична діяльність сприяли економічному розвитку українських міст і мали благотворний вплив на їх культурне життя. Минув цих колоній — одна з проблем історії українських міст у період феодалізму і водночас цікавий, малодосліджений й значний розділ середньовічної історії самого вірменського народу. І, цілком природно, воно привертає увагу багатьох істориків радянської Вірменії і України, які значно активізували в останній період дослідження у цій галузі¹.

Якщо раніше, в силу певних історичних обставин, а іноді через незнання мови першоджерел і досліджень, що зберігались і видавались на Україні та в Польщі, вірменські історики дуже мало використовували цей величезний матеріал і обмежувались у своїх дослідженнях, переважно, вірменськими джерелами і дослідженнями

вірменських і частково західноєвропейських авторів, — то тепер коло їх джерел розширилось. Переборюючи цю однобокість, історики звернулись до існуючої у великій кількості історичної літератури українською, польською, латинською, німецькою мовами, до фондів архівів і рукописних зібрань бібліотек України і тому зрозуміло яке велике практичне значення має здійснена львівським істориком Я. Б. Дашкевичем робота. Його дослідження — перша праця джерелознавчо-історіографічного характеру, в якій систематизовано викладається розвиток історичних знань про вірменські колонії на Україні. Це — перша спроба створення дослідження узагальнюючого характеру, що дає критичний огляд збережених джерел та існуючої великої історичної літератури і підводить підсумки тому, що було зроблено раніше. Зрозуміло, що перед автором стояло чимало труднощів, наприклад, відсутність прецедентів (відносно характеру роботи), і йому самому вперше доводилось встановлювати певну структуру книги і принципи викладення матеріалу.

Праця Я. Р. Дашкевича має цілий ряд позитивних якостей. Автор зібрав і критично вивчив великий різномірний (історичні хроніки, історико-географічні описи, мемуари, твори релігійно-полемічного змісту і спеціальні історичні дослідження) і різномовний історичний матеріал, близько 200 творів різних авторів, написаних латинською, польською, українською, вірменською, французькою, німецькою та іншими

¹ Про це яскраво свідчать підсумки двох наукових сесій, присвячених історичним зв'язкам і дружбі українського та вірменського народів, які з успіхом відбулись у жовтні 1959 р. в Єревані і в листопаді 1962 р. у Києві — Львові.

мовами. В процесі дослідження йому вдалось виявити і вперше ввести в науковий обіг ряд стародруків, в яких містяться цікаві відомості про вірменські колонії на Україні; маються на увазі твори таких авторів XVI—XVII ст., як Ян Ласицький (стор. 34—36), Граціані (стор. 22—26), Петричі (стор. 47—50) та ін.

Цінним є те, що, викладаючи матеріал, автор велику увагу приділяє тим творам, які висвітлюють соціально-економічне, політичне, правове і культурне життя населення вірменських колоній, їх дружні зв'язки з українським населенням міст, наполегливу, тривалу, багатолітню боротьбу проти насильницького запровадження унії з католицькою церквою, їх боротьбу за збереження своєї національної самобутності. Значний інтерес викликають ті сторінки історіографічного нарису, на яких досить повно і різнобічно розглядається питання про місцеву вірменську історіографію на Україні, що представлена такими видатними творами, як «Дорожні нотатки» Симеона Леаці, «Кам'янецька хроніка» — колективний твір ряду вірменських хроністів з Кам'яця-Подільського, дві рукописні книги «Діяння львівських вірмен», полемічний твір Х. Горічки-Голубовича, праці Захаріасевича, Баронча та ін.

Вдало написано розділ, присвячений вкладу в розробку цієї проблематики українських істориків, а також представників польської та вірменської історіографії. Причому розвиток української історіографії розглядається в органічному зв'язку з розвитком вірменської та польської історіографії.

У другому розділі, висвітлюючи розвиток історіографічних досліджень другої половини XIX ст., Я. Р. Дашкевич групує їх по тих окремих проблемах, яким найбільше приділялась увага істориками другої половини XIX ст. — проблем виникнення вірменських колоній, правовій, політичній історії, культурній спадщині вірменських колоній та історії вірменської церкви на Україні. На великому фактичному матеріалі автор показує той значний вклад, який внесли дослідники XIX ст. в розробку цієї проблематики, і разом з тим — їх вузькість і обмеженість, яка виявилась у тому, що історію вірменських колоній дворянські і буржуазні історики зводили, головним чином, до історії вірменської церкви та права.

В нарисі розглядаються не тільки історіографічні питання, а й розв'язуються і деякі конкретно-історичні проблеми, висвітлюється фактична історія вірменських колоній. Наприклад, питання про виникнення вірменських колоній, про суть і хід антиуніатської боротьби населення цих колоній у XVII ст., дружні відносини між українським і вірменським населенням міст та спільність їх інтересів у боротьбі проти соціального, національного та релігійного гніту в феодальній Речі Посполитій. Ідея

дружби між вірменським і українським народами, що ілюструється на конкретних фактах з їх історії, червоною ниткою проходить через нарис Я. Р. Дашкевича.

При розгляді й характеристики праць окремих істориків автором витриманий класовий підхід до них, і різні конкретно-історичні питання розглядаються з позицій марксистської методології. В цій порівняно невеличкій за обсягом книзі (176 стор.) сконцентровано великий фактичний матеріал, поданий дуже стисло, компактно. Авторіві іноді навіть можна кинути докір у зайвій лаконічності, наприклад, коли йдеться про таких визначних дослідників, як вірменський історик М. Чамчян, польський історик В. Марчинський та ін.

На жаль, праця не позбавлена і деяких недоліків. Слід було б дати характеристику епохи, в яку жили й працювали ті чи інші дослідники, а також історичний фон, на якому розгортались, скажімо, описані в першому розділі книги події. Зокрема, не висвітлені ті тяжкі умови, які склались на Західній Україні, що знаходились під соціальним, національним та релігійним гнітом реакційної феодальної Речі Посполитої. Те, що є переконливим і зрозумілим для автора, не завжди ясно для широкого кола читачів (особливо вірменських). Так, у розділі, присвяченому історичним дослідженням XVII ст., велика увага приділяється аналізу релігійно-полемічних творів окремих представників войовничої католицької публіцистики — таких, як Бембус, Петричі, Любельчик. При цьому необхідно було б показати нестерпну атмосферу економічної дискримінації, національних і релігійних переслідувань та утисків щодо українського та вірменського населення, яка панувала в українських містах в зв'язку з перемогою контрреформації в Польщі і посиленням католицької реакції, а також у зв'язку з активізацією діяльності ордену ієзуїтів. Тоді стане ясним і обгрунтованим таке явище, як публіцистичні твори католицьких проповідників типа Петричі — Бембуса, які однаково вороже ставились як до схизматиків-вірмен, так і до українців.

Викликає подив, чому в цьому ж розділі випущена характеристика твору відомого мандрівника Павла Алепського, який містить цікаві відомості про українських вірмен, і «Історіографії» видатного вірменського історика Григора Даранахі, в якій є цілий розділ, присвячений подіям у львівській вірменській колонії в середині XVII ст. Бажано було б дати заголовок кожному з розділів книжки і супроводити її змістом, а також показати прізвища.

В цілому праця Я. Р. Дашкевича є цінним вкладом у дослідження дружби вірмено-українських зв'язків. Хотілося б побажати автору продовжувати почату ним велику й корисну справу.

ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

У 1962 р. на Об'єднаній вченій раді по присудженню вчених ступеней з спеціальності історія КПРС Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертацій з важливих питань історії.

Діяльності Комуністичної партії по докорінній перебудові радянської школи з метою наближення її до практики комуністичного будівництва присвячена дисертація М. М. Моторнюка «Партійні організації України в боротьбі за здійснення ленінських принципів зміцнення зв'язків школи з життям в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС (1956—1961 рр.)». Автор на багатому фактичному матеріалі показав, що вирішальні заходи, здійснені Комуністичною партією, сприяли удосконаленню системи народної освіти. Весь навчально-виховний процес у школі перебудовано на основі ленінського принципу трудового виховання, тісного зв'язку з суспільно корисною працею. В дисертації широко висвітлено діяльність партійних організацій по здійсненню загального обов'язкового навчання, зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл. Факти, наведені дисертантом, свідчать про великі зрушення в цій справі. Так, на початок 1961/62 навчального року на Україні за рахунок державних капіталовкладень, ресурсів колгоспів та місцевих організацій було збудовано шкільних приміщень на 448 тис. учнівських місць, 35 тис. навчальних кабінетів і лабораторій, понад 26 тис. майстерень. У зв'язку з політехнізацією шкільного навчання розроблені і діють нові навчальні плани і програми для педагогічних закладів, змінений профіль підготовки вчителів політехнічного циклу. Школи були зміцнені кваліфікованими педагогічними кадрами, набагато поліпшився якісний склад кадрів учителів. Значне місце приділено висвітленню роботи вечірніх шкіл робітничої і сільської молоді та шкіл-інтернатів.

Питання діяльності партійних організацій в розвитку радянської школи розглядається в дисертації Т. М. Шашла «Керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні (1952—1961 рр.)». В ній велике місце займає дослідження позитивного впливу виробничого навчання на якість знань і ви-

ховання учнів. Автор показує, як в результаті постійного зв'язку з виробництвом, з людьми праці в учнів формуються комуністичні риси.

В дисертації Г. Ф. Огагіна «Полтавська обласна партійна організація в боротьбі за круте піднесення сільського господарства (1953—1959 рр.)» досліджується розвиток сільського господарства, на конкретному матеріалі показується організаційна і політико-виховна робота партійних організацій, добір і розстановка сільськогосподарських кадрів. Лише в період з 1953 р. до січня 1957 р. у колгоспи на постійну роботу прибуло 1730 комуністів. Цікаві факти наводить автор про шефську допомогу міських парторганізацій колгоспам, їх роботу по розгортанню соціалістичного змагання, впровадження досягнень сільськогосподарської науки та передового досвіду. Вже в 1961 р. на Полтавщині було одержано в середньому по 25 ц зернових з гектара, в тому числі по 27,7 ц озимої пшениці. Продано державі 80 млн. пудів хліба.

«Діяльність Комуністичної партії України по розвитку Львівсько-Волинського вугільного басейну в період між ХХ і ХХІ з'їздами КПРС» — тема дисертації Г. М. Кривошеї. На основі вивчення архівних матеріалів автор розкрила практичну діяльність партійної організації вугільного басейну по посиленню партійного та інженерно-технічного керівництва шахтами, по перебудові у світлі рішень ХХ з'їзду КПРС партійно-політичної роботи серед гірняків, показала керівну роль ЦК КПРС і ЦК КП України в здійсненні всієї перебудови діяльності партійних і господарських організацій басейну в 1956—1958 рр. Значну увагу приділено розкриттю форм підвищення виробничої кваліфікації керівних та інженерно-технічних працівників, молодих спеціалістів, посилення виховання кадрів у дусі ленінських принципів соціалістичного господарювання і т. д. Окремо автор розглянула діяльність партійних організацій басейну по розгортанню масового соціалістичного змагання, поширенню і впровадженню передового досвіду.

В дисертації І. І. Бабича «Боротьба партійних організацій Донбасу за піднесення громадського тваринництва і овочівництва в п'ятій п'ятирічці» узагальнено досвід

діяльності місцевих партійних організацій у цій галузі, показано, як здійснення розроблених Комуністичною партією справді революційних заходів по дальшому піднесенню сільського господарства відкрило всі можливості для невпинного розвитку в Донбасі виробництва продовольчих продуктів. Наводяться багато конкретних даних, які свідчать про те, що в результаті постійного зміцнення матеріально-технічної бази, кадрів сільського господарства і підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у п'ятій п'ятирічці було значно розвинуто тваринництво і овочівництво.

Форми й методи використання Комуністичною партією преси для піднесення сільськогосподарського виробництва вивчено і узагальнено в праці І. І. Островерха «Преса України — могутня зброя Комуністичної партії в боротьбі за круте піднесення сільського господарства (вересень 1953—1958 р.)». Автор ґрунтовно розглянув здійснення Комуністичною партією ленінських принципів керівництва пресою, вказав, що завдяки піклуванню партії з 1953 по 1958 р. річний тираж усіх газет в УРСР зріс на 38%, водночас набагато поліпшилася якість друкованого матеріалу. В дисертації характеризуються форми і методи роботи з авторським активом і робітькорами, показано, яких заходів вживають партійні організації для своєчасного доведення преси до трудящих. Значна частина праці присвячена питанням використання преси в роботі по добору, розстановці і вихованню організаторів колгоспного виробництва і пропаганді досвіду знатних колгоспних вождів. На цікавих матеріалах розкривається значення преси в піднесенні трудової активності колгоспного селянства.

На тему «Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення колгоспів керівними кадрами в 1953—1956 рр.» захистив дисертацію Г. М. Пеньков. Автор наводить великий і цікавий фактичний матеріал, на основі якого узагальнено досвід роботи партійних організацій Кримської, Запорізької і Одеської областей по добору, розстановці і вихованню керівних колгоспних кадрів. Розглядаються такі ще недостатньо висвітлені в історичній літературі питання, як діяльність тридцятитисячників на селі, роль колгоспної демократії у вихованні колгоспних кадрів, в озброєнні їх економічними знаннями, передовими методами господарювання. Виховання керівних колгоспних кадрів автор розглядає з погляду показників господарської діяльності колгоспів.

У боротьбі радянського народу за завершення будівництва соціалізму і поступовий перехід до комунізму велику роль відіграє підготовка кадрів у системі трудових резервів. Цю тему розроблено в дисертації Г. С. Смирнової «Діяльність Комуністичної партії по підготовці кадрів у системі трудових резервів (1951—1955 рр.)». В ній широко використано документи партійних, державних і відомчих архівів, періодична преса, багато спеціаль-

ної літератури. Автор висвітлила різноманітну діяльність місцевих партійних організацій по здійсненню рішень XIX з'їзду КПРС про поліпшення якості підготовки промислових робітників у професійних училищах і школах. Так, у 1956 р. на Україні було понад 100 технічних училищ, які випустили 22 тис. кваліфікованих робітників. Автор широко показала діяльність партійних організацій по перебудові і поліпшенню підготовки механізаторських кадрів у світлі постанови вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Велику увагу приділяє автор ідеологічній роботі партійних організацій України серед учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Роль газети «Правда» в розгортанні трудового ентузіазму, творчої ініціативи і масового соціалістичного змагання має досліджується в дисертації В. О. Матяшук «Роль газети «Правда» в боротьбі КПРС за розвиток трудової активності мас в роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.)». Автор послідовно розкриває пропаганду «Правдою» першого післявоєнного п'ятирічного плану, висвітлення виробничої активності трудівників міста і села в їх боротьбі за високоефективне використання техніки, впровадження досягнень науки і передового досвіду у виробництві, організаційно-масові заходи центральної друкованої організації партії по залученню авторського колективу, використанню листів трудящих тощо. У дисертації робиться спроба всі досліджувані матеріали, присвячені найважливішим трудовим починанням, новим формам соціалістичного змагання, подавати з погляду їх дійового впливу на зростання економічних показників, на правильне використання внутрішніх резервів і можливостей.

М. М. Меримкіна в дисертації «Правда» в боротьбі за мобілізацію робітників промисловості на самовіддану працю в перший період Великої Вітчизняної війни» показала роль «Правди» в боротьбі Комуністичної партії за мобілізацію робітників промисловості на самовіддану працю в умовах воєнного часу, розв'язання воєнногосподарських завдань. На конкретних матеріалах розглядається роль «Правди» в переведенні промисловості на воєнні рейки, в евакуації підприємств, забезпеченні їх робочою силою, в розгортанні соціалістичного змагання та ін.

На тему «Організаторська робота Комуністичної партії України на селі в 1926—1929 рр.» захистив дисертацію І. З. Орел. Вивчення досвіду КПРС на селі напередодні суцільної колективізації сільського господарства має важливе значення для країн, в яких тепер сільське господарство перебуває на соціалістичних началах. На підставі вивчення і узагальнення нових архівних документів, великої кількості статистичних та інших матеріалів автор висвітлив діяльність парторганізацій України по створенню необхідних передумов для здійснення ленінського кооперативного пла-

ну, розкрив її форми і методи. Важливу увагу у праці приділено показу діяльності місцевих партійних осередків і комітетів. Завдяки залученню нових даних в дисертації вперше широко висвітлено діяльність Комуністичної партії серед бідноти і наймитів, партійне керівництво профспілковими організаціями сільськогосподарських і лісових робітників.

В дисертації П. П. Силіванчика «Діяльність Комуністичної партії Білорусії по здійсненню культурної революції в республіці (1919—1937 рр.)» широко показується керівна роль КПРС і одного з її загонів—Компартії Білорусії в організації культурної революції в республіці, підкреслюється нерозривний зв'язок культурної революції з заходами Комуністичної партії, спрямованими на індустріалізацію республіки і колективізацію сільського господарства. Багато місця автор відводить висвітленню перебудови в системі шкільної освіти і ліквідації неписьменності серед населення. Значну увагу приділено розвитку вищої і середньої спеціальної школи, створенню кадрів соціалістичної інтелігенції, узагальненню досвіду Компартії Білорусії у галузі культурно-освітньої роботи. Цікавим у дисертації є й те, що автор показав культурне і наукове співробітництво між УРСР і БРСР.

В дисертації К. Ф. Шаліна «Комуністична партія Радянського Союзу—організатор боротьби робітничого класу за революційний переворот на селі (1928—1930 рр.)» на значному архівному матеріалі та інших джерелах висвітлено соціалістичні перетворення на селі, переконливо показано всебічну допомогу робітничого класу селянству, на конкретних фактах розкрито ленінські принципи кооперування селянства і ідеї шефства робітників як дві взаємозв'язані складові частини союзу робітничого класу і селянства. В дисертації піддається марксистській критиці визначення Сталіном колективізації як революції, проведеної зверху з ініціативи держави і при підтримці селянства. Автор вказує, що перемогі колгоспного ладу забезпечили самі багатомільйонні селянські маси, яких Комуністична партія і робітничий клас зуміли підняти до рівня свідомих творців соціалізму.

У боротьбі за перемогу комунізму партія постійно приділяла і приділяє велику увагу зміцненню зв'язків з масами через широку сітку громадських організацій. Поліпшення їх діяльності нерозривно зв'язане із зміцненням і розвитком союзу робітничого класу і селянства і тому займає визначне місце в політиці Комуністичної партії. Одним з етапів боротьби за побудову соціалізму в СРСР були останні роки відбудовного періоду. Цей етап в історії Комуністичної партії ґрунтовно досліджено в дисертації В. П. Рачкова «Діяльність Ярославської губернської партійної організації в кінці відбудовного періоду (1924—1925 рр.)». На базі великого і цікавого ар-

хівного матеріалу автор проаналізував і узагальнив діяльність губернської організації по реалізації рішення XIII з'їзду РКП(б) і перебудови партійної роботи в селі, простежив боротьбу партійних організацій за оновлення Рад, розкрив цінний досвід здійснення ленінського плану кооперування селянства.

На тему «Комуністична партія України—організатор переходу на мирну роботу по відбудові народного господарства УРСР (1921—1922 рр.)» захистив дисертацію В. І. Яненко. Використавши великий архівний матеріал, автор висвітлив боротьбу Комуністичної партії за мобілізацію трудящих на соціалістичне будівництво, показав також величезну теоретичну роботу Комуністичної партії та її вождя В. І. Леніна по виявленню і обґрунтуванню шляхів комуністичного будівництва в нашій країні. Окремий розділ присвячено зміцненню партійних організацій, перебудові і підвищенню рівня їх роботи у світлі рішень X з'їзду РКП(б). Значний інтерес становить історіографічний огляд, в якому характеризуються архівні документи багатьох державних і партійних архівів і праці радянських істориків.

Малодосліджену і цікаву тему «Комуністична партія—організатор і керівник Всеукраїнської Надзвичайної комісії (ВУЧК) (1918—1922 рр.)» дослідив В. Д. Голіченко. На багатій джерельній базі дисертант висвітлив історичну необхідність створення ВЧК, її місцевих органів, роль у цьому Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна, діяльність партійних організацій по добору кадрів для надзвичайних комісій та їх повсякденне керівництво органами ЧК, заходи, які вони здійснювали для зміцнення зв'язку чекістських органів з трудячими масами. Велике місце в дисертації займає показ білогвардійського, петлюрівського і махновського підпілля та куркульського бандитизму. Важливу увагу приділено і висвітленню боротьби партійної організації України, її ЦК, губкомів і укомів за додержання соціалістичної законності в діяльності ВУЧК та її органів на місцях.

Сторінці історії громадянської війни—боротьби трудящих України за відновлення Радянської влади в кінці 1918—на початку 1919 р. присвячена праця О. І. Щусь. В її дисертації «КПРС—організатор і керівник Українського фронту (вересень 1918—липень 1919 р.)», побудованій на великій кількості джерел і літератури, показано, як КП(б)У—одні із загонів КПРС,—керуючись вказівками ЦК РКП(б), прийняла і здійснила ряд рішень, що підготували створення збройних сил Українського фронту, визначили головні завдання військової роботи партійних організацій. Праця містить багато оригінального і нового у висвітленні багатогранної діяльності КП(б)У в той період. Міркування і узагальнення автор обґрунтувала добрим історичним матеріалом. У дисертації розкрито історич-

не значення рішень I і II з'їздів КП(б)У для консолідації сил і розгортання боротьби українського народу за відновлення і зміцнення Радянської влади.

В дисертації В. П. Юбка «Боротьба КП(б)У за розв'язання продовольчого питання в роки іноземної інтервенції і громадянської війни (грудень 1919—1920 рр.)» вивчено і узагальнено архівні джерела та інші документальні матеріали, показано велику мобілізуючу і керівну роль Комуністичної партії України в боротьбі за хліб та інші продукти у важкий період становлення Радянської влади. Щоб відстояти завоювання Жовтня від натиску об'єднаних сил контрреволюції та інтервентів, треба було врятувати від голодної смерті робітничий клас і сільську бідноту, нагодувати армію. Отже, боротьба за хліб перетворювалась у тих умовах у боротьбу за збереження пролетарської революції, за соціалізм. Досліджуючи цю важливу тему, автор розкрив основні принципи продовольчої політики Комуністичної партії в той період, показав організаційну роботу по створенню продовольчих органів на Україні та їх багатогранну діяльність як по заготівлі продовольства, так і по зміцненню Радянської влади на місцях.

Дослідженню величезної роботи, проведеної газетою «Правда» по відновленню і зміцненню більшовицьких організацій як головної і вирішальної умови консолідації всіх революційних сил країни на чолі з робітничим класом, підготовці перемоги Жовтневої революції, присвячена дисертація О. П. Олійниченко «Роль газети «Правда» в завоюванні мас на бік більшовицької партії в 1912—1914 рр.». Використовуючи багато нових матеріалів, зокрема маловідомі архівні документи, дисертант показала вирішальну роль В. І. Леніна у створенні «Правди», в здійсненні ідейно-політичного керівництва нею. Автор висвітлює непримиренну ідейну боротьбу «Правди» проти ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, наполегливу роботу, спрямовану на розширення зв'язків партії з масами.

«Харківська більшовицька організація на чолі революційного руху пролетаріату Харківщини в роки реакції і нового революційного піднесення (1907—1914 рр.)» — на таку тему захистив дисертацію В. Ф. Сокурєнко. Як відзначається в праці, ряд важливих питань, що їх партійні організації розв'язували у дожовтневий період, не втратили значення і нині. Це, насамперед, — питання про історичну роль робітничого класу, про значення єдності його рядів, про необхідність боротьби проти опортунізму всіх гатунків, про поєднання легальних і нелегальних форм революційного руху та ін. Саме ці сторони в тактиці харківських більшовиків у період революційного піднесення і висвітлено в дисертації. Автору вдалося ширше, ніж в інших працях, розкрити ряд важливих сторін у діяльності Харківської парторганіза-

ції. Повніше розроблені питання партійного керівництва страйковим рухом, робота більшовиків під час виборів у IV Державну думу, питання страхової кампанії, партійного будівництва. Наведено ряд нових даних про діяльність В. І. Леніна у галузі підготовки пролетарської революції, розкрито діяльність у Харкові таких відомих діячів більшовицької партії, як А. С. Бубнов, В. І. Невський, С. В. Косіор, М. В. Криленко, В. В. Куйбишев та ін.

Висвітленню боротьби більшовицької партії за зміцнення зв'язків з робітничим класом у період реакції (1907—1910 рр.) присвячено дисертацію Н. М. Дринь. Характеризуючи цей період в історії нашої країни, В. І. Ленін говорив, що це справді своєрідний і повчальний період. Адже в ті роки відбудеться даліше формування пролетаріату, зміцнювався союз робітничого класу і селянства, йшла напружена боротьба за збереження і зміцнення революційної партії робітничого класу. На багатому матеріалі автор характеризує економічне і політичне становище робітничого класу в цей період, розкриває тактику В. І. Леніна і більшовиків щодо збереження і зміцнення зв'язків з пролетаріатом в умовах наступу реакції. Докладно показано, як місцеві парторганізації використовували як засіб зміцнення зв'язків з трудящими масами свою роботу у профспілках, робітничих кооперативах, культурно-освітніх організаціях та в III Державній думі. Автор робить висновок, що і в тяжкі роки століпінської реакції партія комуністів, дедалі зміцнюючи зв'язки з трудящими масами, постійно готувала їх до соціалістичної революції.

Важливу тему з історії міжнародного комуністичного і робітничого руху «Діяльність Польської Об'єднаної робітничої партії по розвитку сільського господарства» розробив С. М. Антонюк. Праця охоплює період з 1950 по 1960 р. На базі великого матеріалу автор висвітлює об'єктивну необхідність виробничого кооперування селян Народної Польщі, дав характеристику передумовам соціалістичного перетворення сільського господарства. В праці досліджено створення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства Польщі, політичну, господарську і культурну допомогу міста селу, показано, що союз робітників і селян зміцнюється у боротьбі проти куркульства та його впливу на трудове селянство, в боротьбі за завоювання довіря середняка. ПОРП поставила завдання повністю відірвати середняка від куркуля. В дисертації висвітлено заходи, що їх вживають польські комуністи для зміцнення союзу робітничого класу і селянства, узагальнено досвід роботи державних МТС і державних сільських господарств. Значне місце в праці приділено заходам ПОРП по піднесенню сільськогосподарського виробництва. Переконливо показав С. М. Антонюк зростання матеріального добробуту і культури трудівників села. Як вказує автор, національний прибуток зріс у ПНР з

1950 по 1959 р. на 104,3%, тоді як у США — лише на 32,4%, Англії — 22,3%, Франції — на 42,7%. Численні факти, наведені в праці, доводять, що на основі загального піднесення соціалістичної економіки розквітає багата культура польського народу, зростає політична активність польського селянства.

Дисертацію на тему «Успіхи культурної революції на Радянській Буковині» успішно захистив в Інституті історії АН УРСР Н. Й. Сирота¹. В праці показано, що, незважаючи на тяжкий стан національної освіти і культури в період окупації Буковини австро-угорськими і бояро-румунськими окупантами, народні маси Буковини зберегли рідну мову, звичаї, культуру. Далі автор висвітлює культурне будівництво, що розгорнулося після возз'єднання Буковини

з Радянською Україною. Комуністична партія і Радянський уряд за короткий період створили всі необхідні умови для розвитку народної освіти і дальшого зростання культурного рівня трудящих Радянської Буковини. Але віроломний напад німецько-фашистських загарбників на чотири роки перервав цей процес. Після визволення Буковини партійні і радянські організації провели величезну роботу по відновленню матеріальної бази, відбудові закладів народної освіти і культури, а також по дальшому розвитку сітки установ культури. Яскравий матеріал наводить автор, розповідаючи про розквіт на Буковині національної за формою, соціалістичної за змістом української культури.

М. К. Л. М.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

24 грудня 1962 р. на засіданні Вченої ради історико-філософського факультету Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся публічний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук за відуючим кафедрою історії КПРС Київського політехнічного інституту кандидатом історичних наук М. В. Черненком на тему «Боротьба Комуністичної партії за відбудову промисловості й консолідацію робітничого класу України в 1921—1925 рр.».

Офіційними опонентами виступили за відуючий відділом Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко, доктор історичних наук професор М. А. Рубач, доктор історичних наук професор І. І. Шевченко. Крім того, в обговоренні дисертації взяли участь професор Київського державного університету Ф. Ф. Єневич, завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР професор Ф. Є. Лось, доценти Г. І. Ясницький та М. А. Варшавчик. Офіційальні та неофіційальні опоненти дали загальну високу оцінку праці М. В. Черненка, яка є цінним вкладом у дослідження історії Комуністичної партії України. У виступах вказувалося, що представлена до захисту дисертація — це результат багаторічної напруженої роботи її автора. Дисертант старанно вивчив праці В. І. Леніна, документи та матеріали Ко-

муністичної партії та Радянського уряду, монографічні дослідження, брошури, мемуарну літературу, пресу, статистичні дані та інші джерела про відновлення промисловості і розвиток робітничого класу України в 1921—1925 рр. і написав цікаву і змістовну працю про багатогранну діяльність Комуністичної партії України по відбудові промисловості і консолідацію робітничого класу. В період культури особи Сталіна обмежувалось використанням друкованих і особливо архівних джерел, історики і економісти не мали змоги повно і правдиво показати життя нашої країни і, зокрема, відобразити величезний пафос відбудовного періоду. Більшість історико-партійних праць, присвячених періоду відбудови народного господарства в 1921—1925 рр., позначені декларативністю і схематизмом. Автор дисертації, використовуючи нові архівні документи, розкриває специфічні умови відбудовного періоду на Україні, показує органічний зв'язок нової економіки з загальними закономірностями будівництва соціалізму в СРСР. На захисті відзначалось також, що дисертація М. В. Черненка присвячена дуже важливому питанню — діяльності Комуністичної партії по формуванню робітничого класу України в період відбудови промисловості (1921—1925 рр.) і є значним вкладом у розвиток історії Комуністичної партії.

Вчена рада історико-філософського факультету одностайно присвоїла М. В. Черненку вчений ступінь доктора історичних наук.

Н. В. ПЛЮЩ

¹ Про захист ряду інших дисертацій у 1962 р. в Інституті історії і Відділі суспільних наук АН УРСР див. «Український історичний журнал» № 1 за 1962 р.

Наукові сесії, конференції, семінари

ЗНАМЕННА ДАТА

У грудні 1962 р. весь радянський народ відзначав видатну подію — 40-річчя утворення СРСР. 27 грудня відбулася присвячена цій знаменній даті наукова сесія, скликана Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і кафедрою марксизму-ленінізму Київського технологічного інституту харчової промисловості.

Сесію відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України доктор філософських наук І. Д. Назаренко.

З доповіддю «Комуністична партія — натхненник і керівник об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР» виступив старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України кандидат історичних наук А. Д. Ярошенко, який спинився на тому, як історично складалась співдружність радянських народів, докладно висвітлив діяльність В. І. Леніна по утворенню СРСР, боротьбу Комуністичної партії проти помилкових антиленінських поглядів Сталіна та деяких інших про «автономізацію» радянських республік. Велику увагу в доповіді приділено об'єднаному рухові трудящих, зокрема українського народу, який під керівництвом Комуністичної партії боровся за втілення в життя ленінських ідей утворення СРСР. Трудящі України одностайно схвалили утворення СРСР, що забезпечило умови для небаченого в історії економічного, політичного і культурного розвитку республіки.

Про розквіт Радянської України в братерській сім'ї народів СРСР говорилося у доповіді завідуючого кафедрою марксизму-ленінізму Київського технологічного інституту харчової промисловості кандидата історичних наук О. М. Стадника. Завдяки утворенню СРСР, підкреслив доповідач, Україна змогла швидко розвивати народне господарство, зміцнити співробітництво з усіма радянськими республіками, розвинути національну за формою, соціалістичну за змістом культуру і швидкими кроками рушити вперед — до побудови комунізму. Уже в 1960 р. обсяг виробництва важкої промисловості збільшився у порівнянні з 1913 р. в 38 разів. Видатних успіхів на Україні досягнуто у розвитку сільського господарства, науки і культури, в підвищенні матеріального добробуту трудящих. Трудівники України завжди стояли в перших рядах будівників соціалізму і комунізму,

виступали ініціаторами багатьох патріотичних починань.

З доповіддю «Документи про об'єднаний рух українського народу за створення СРСР» виступив старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України кандидат історичних наук П. П. Бачинський. Він підкреслив велике значення праць В. І. Леніна, рішень Комуністичної партії і Радянського уряду, в яких розроблені і сформульовані теоретичні питання, політичні й організаційні принципи, на основі яких створювалась Радянська союзна держава, а також відзначив роль партійних організацій України в об'єднаному русі українського народу за утворення єдиної союзної держави, зробив огляд літератури, в якій висвітлювався процес утворення СРСР і об'єднаний рух українського народу за утворення СРСР, відзначивши водночас, що в деяких працях, навіть у тих, що вийшли в світ після XX з'їзду КПРС, помітний вплив культу особи Сталіна. Далі доповідач дав позитивну характеристику окремим збірникам документів і матеріалів, що були видані АН СРСР, науковими закладами, партійними і державними архівами на честь 40-річчя Великого Жовтня, відзначив, що першою спробою зібрати в одну публікацію основні документи про об'єднаний рух українського народу за створення СРСР є збірник матеріалів і документів «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за створення СРСР», підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України разом з кафедрою марксизму-ленінізму Київського технологічного інституту харчової промисловості, і який вийшов напередодні 40-річного ювілею СРСР. В збірник включено 325 документів, більшість з них публікуються вперше. Особлива роль відведена у збірнику висвітленню діяльності В. І. Леніна, КПРС і КП України по створенню єдиної союзної держави. Велике місце в доповіді було відведено характеристиці матеріалів збірника.

Сесія пройшла на високому ідейно-науковому рівні. В ній взяли участь працівники Інституту історії партії ЦК КП України, а також представники київських вузів, науково-дослідних закладів та інших організацій і установ.

І. П. КОЖУКАЛО

* * *

29 грудня відбулася наукова сесія Відділу суспільних наук АН УРСР, присвячена 40-річчю утворення СРСР.

Сесію відкрив вступним словом заступник голови Відділу суспільних наук, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій.

З доповіддю «Радянська Україна в об'єднувачому русі за утворення СРСР» виступив кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР П. К. Стоян. Він підкреслив, що натхненником і керівником утворення СРСР був В. І. Ленін. Розвиваючи далі марксистське вчення, Володимир Ілліч висунув ідею створення нового типу федеративної держави на основі добровільного союзу рівноправних народів.

Український народ, керований Компартією України, в період об'єднувачого руху виступив одним з перших за утворення СРСР. В середині жовтня 1922 р. III сесія Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету схвалила постанову про необхідність створення єдиної союзної держави і доручила урядові Радянської України розпочати переговори з урядами інших братніх радянських республік про створення загальносоюзних законодавчих і виконавчих органів. Це рішення ВУЦВК знайшло гарячу підтримку на численних губернських і повітових з'їздах Рад, зборах і мітингах робітників і селян України, губернських партійних конференціях. VII Всеукраїнський з'їзд Рад у грудні 1922 р., обговоривши доповідь М. В. Фрунзе, прийняв декларацію про утворення СРСР і проект Конституції СРСР, обрав делегатів на I Всесоюзний з'їзд Рад. Доповідач підкреслив, що 30 грудня 1922 р. волею народів нашої країни I Всесоюзний з'їзд Рад утворив нову, небачену в світі багатонаціональну соціалістичну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Утворення СРСР було величною перемогою Радянської влади, тріумфом ленінської національної політики, перемогою пролетарського інтернаціоналізму над буржуазним націоналізмом усіх мастей.

З доповіддю «Участь УРСР у будівництві і конституційному оформленні СРСР (1923—1924 рр.)» виступив кандидат юридичних наук, старший науковий співробіт-

ник сектора держави і права АН УРСР Б. М. Бабій. Він висвітлив, як В. І. Ленін піддав гострій критиці шкідливу сут «автономізації», викрив всіляке намагання Сталіна провести її в життя, ігнорування ним думок і критичних зауважень представників компартій національних республік. Доповідач докладно спинився на участі Радянської України у будівництві СРСР, створенні першої Конституції СРСР, вказав, що Конституція СРСР 1924 р. підбила підсумки велетенської теоретичної і практичної роботи Комуністичної партії Радянського Союзу та її складових частин — Комуністичних партій національних республік — по утворенню єдиної союзної держави, законодавчо закріпила ленінські принципи організації і діяльності СРСР, які забезпечують монолітну єдність і згуртованість радянських республік і створюють найсприятливіші умови для державного, господарського і національно-культурного розвитку національних республік, всебічного розвитку їх суверенітету.

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР В. Л. Варецький виступив з доповіддю «Розквіт економіки і культури Радянської України в братній сім'ї Радянського Союзу». Доповідач говорив про розквіт Радянської України, великі всесвітньо-історичні перетворення в політичному, економічному і культурному житті, що стали можливими внаслідок мудрого керівництва Комуністичної партії і величезної братерської допомоги всіх народів СРСР і насамперед великого російського народу. Сорочкариний досвід існування СРСР, підкреслив доповідач, показує всьому прогресивному людству шлях вирішення національного питання, знищення нерівноправності націй і народів, шлях об'єднання народів у єдину братню сім'ю для побудови соціалізму і комунізму.

Є. П. ТАЛАН

СЛАВНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ

(45-РІЧЧЯ ЖОВТНЕВОГО ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ В ПЕТРОГРАДІ)

13—16 листопада 1962 р. в Ленінграді відбулася наукова сесія, скликана Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститутом історії АН СРСР та його ленінградським відділенням, присвячена 45-річчю Жовтневого повстання в Петрограді. В ній взяли участь історики Москви, Ленінграда, України, Білорусії, Закавказзя, Середньої Азії, Прибалтики, працівники вузів та архівних установ, учасники героїчних подій 1917 р. Сесію відкрив секретар Ленінградського обкому КПРС А. І. Філіпов.

У доповідях і виступах було висвітлено основні питання підготовки і проведення

збройного повстання в Петрограді в жовтні 1917 р. Так, у доповіді «В. І. Ленін і перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді» академік І. І. Мінц приділив значну увагу розвитку В. І. Леніна марксистського вчення про повстання, детально спинився на основних питаннях організації повстання у 1917 р. Про розгортання подій в Петрограді і роль В. І. Леніна в жовтні 1917 р. докладно говорилося в повідомленнях доктора історичних наук Д. М. Кукіна, кандидатів історичних наук Є. Н. Городецького (Москва), В. І. Старцева, Є. Ф. Єрикалова, Ю. С. Токарева, Н. Я. Іванова,

Г. Д. Гальперіної, І. М. Rogozina, А. М. Блінова (Ленінград). Діяльність В. І. Леніна в Петроградському військово-революційному комітеті, роль воєнної організації при ЦК РСДРП(б), кризу правлячих «верхів» напередодні Жовтня, роль масових організацій трудящих — Рад робітничих і солдатських депутатів, фабзавкомів, матроських виборних комітетів — у забезпеченні переможного завершення повстання тощо, широко висвітлено в ряді повідомлень. Значний інтерес викликала доповідь члена-кореспондента АН УРСР М. І. Супруненка про вплив Жовтневого збройного повстання в Петрограді на розгортання боротьби за владу Рад на місцях, а також про участь у петроградських подіях представників братніх народів. Академік АН Узбецької РСР К. Є. Житов докладно спинився на значенні Жовтневого збройного повстання для долі народів Середньої Азії; член-кореспондент АН Латвійської РСР О. А. Дрізул розповів про боротьбу трудящих Прибалтики.

Ряд виступів кандидатів історичних наук О. Я. Манусевича (Москва), І. І. Білякевича (Львів), І. І. Саладкова (Мінськ), було присвячено показу участі іноземних трудящих у Жовтневому збройному повстанні і в боротьбі за встановлення Радянської влади на місцях. Певна увага на сесії приділялася питанню історіографії та джерелознавства. Кандидат історичних наук Г. Н. Голіков (Москва) зробив доповідь на тему: «Жовтневе збройне повстання 1917 року в радянській історіографії». Про подолання культу особи Й. В. Сталіна в дослідженні історії Жовтневого збройного повстання докладно говорилося у доповіді та виступах докторів історичних наук А. Л. Фраймана (Ленінград), С. М. Дубровського і М. А. Рубача, а також старих більшовиків. Про висвітлення історії Жовтневого збройного повстання зарубіжними істори-

ками розповідалося в доповіді кандидата історичних наук О. О. Чубар'яна (Москва) та виступі кандидата історичних наук В. І. Білліка (Ленінград). Про значну роботу, що ведеться в архівах по виявленню і публікації нових документів та матеріалів про діяльність Петроградського військово-революційного комітету, розповів доктор історичних наук І. М. Рагон, про участь моряків Балтійського флоту у повстанні — кандидат історичних наук В. В. Петраш. На сесії цінними думками також поділилися доктор історичних наук А. Л. Сидоров, кандидати історичних наук І. М. Пушкарьова, І. С. Сазонов та ін. Великий інтерес викликали виступи учасників подій 1917 р. ветеранів революційних битв старих більшовиків С. І. Шульги, Д. А. Лазуркіної, М. Г. Рошала та інших, які висловили цілий ряд серйозних зауважень і міркувань з приводу висвітлення подій у Петрограді.

Підсумовуючи роботу сесії, академік І. І. Мінц відзначив успіхи в розвитку історичної науки, вказав на значний інтерес до проблеми Великої Жовтневої соціалістичної революції за кордоном, підкреслив, що завдання радянських істориків — вчасно давати гідну відповідь ворожим випадкам буржуазних істориків. Далі він спинився на тяжких наслідках культу особи Сталіна в історичній науці та боротьбі з ними.

17 листопада відбулося засідання Наукової ради, на якому були обговорені перспективи дальшої роботи, затверджені теми доповідей на наступну сесію Ради з питань національно-визвольного руху, що відбудеться у червні 1963 р. в Москві. Крім того, було заслухано звіти про стан підготовки на Україні, в Прибалтиці, Білорусії та Закавказзі праць з історії Жовтневої революції.

А. Г.

45-РІЧЧЯ ЧЕРВОНОГО КОЗАЦТВА

У грудні 1962 р. трудящі, воїни Збройних Сил Радянського Союзу відзначили славне 45-річчя Червоного козацтва — гордості українського народу.

23 грудня в Київському окружному Будинку офіцерів відбулася зустріч ветеранів Червоного козацтва з представниками партійних, профспілкових і комсомольських організацій, воїнами Радянської Армії. Великий зал переповнений. Під звуки урочистого маршу в зал вносяться бойові прапори військових частин, які хоробро боролись з ворогами в період громадянської війни.

З доповіддю про 45-річчя утворення Червоного козацтва виступив ветеран Червоного козацтва К. Ф. Малишко. Він розповів, що за вказівкою В. І. Леніна і завдяки братерській допомозі російського на-

роду перший український Радянський уряд — Народний Секретаріат 25 грудня 1917 р. прийняв постанову про організацію нової, народно-соціалістичної армії — Червоного козацтва. Ця армія створювалась для боротьби з контрреволюційною націоналістичною Центральною радою і була названа так на протилежність «вільному козацтву». Червоне козацтво під командуванням вірного сина українського народу В. М. Примакова здійснило 14 героїчних рейдів по глибоких тилах ворога і тим самим вписало в історію військового мистецтва славні сторінки. Невмирущою славою вкрили бойові прапори червоні козаки в боях під Орлом і Кромами, Перекопом, Проскуровим, Чорним Островом і Стрієм. в розгромі банд Махна, Палія, Гальчевського та ін. Сотні кращих синів Комуністич-

ної партії, робітничого класу і незаможного селянства України боролись під бойовими прапорами Червоного козацтва.

З сподами виступили учасники громадянської війни генерал-майор запасу О. І. Олейников, генерал-лейтенант запасу І. І. Петров. Колишній командир бригади Червоного козацтва, письменник І. В. Дубинський відзначив, що після ХХ і ХХІІ з'їздів КПРС і викриття культу особи Сталіна історична правда восторжествувала. Радянський народ дізнався про безприкладний героїзм бійців і командирів Радянської Армії — І. Е. Якіра, В. М. Азіна, П. Ю. Дибенка, А. І. Корка, Р. П. Ейдмана, М. М. Тухачевського, В. К. Блюхера, В. М. Примакова та багатьох інших. «Нас, ветеранів радує, — говорив І. В. Дубинський, — що народ взяв правду про героїчні подвиги Червоного козацтва, про безстрашного командира червінців В. М. Примакова... Віталію Марковичу не довелося вести війська в бій проти фашистських полчищ в роки Великої Вітчизняної війни, але його бойові соратники по зброї вміло керували великими військовими з'єднаннями. Це генера-

ли О. В. Горбатов, І. І. Карпезо, Е. П. Журавльов, Ф. Р. Жмаченко та багато інших».

Командуючий Київським Військовим округом двічі Герой Радянського Союзу генерал-полковник П. К. Кошовий у своєму виступі відзначив, що червоні козаки в боях за Радянську владу на Україні проявили небачений героїзм, мужність і стійкість, що радянські воїни вивчають багатий бойовий досвід червоних козаків, виховуються на їх традиціях, помножують їх славу.

З привітаннями також виступили поет Павло Усенко, секретар ЦК ЛКСМУ В. В. Кулик та ін. Всі, хто виступав, говорили про дружбу народів, інтернаціональні зв'язки як могутнє джерело сили і непереможності Радянської Армії, згадувалось про те, що шефом 1-ї дивізії Червоного козацтва була французька Комуністична партія, шефом 2-ї дивізії — німецька Комуністична партія. Бойові заслуги Червоного козацтва високо оцінені радянським народом і урядом.

П. Д. ПАВЛЕНКО

ЛЬВІВСЬКИЙ ЕКСЛІБРИС

У Центральному Державному історичному архіві УРСР у Львові щомісяця працює постійнодіючий семінар з питань джерелознавства і допоміжної дисципліни історії. На черговому засіданні, що відбулося в жовтні 1962 р., було заслухано доповідь кандидата історичних наук Я. Д. Ісаєвича «Українська книжка у Львові в XV—XVIII ст.», повідомлення академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича «Львівський екслібрис до 1939 року», старшого наукового працівника ЦДА УРСР у Львові О. В. Маркевича «Сучасний екслібрис у Львові», народного художника-графіка С. М. Гебус-Баранецької «Способи виготовлення екслібрисів в техніці деревориту». Також було обладнано цікаву виставку «Львівський книжковий знак». Це перша на Україні за післявоєнні роки виставка екслібрисів.

Експонати були розміщені на дев'яти стендах. В першому стенді — документи відділу давніх актів Львівського Центрального Державного історичного архіву УРСР, на яких відтиснуті суперекслібриси. На виставці велика кількість печаток різних осіб, родинних, студентських, учнівських, наукових бібліотек Львова з ХІХ ст., бібліотечних наклеюк кінця ХVІІІ — початку ХХ ст., які були попередниками мистецького книжкового знаку. Серед них печатка бібліотеки видавничого товариства «Ватра» у Львові, наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, відомого львівського бібліофіла Антона Петрушевича, а також наклеюк «Академічної громади» у Львові, бібліотеки Народної школи ім. Т. Г. Шев-

ченка та цілий ряд інших. Значний інтерес становлять два екслібриси відомого львівського друкаря Івана Филиповича з 1747 р. і 1756 р. Це — перші відомі екслібриси, виконані українським графіком у Львові. Поряд з першими книжковими знаками Івана Филиповича розміщені роботи польських графіків В. Келісінського, Р. Менкіцького та Ю. Кратохвілі-Відимської. Роботи Р. Менкіцького цікаві тим, що він не був професіональним художником, а виконував екслібриси як любитель. Він виконав рисунком більше 200 екслібрисів.

Серед перших творців екслібрисів у Львові найвидатніше місце здобула О. Л. Кульчицька, нині народний художник УРСР. Вона виконала велику кількість екслібрисів для українських бібліотек. Роботи її відзначаються використанням мотивів народної орнаментики.

Особливе місце у розвитку екслібрису у Львові зайняла група українських графіків 1920—1930 рр., які гуртувались в Асоціацію незалежних українських митців, так звану АНУМ. Цю групу очолював талановитий графік П. Ковжун. Вона розвивалася під впливом і в зв'язках з художниками УРСР, які поставили на високий рівень український радянський екслібрис. Роботи деяких графіків, членів цієї групи (П. Ковжуна, М. Бутовича, С. Гординського, В. Січинського) займають окремих стенд.

Основна частина виставки присвячена книжковим знакам сучасного львівського екслібрису. Він представлений роботами Я. Музики, С. Гебус-Баранецької, Г. Давидович, С. Сабан, М. Старовойт, І. Плев-

сканко, В. Плесканко, С. Караффи-Корбут, І. Крислача, Г. Смольського, С. Королчака. Традиції Олени Кульчицької успішно розвивають талановиті майстри естампу Я. Музика і С. Гебус-Баранецька. Книжкові знаки Я. Музики добре відомі не тільки на Україні. Вона експонувалась на виставках у Ленінграді, Москві, Лос-Анжелосі, Римі, Празі та багатьох інших містах. Значна частина її екслібрисів опублікована.

Захоплення викликають книжкові знаки С. Гебус-Баранецької, яка є автором близько 200 екслібрисів, що поставили її серед кращих майстрів цього жанру графічного мистецтва. Екслібриси художниці експонувались на багатьох виставках у Москві, Ленінграді, а також на міжнародній ви-

ставці в Парижі. Велика заслуга С. Гебус-Баранецької не тільки в тому, що вона створила таку велику кількість чудових книжкових знаків. Працюючи на педагогічній роботі у Львівському художньо-промисловому училищі, інституті прикладного та декоративного мистецтва, вона передає свій багатий досвід студентській молоді.

Значне місце на виставці займають каталоги різних виставок, в яких брали участь львівські графіки — творці екслібрисів, спеціальна література, газетні та журнальні статті про книжковий знак, енциклопедичні довідки і замітки про львівських графіків.

О. В. МАРКЕВИЧ

ЛЕОНІД КОСТЯНТИНОВИЧ ПОЛУХІН

24 січня 1963 р. після тривалої і тяжкої хвороби на 49 році життя помер старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук член КПРС Леонід Костянтинович Полухін.

Народився Леонід Костянтинович 30 жовтня 1914 р. в с. Мотовилівці, Київської області, в сім'ї дрібного службовця. Після закінчення трудової школи, в 1929 р. він вступив до фабзавучу Київського заводу «Більшовик» і через рік працював робітником за токарним верстатом. У 1934 р. він успішно склав екзамен і вступив на історичний факультет Київського держуніверситету. В 1939 р. Л. К. Полухін закінчив університет і вступив до аспірантури при Інституті історії АН УРСР.

Під час Великої Вітчизняної війни Леонід Костянтинович, штурман екіпажу ВПС, разом з військами I Білоруського фронту громив німецьких фашистів. За мужність і відвагу, проявлені під час бойових польотів, він був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеню і кількома медалями. В 1946 р., після демобілізації з лав Радянської Армії, Леонід Костянтинович повернувся до навчання в аспірантурі. Закінчивши в 1948 р. аспірантуру, він працював старшим інспектором УВШ при Раді Міністрів УРСР, а з вересня 1950 р. перейшов на постійну роботу в Інститут історії АН УРСР. У червні 1951 р. Вчена Рада Інституту АН УРСР присудила Л. К. Полухіну науковий ступінь кандидата історичних наук.

В особі Леоніда Костянтиновича наукова громадськість України втратила одного з сумлінних дослідників, головним предметом досліджень якого були питання української історіографії. Його перу належить ряд праць, серед них «Формування історичних поглядів М. І. Костомарова» (1959), дослідження про історичні погляди Івана Франка, О. М. Лазаревського та ряд інших. Поряд з історіографічними Л. К. Полухін написав ряд інших праць, зокрема про героїв визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., сподвижників Б. Хмельницького — М. Кривоноса, Д. Нечая, І. Богуна. В останні роки життя багато зусиль приділяв розробці і написанню нарисів історії історичної науки на Україні першої половини XIX ст., але смерть обірвала творчу роботу. Леонід Костянтинович був здібним і вдумливим істориком, прекрасним товаришем, він завжди допомагав молодим науковцям порадами, всіляко довав про розвиток історичної науки.

Все життя Л. К. Полухіна було нерозривно зв'язане з життям нашого народу. з життям колективу Інституту історії АН УРСР. Світлу пам'ять про Леоніда Костянтиновича Полухіна ми збережемо назавжди.

Група товаришів

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **А. И. Горобей**, **В. И. Ленин** о контроле и проверке исполнения **А. К. Касименко**. За новые успехи украинских историков. **П. Т. Тронько**. К написанию истории городов и сел Советской Украины. **И. К. Рыбалка**. Поворот среднего крестьянства Украины на сторону Советской власти (конец 1918 — начало 1919 г.). **Г. А. Любченко**. Журналы «Мысль» и «Просвещение» и их распространение на Украине. **Л. В. Олейник**. Из истории русско-украинских и польских отношений (1660—1665 гг.). Сообщения. **П. Л. Варгатюк**. Борьба социал-демократических организаций Украины за созыв I съезда РСДРП (К 65-летию I съезда РСДРП). **С. В. Петренко**. Рост образовательного уровня колхозного крестьянства Украины (1958—1961 гг.). **В. В. Косолапов**. Факты и их роль в историческом исследовании. **В. С. Трищенко**. Из опыта организации массового контроля местными органами ЦКК—РКИ УССР (1926—1929 гг.). **П. Д. Гурьянов**. Червоное казачество в борьбе за Советскую власть на Украине (январь 1918 — май 1919 гг.). К истории городов и сел Советской Украины. **И. В. Гарнага**. Вопросы организации и методики подготовки истории городов и сел. **А. Х. Денчик**. Подготовка истории городов и сел Сумщины. **К. А. Сакун**. Из истории села Драбова. Заметки. **С. Т. Лукашенко**, **А. С. Бардалян**. Из истории коллективизации на Украине (Воспоминания участников). **П. А. Новиков**. Распространение произведений В. И. Ленина на Подолли (1905—1907 гг.). **Г. С. Жуйков**. О неизвестном издании книги В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов» (90-е годы XIX ст.). **А. Д. Ярошенко**. Из истории украинско-кубанских связей. Наш календарь. **А. А. Соловьева**, **К. В. Сухомлин** — выдающийся партийный и советский деятель. **В. М. Русановский**. Известный украинский филолог-историк (К 75-летию со дня рождения Л. А. Булаховского). **О. Г. Кравченко**. Выдающийся советский педагог (К 75-летию со дня рождения А. С. Макаренко). **В. М. Плотников**. Дружба, скрепленная кровью. **О. В. Мойсеев**. Боевые операции советских войск и партизан Украины против немецко-фашистских захватчиков (март—апрель 1943 г.). В помощь преподавателю истории. **П. Л. Уховская**, **Г. А. Цвикальская**. За высокую эффективность преподавания истории в школе. **А. В. Станулионис**. Воспитывать школьников на подвигах героев. Примерное планирование уроков по обществоведению. Критика и библиография. **П. П. Бачинский**, **И. М. Потемкин**, **М. А. Коновалов**, **А. С. Кудлай**. «Славный шлях боротьби і перемоги». **В. Г. Ивашин**, **В. И. Мелешко**, **М. Е. Стрельцов**, **Е. С. Компан**, **А. В. Санцевич**. «История Белорусской ССР», тт. I и II. **И. Ф. Ганжа**, **Л. М. Ганжа**, **Б. П. Ковалевский**. Могутня сила побудови комунізму. **Е. М. Галушко**, **В. И. Юрчук**, **М. К. Івасюта**. Нариси історії колегоспного будівництва в західних областях Української РСР. **Б. С. Ватуля**. «Полтавщина. Довідник-путівник». **В. А. Маркина**, **Е. И. Луговая**, **І. О. Гуржій**. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. **В. Т. Белан**. «Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года». **Я. И. Дзира**, **Р. П. Дмитриева**. Библиография русского летописания. **К. Д. Петряев**, **П. С. Сохань**. Пламенный революционер. **Г. П. Пингирян**, **Я. Р. Дашкевич**. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX вв. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. A. I. Gorobet. V. I. Lenin on Control and Verification of Execution. O. K. Kasimenko. For New Successes of Ukrainian Historians. P. T. Tronko. Writing the History of the Cities and Villages of Soviet Ukraine. I. K. Rybalka. Turning of the Middle Peasantry of the Ukraine to the Side of Soviet Government (end of 1918—beginning 1919). G. A. Lyubchenko. The Journals «Mysl» and «Prosveshchenie» and Their Propagation in the Ukraine. L. V. Oliynik. From the History of Russo-Ukrainian and Polish Relations (1660—1665). Communications. P. L. Vargatyuk. Struggle of the Social-Democratic Organizations of the Ukraine for the Convention of the First Congress of the RSDLP (on the 65th Anniversary of the First Congress of the Ukraine (1958—1961). V. V. Kosolapov. Facts and Their Role in Historical Research. V. S. Trishchenko. From the Experience of Organizing Mass Control by Local Organs of the CCC — WPI of the Ukrainian SSR (1926—1929). P. D. Guryanov. Red Cossacks in the Fight for Soviet Government in the Ukraine (January 1918—May 1919). On the History of Towns and Villages of Soviet Ukraine. I. V. Garnaga. Questions of the Organization and Methods for Preparing the History of Towns and Villages. A. Ch. Denchik. Preparation of the Reference Book «Towns and Villages of Sumy Region». K. A. Sakun. From the History of the Village Drabova. Notes. S. T. Lukashenko, A. S. Barladyan. From the History of Collectivization in the Ukraine (Reminiscences of Participants). P. O. Novikov. Propagation of V. I. Lenin's Works in Podolia (1905—1907). G. S. Zhuikov. On an Unknown Edition of V. I. Lenin's Book «Who the 'Friends of the People' Are and How They Fight Against the Social Democrats» (1890's). A. D. Yaroshenko. From the History of Ukrainian-Cuban Relations. Our Calendar. A. A. Solovyova. K. V. Sukhomlin—Prominent Party and Soviet Public Man. V. M. Rusanovsky. Well-Known Ukrainian Philologist and Historian (On the 75th Anniversary of L. A. Bulakhovsky's Birth). O. G. Kravchenko. Outstanding Soviet Educator (On the 75th Anniversary of A. S. Makarenko's Birth). V. M. Plotnikov. Friendship Strengthened by Blood. O. V. Moiseyev. Military operations of Soviet Troops and Partisans of the Ukraine against the German Fascist Invaders (March—April 1943). Aid to the Teacher of History in the School. A. K. Stanulionis. Rearing of Schoolchildren on Deeds of Heroes. Model of Lesson Planning in Social Science. Criticism and Bibliography. P. P. Bachinsky, I. M. Potyomkin, M. A. Konovalov, O. S. Kudlai. «Glorious Path of Struggle and Victories». V. G. Ivashin, V. I. Meleshko, M. E. Streltsov, O. S. Kompan, A. V. Santsevich. «History of the Byelorussian SSR» vol. I and II. I. F. Ganzha, L. M. Ganzha. B. P. Kovalevsky. Mighty Force of Building of Communism. E. M. Galushko, V. I. Yurchuk. M. K. Ivasyuta. Essays on the History of Collective-farm Building in the Western Regions of the Ukrainian SSR. B. S. Vatulya. «Poltava Region. Guide and Reference Book». V. A. Markina. O. I. Lugovaya. I. A. Gurzhy. Development of Goods Production and Commerce in the Ukraine. V. T. Bilan. «People's Volunteer Corps during the Patriotic War of 1812». Y. I. Dzira. R. P. Dmitrieva. Bibliography of Russian Chronicle-writing. K. D. Petryaev. P. S. Sokhan. A Fiery Revolutionary. G. P. Pingiryan. Y. R. Dashkevich. Armenian Colonies in the Ukraine in Sources and Literature of the XV—XIX centuries. **News Items and Information.**
